Printed by
SRI GOPALAKRISHNA PRESS,
MADRAS—21.

శ్రీః.

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ఇదం కవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్మహే,
వందేమహి చ తాం వాణీమమృతామాత్మనః కలామ్.

వ్యాఖ్యానప్రారమ్భః.

పురి భువి మహితాయాం భూమిసారాభిధాయామధిభృగుముని తీర్థోపాంతమారబ్ధఖేలం, కిమపి నతశరణ్యం మంగళం మంగవల్లీ జగదధిపతిసంజ్ఞం ద్వంద్వమానందయేన్నః. ౧. జ్ఞానం సర్వపథీనం చేత్తద్ధేతుశ్చేద్దయానఘః, సచేద్భక్తపరాధీనస్తం వినా కం ప్రజామ్యహం? ౨. భూసారపురవాస్తవ్యో వాధూలో వీరరాఘవః, భవభూతికృతిం హృద్యాం వ్యాచష్టే కరుణామయీం. ౩. భవభూతేః కవీంద్రస్య క్వ గంభీరో గిరాం భరః? క్వ మన్మతిరతిస్వల్పా సహాయోఽత్ర హయాననః. ౪. చాపల్యమథవా బాల్యం కృతావస్యాం ప్రవర్తకం. తథాపి కృపయా సంతస్తన్వంతాం శుభా దృశః. ౫. తత్ర భవాన్ భవభూతిర్నామ కవికంఠీరవః "ఏకశ్శబ్దస్సమ్యక్ జ్ఞాతస్సుష్ఠు ప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ" త్యాది శ్రుత్యా పరినిష్ఠితశబ్దప్రయోగస్య ధర్మత్వమవగచ్ఛన్ "కావ్యం. యశసేఽర్థకృత" ఇత్యాదినా కావ్యరూపస్య తస్య ప్రకర్షం విభావ్య. ౬. "శైవా వయం న ఖలు తత్ర విచారణీయం పంచాక్షరీజపపరా నితరాం తథాపి, చేతో మదీయమతసీకుసుమావభాసం స్మేరాననం స్మరతి గోపవధూకిశోరం," ఇత్యాదిన్యాయేనాంకురితభగవద్భక్తికతయా. ౭. "స వాగ్విసర్గో జనతాఘవిప్లవో యస్మిన్ ప్రతిశ్లోకమబద్ధవత్యపి, నామాన్యనంతస్య యశోఽంకితాని శృణ్వంతి గాయంతి గృణంతి సంతః" ఇత్యాది న్యాయేన. ౮. "ప్రబంధానాం ప్రబంధౄణామపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః, మూలం విషయభూతస్య నేతుర్గుణనిరూపణ" మిత్యాది న్యాయేన భగవద్గుణాన్వివక్షుః, తత్రాపి "యది తుణ్ణం పూర్వైరితి జహాతి రామస్య చరిత" మితి న్యాయేన

రామకథాం ప్రతిపిపాదయిషుః దృశ్యస్య శ్రవ్యాపేక్షయా "దేవానామిదమామనంతి మునయః కాంతం క్రతుం చాక్షుష" మిత్యుక్తనీత్యా నాట్యస్య శ్రేయస్త్వప్రయుక్తప్రాధాన్యాత్, ప్రకరణాదీనాం యథాయథం రసవస్తునాయకాపకర్షేణాపకర్షాత్, తత్ప్రకర్షాత్ప్రకర్షవన్నాటకం చికీర్షుః పూర్వచరితస్య మహావీరచరితేన వర్ణితత్వాదుత్తరం వర్ణయితుమభిసంధాయ పూర్వరంగప్రధానాంగభూతాం నాందీమాహ-ఇదంకవిభ్యఇతి. ఇదం, కవిభ్య, ఇతి పదద్వయం; అతో ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా న నాందీపదనియమభంగః. ఇదమితి చోద్దేశ్యసమర్పకం ద్వితీయాంతం విశేష్యవాచకం. నమోవాకమితి చ విధేయసమర్పకం విశేషణవాచకం; తథాచ ఇదం ప్రారిప్సితగ్రంథాదౌ చికీర్షితత్వేన బుద్ధిస్థం మంగళం పూర్వేభ్యః కవిభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్మహే. పూర్వకాలప్రసిద్ధప్రాచేతసాదికవివిషయకనముఉక్తిం నిర్దిశామః ఇచ్ఛామ ఇతి వా. 'ప్రశాసనంతు నిర్దేశ' ఇతి కోశః. 'ఆఙశ్శాసు ఇచ్ఛాయా' మితి ధాతో రాఙ్ పూర్వకత్వంప్రాయికమిత్యుక్తేః ప్రపూర్వస్య త్వేఽపీచ్ఛార్థకత్వం "నమఉక్తిర్నమోవాక" ఇతికోశః; వచేర్భావే ఘఞి కుత్వం, ఏతన్మంగళోద్దేశ్యకపూర్వకవివిషయకనమఉక్తిత్వ విధేయకబోధజనకశబ్దప్రయోగవానహమితి, ఏతన్మంగళోద్దేశ్యకపూర్వకవివిషయక నమోవాకత్వవిధేయకేచ్ఛావానహమితి వా బోధః, ‡ నమోవాకమితి పదైకదేశ నమశ్శబ్దాపేక్షయా కవిభ్య ఇతి చతుర్థీ. నమస్స్వస్తీత్యాద్యనుశాసనాత్; అత్ర నాందీప్రభృతిప్రశస్తిరూపచరమాంగపర్యంతస్య కర్తవ్యస్య బుద్ధిస్థత్వేఽపి ప్రత్యాసత్తిన్యాయాన్నమోవాకమితి విధేయానుసారాచ్చ మంగళస్యైవేదమితి వివక్షా. ఇదమితి చ సామాన్యే నపుంసకం. నమోవాకమితి తు పుల్లింగమేవ; తథాచ శుక్తిం రజతం జానా

---

‡ అత్ర కేచిత్. "కవిభ్య ఇత్యత్ర సామాన్యక్రియాయోగేఽపి 'భోజేన దూతో రఘవే విసృష్టః' ఇత్యాదావివ 'క్రియయా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్' ఇతి చతుర్థీ, అకర్మకధాతుయోగే చతుర్థీ తు తదర్థః ఇతి నిష్కర్షః; యత్తు. కేచిత్ 'నమోవాక' మితి వృత్త్యేకదేశనమశ్శబ్దాపేక్షయా 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీమాశ్రిత్య తదేకదేశాన్వయక్లేశేన, 'జహాత్స్వార్థా వృత్తి' రితి పక్షే నిరర్థకనమశ్శబ్దే తదన్వయదౌర్లభ్యేన, 'నహ్యుపాధేరుపాధిర్భవతి విశేషణస్య విశేషణ' మితి నయాద్వచనక్రియోపసర్జనీభూతనమశ్శబ్దార్థాన్వయస్యాన్యాయ్యత్వేన, ప్రకృతనమోవాకపదస్థనమఃపదస్య వాకపదాన్వయలాభాయానుపూర్వీమాత్రార్థకత్వావశ్యంభావేన తాదృశనమశ్శబ్దస్య 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదిసిద్ధచతుర్థీప్రయోజకత్వవిరహేణ, కారకవిభక్త్యపేక్షయా ఉపపదవిభక్తేర్దుర్బలత్వేన చోపేక్షణీయమ్." ఇతి వ్యాచక్షుః.

తిత్యాదావివ విశేష్యనిఘ్నత్వాభావేన సమానలింగకత్వాప్రసక్త్యా న తద్బాధరూపో దోషః; ఇదం నమోవాకమిత్యత్ర నమోవాకమిత్యస్య విశేష్యవాచకత్వమభ్యుపగమ్య తద్విశేషణవాచకస్యేదంపదస్య సామాన్యే నపుంసకత్వాశ్రయణే తు విశేష్యవిశేషణ వాచకపదయోస్సమానలింగకత్వం బాధితవ్యమిత్యస్వారస్యం, ఇదంపదప్రయోజనమాంద్యం చ స్యాత్; ఉక్తరీత్యాశ్రయణే తు మాలతీమాధవాదౌ అన్యాదృశమంగళేచ్ఛాయామపి ఏతన్నాటకకర్తవ్యం మంగళం పూర్వకవివిషయకమిచ్ఛామి ఇత్యర్థలాభేన సప్రయోజనత్వం విశేష్యవిశేషణవాచకపదయోస్సమానలింగకత్వబాధాభావశ్చేతి న దోష ఇతి ధ్యేయం. అత్ర పూర్వేభ్యః కవిభ్యో నమోవాకమిదం ప్రశాస్మహ ఇతి యోజయిత్వా పూర్వకవివిషయకనమోవాకరూపమేతన్మంగళమిచ్ఛామి ఇత్యుద్దేశ్యవిధేయ భావవిరహేణ పక్షాంతరమపి. అత్రాపి ఇదమితి సామాన్యే క్లీబం, నమోవాకమితి చ పుల్లింగమేవ, "రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపదవీమారుహ్యసింహాసన" మిత్యాదావివ విశేష్యనిఘ్నత్వాభావేన సమానలింగత్వాప్రసక్తేః. అమాత్యానువర్తనపురస్సరరాజదర్శనన్యాయేన "యత్ర హి గుణః కృతాత్మసంస్కారః ప్రధానోపకారాయ మనాతే ప్రభవతి తత్ర గుణోఽపిసంస్కారమనుభవతీ" తి న్యాయేన కవినమస్కారానంతరం వాణీం నమస్కరోతి. * వందేమహీతి * ఏతేనానుగ్రాహక వాణీనమస్కారాత్పూర్వమనుగ్రాహ్యప్రాచేతసాదినమస్కారయోగ ఇత్యపాస్తం. 'భగవద్వందనం స్వాద్యం గురువందనపూర్వక' మితి విధేశ్చ, 'మధుమయభణితీనాం మార్గదర్శీ మహర్షిః' ఇత్యనేన, 'కావ్యజ్ఞశిక్షయాభ్యాస' ఇత్యనేన చ ప్రాచేతసాదీనాం గురుత్వావసాయాచ్చ. తాం ప్రసిద్ధాం పూర్వోక్తనమస్కారహేతుత్వేన బుద్ధిస్థామితి వా. అమృతాం శాశ్వతీం. ని. "యజ్ఞశేషసుధామోక్షేష్వమృతం శాశ్వతే త్రిషు" త్యభిధానాత్, అత్ర యజ్ఞశేషసుధామోక్షస్వరూపామితి కశ్చిత్; తన్న-అమృతామితి స్త్రీత్వాలాభాత్, తల్లాభేఽపి తత్స్వరూపామిత్యర్థాలాభాత్, ఆత్మనః పరమాత్మనః శ్రియః పత్యుః కలాం అంశభూతాం విభూత్యధ్యాయే తథా ప్రతిపాదనాత్-హయగ్రీవాంశత్వాచ్చ; తదుక్తమాచార్యైః. ప. "దాక్షిణ్యరమ్యా గిరిశస్య మూర్తిర్దేవీ సరోజాసనధర్మపత్నీ, వ్యాసాదయోఽపి వ్యపదేశ్యవాచస్స్ఫురంతి సర్వే తవ శక్తిలేశై" రితి; వాణీం సరస్వతీం వందేమహి ప్రణమేమ చ, వందతేర్లిఙుత్తమబహువచనం, పూర్వోక్తప్రశాసనసముచ్చాయకశ్చకారః, అత్ర పూర్వార్ధే సర్వలోకనమస్కార్యాః పూర్వాకాలప్రసిద్ధాః ప్రాజ్ఞాః కేచిద్వర్ణ్యాః, ఇతిసూచ్యతే, లోకనమస్కార్యా ఇత్యనేన ధూర్తాదివర్ణ్యక భాణాదివ్యావృత్తిః, పూర్వేత్యనేన కల్పితవర్ణ్యకప్రకరణాదివ్యావృత్తిః. భరతస్య చ శ్లాఘ్యవర్ణ

ణాత్ రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నానాం త్రయాణామేవ కథాంశోపయోగిత్వేనాత్ర బహువచనస్య కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వపర్యవసానమవ్యాహతం, కవిభ్య ఇత్యనేన యథా కవిషు వాల్మీకేరాద్యత్వేన ప్రాధాన్యం అన్యేషాం కవీనామానంతర్యాదప్రాధాన్యం ఏవం తత్సూచితవర్ణ్యానాం మధ్యే రామచంద్రస్య వర్ణ్యతాయాం జ్యేష్ఠత్వేన ప్రాధాన్యం లక్ష్మణాదేశ్చాప్రాధాన్యమితి సూచ్యతే; ఏవం చ నానేకనాయకవత్తా ప్రయుక్తనాటకత్వహానిః; అతఏవ లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుపసర్జనత్వావగమాత్ సీతాపరిత్యాగే లక్ష్మణప్రేషణస్య లవణవధార్థం శత్రుఘ్నప్రేషణస్య చ ధ్వననాత్ ప్రథమాంకార్థస్సూచ్యతే; ఉత్తరార్ధే చ ప్రాజ్ఞా వాచన స్త్రీ వర్ణ్యేతి సూచ్యతే. ఆత్మనః కలామిత్యంతేన తస్యా దేవతాంశసంభవత్వం కస్యచిత్పత్నీత్వం చ సూచ్యతే. "అర్ధో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ"తి పత్న్యా అవయవత్వోపచారాత్ కలాశబ్దస్య చావయవవాచిత్వాత్, అతఏవ నాయకస్యాపి దేవతాంశసంభవత్వం సూచ్యతే, దేవతాంశభూతాం స్త్రియం ప్రతి తాదృశస్యైవ నాయకస్యౌచిత్యాత్, అమృతామితి మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వకం ప్రతిషేధాత్ గంగాపతనసంభావితస్య సీతామరణస్య గంగాపృథివీభ్యాం సహతదాగమనేనాభావనిశ్చయరూపో ద్వితీయప్రభృతిసప్తమాంకపర్యంతార్థస్సూచ్యతే, నమస్కారసముచ్చయేన సమప్రాధాన్యావగమాత్ శాకుంతలాదావివ న సాధ్యాయా వర్ణ్యత్వం అపితు సిద్ధాయా ఏవ వర్ణ్యత్వమితి సూచ్యత ఇతి సుధియో విభావయంతు, అస్య శ్లోకస్య యోజనాంతరమపి * ఇదమిత్యాది * ఇదం కవిభ్య ఇత్యేకం పదం నమోవాకమితి చ పదద్వయం, తేన ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా న నాందీపదనియమభంగః, అయమర్థః, పూర్వేభ్యః ప్రాచీనేభ్యః ఇదంకవిభ్యః అస్యాః బుద్ధిస్థరామకథాయాః కవిభ్యః రామకథాసంబంధికవిభ్య ఇత్యర్థః. వాల్మీకివసిష్ఠాదిభ్య ఇతి భావః. కథాయా బుద్ధిస్థత్వాత్, "పాప్మభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చ శ్రేయాంసి సేయం కథే"త్యుపసంహారే వక్ష్యమాణత్వాచ్చ ఇదంశబ్దేన పరామర్శ ఉపపన్నః, ప్రాథమికకథాదర్శిత్వరూపముపకారం ఖ్యాపయితుం పూర్వేభ్య ఇత్యుక్తం, కథాంతరకవినమస్కారే ప్రయోజనాభావాదిదం కవిభ్య ఇత్యుక్తం, ఉచ్యతే అనేనేతి వాకం ఉక్తిసాధనీభూతం, కవేర్వశ్యవాక్త్వేఽపి ప్రారిప్సితగ్రంథసమాప్తౌ కవినమస్కారస్య సాధనత్వే తాత్పర్యం, కరణే ఘఞ్, తస్య చోపదేశాప్రవృత్తావిత్యత్రైవ. బాహులకత్వం, అన్యథా ల్యుటా బాధస్స్యాత్, సంజ్ఞాయామితి చ ప్రాయికమిత్యుక్తత్వాన్న దోషః-యద్వా ఉచ్యతే యత్తద్వాకం కర్మణి ఘఞ్, అకర్తరి చ కారక ఇత్యను

శాసనాత్, వాచికం నమః ప్రశాస్మహే ఇచ్ఛామః నిర్దిశామ ఇతి వా, తాం పూర్వోపస్థితాం ప్రవృత్తినిమిత్తవిధయా కవిపదేనోపస్థితేః, అమృతామానుపూర్వ్యావశి నిత్యాం. శబ్దనిత్యత్వపక్షే స్వరూపేణ నిత్యామిత్యర్థః. యద్వా అమృతం మోక్షః తదస్యాస్తీత్యమృతాం మత్వర్థీయోఽచ్ప్రత్యయః, తేన స్త్రీత్వోపపత్తిః, ప్రయోజకతాసంబంధేన మోక్షవతీమిత్యర్థః. రామాయణాదీనాం మోక్షప్రయోజకత్వంతు "ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతక నాశనమ్" ఇత్యాదిషు స్పష్టం, అత్ర హేతుమాహ—ఆత్మనః కలాం పరమాత్మప్రతిపాదకవిద్యాం. ని."విద్యాయాం కాలభేదే చ శక్తౌ శిల్పే కలేతి చే"తి వైజయంతీ. రామాయణాదీనాం పరమాత్మప్రతిపాదకత్వం చ "వేదవేద్యే పరే పుంసి" ఇత్యాదౌ స్పష్టం, వాణీం రామాయణాద్యాత్మ రామాయణాదిరూపాం గిరం వందేమహి ప్రణమేమ. వాగ్విషయమంగళం చ "స గుంభో వాణీనాం కవివృషనిషేవ్యో విజయతే" ఇతి బాలరామాయణనాటకే స్పష్టం, అస్యాం యోజనాయాం ప్రాయేణ పూర్వవత్కావ్యార్థసూచనం బోధ్యం. కేచిత్తు ఇదమితి భిన్నం పదం, నమోవాకమితి చ పదత్రయం, కవిభ్యః ఇదం నమః ప్రశాస్మహే ఇత్యన్వయః. వాశబ్దస్సముచ్చయార్థకః కమిత్యస్య బ్రహ్మాణమిత్యర్థః. ఏవం చ వాణీం కం వా సరస్వతీం బ్రహ్మాణం చ వందేమహి చ ప్రణమేమ చ క్రియాద్వయసముచ్చాయకశ్చకారః, వందనక్రియానిరూపితకర్మద్వయసముచ్చాయకస్తు వాశబ్ద ఇత్యాహుః, తన్న-వ్యవహితాన్వయాత్. "యత్రాష్టభిర్ద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా, ద్వావింశత్యా పదైర్వాపి సా నాందీ పరికీర్త్యత" ఇత్యత్ర చతుర్దశపదానుక్తేశ్చ-అన్యే తు పూర్వవదేవ పదాని. ఇదం నమో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యః కం ప్రతి ప్రశాస్మహే, తాం చ వాణీం వందేమహీత్యన్వయముక్త్వా ఇదం నమో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యోఽన్యం కం ప్రతి ప్రశాస్మహే, తామేవ వాణీం వందేమహి, ఇతః ప్రాచీనం నమః పూర్వకవిభ్యోఽన్యం ప్రతి న కృతమేవ ఇదం వా తదన్యం కం ప్రతి ప్రశాస్మహ ఇత్యర్థః. ఇతి వదంతి, తదపి న, ప్రతీత్యధ్యాహారాపత్తేః, న చ శాస్తేః దుహ్యాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం మాణవకం ధర్మం శాస్తీతివదితి వాచ్యం, తత్ర శాసు అనుశిష్టావిత్యస్యైవ గ్రహణాత్. న చ తదేవేదమితి వాచ్యం, తస్య పరస్మైపదిత్వాదర్థాసంగతేశ్చ కారస్యావధారణార్థకత్వాశ్రయణక్లేశాత్పదనియమాపిద్ధేశ్చ, యదప్యుక్తం, పూర్వేభ్యః కవిభ్య ఇదం నమ ఇత్యేకం వాక్యం, వాకం ప్రశాస్మహే ఇత్యపరం, వాకం ప్రశాస్మహే వాచమిచ్ఛామ ఇత్యర్థ ఇతి, తదపి మందం, ఏకవాక్యత్వసంభవే వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వాత్, కవేర్వ్యాశ్యవాక్త్వేనవాగ్విషయకేచ్ఛాయా అసంభవాత్త్రయోదశపదత్వాపత్తేశ్చ. యదపి చోక్తం. ఇదం కవిభ్యః

ఇదానీంతన కవిభ్యః పూర్వేభ్యో వా పూర్వకవిభ్యశ్చ నమః ప్రణామం కం శిరసా ప్రశాస్మహే, "కం శిరోఽంబునో"రితి మాంతావ్యయత్వాత్తృతీయార్థలాభ ఇతి. తదపి న-పూర్వేభ్య ఇత్యత్ర కవిభ్య ఇత్యధ్యాహారాపత్తేః కవిభ్య ఇత్యేతావన్మాత్రోక్తావుభయకవిలాభే నిర్దేశద్వయాశ్రయణే ప్రయోజనాభావాత్, భావికవిద్వేషే మూలాభావాత్, త్రయోదశపదత్వాపత్తేశ్చ, యచ్చోక్తం, పూర్వేభ్యో నమః ఇదం కవిభ్యః కం వాసుఖం చ ప్రశాస్మహే. ప్రాచీనకవిభ్యో నమః ప్రశాస్మహే, ఇదానీంతనకవిభ్యస్సుఖం ప్రశాస్మహే ఇతి, తన్న, క్రమికాన్వయాలాభాత్, పూర్వోక్తదోషాచ్చ, యత్తూక్తం పూర్వేభ్యో వా పూర్వకవిభ్య ఇవ ఇదంకవిభ్యః ఇదానీంతనకవిభ్యో నమ ఇత్యేకం వాక్యం, కం ప్రశాస్మహ ఇత్యపరం సుఖమిచ్ఛామ ఇతి తదర్థ ఇతి, తన్న, విఘ్నధ్వంసస్యైవాపేక్షితత్వేన సుఖప్రార్థనాయా అసాంగత్యాత్ పూర్వదోషప్రసంగాచ్చ, కశ్చిత్తు పూర్వేభ్యః వైదికేభ్యః కవిభ్యో గజాననాయ, "గణానాం త్వా గణపతిగ్ం హవామహే కవిం కవీనా"మితి శ్రుతేః, "కవీశుక్రగజాననా"వితి కోశాచ్చేత్యాహ, తన్న, బహువచనాస్వారస్యాత్, పూజాయాం బహుత్వస్య గురుపిత్రాదివాచకశబ్దేభ్య ఏవ దర్శనాత్, కించాత్ర గజాననమాత్రస్య ప్రాచేతసాదిసాధారణక్రాంతదర్శిత్వరూపకవిత్వేన కవిపదాదుపస్థితిర్న శక్యా, సామాన్యశబ్దస్య విశేషే వ్యవస్థాపకాభావాత్, పూర్వేభ్యః ఇత్యస్య చ సాధారణత్వాన్న తద్వ్యవస్థాపకం, కవీ శుక్రగజాననావితి కోశాద్గజాననత్వేన తదుపస్థితిరపి న శక్యా, పూర్వశబ్దవైయర్థ్యాపత్తేః, న హ్యపూర్వః కశ్చిద్గజాననోఽస్తి యేన తద్వ్యావృత్త్యా తత్సార్థక్యం స్యాత్, "సంయోగో విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితే"త్యారభ్య 'శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్మృతిహేతవః" ఇతి హర్యుక్తరీత్యా శుక్రాదివ్యవచ్ఛేదపూర్వకం గజాననే వ్యవస్థాపకప్రకరణాద్యభావాచ్చ, న చ వక్తురపి సంయోగాదిప్రమాణేష్వన్యతమత్వేన పరిగణనాద్భవభూతేశ్చ మాలతీమాధవే 'వైనాయకశ్చిరం వ' ఇత్యుక్త్యా వినాయకభక్తత్వావగమాదత్రాపి తత్పరత్వం యుక్తమితి వాచ్యం, తస్య మహావీరచరితే పరిత్యాగాత్, అత్రౌచిత్యరూపదుర్బలప్రమాణమవష్టభ్య బహువచనరూపశ్రుతేః పూజాలాక్షణికత్వస్యాన్యాయ్యత్వాచ్చ, యచ్చ తేనైవోక్తమనుగ్రాహకేత్యాది తత్త్వమాత్యానువర్తనపురస్సరరాజదర్శనాదిన్యాయవిరోధాదుపేక్ష్యం, యచ్చ తేనైవ "కవీంద్రాః కల్పంతే కథమపి విరించిప్రభృతయ" ఇత్యానందలహరీశ్లోకోపష్టంభేన చతుర్ముఖపరత్వముపక్షిప్య కేతకీకుసుమేత్యాదినా 'యా బ్రహ్మాచ్యుతశంకరప్రభృతిభి' రిత్యాదినా చ దూషితం, తత్తుచ్ఛం, "భవవ్రతధరా యే చ యే చ తాన సముసుప్రతా" ఇత్యాది

(౧) (నాంద్యంతే)

సూత్రధారః— (౨) భగవతః కాళప్రియానాథస్య యాత్రాయా మార్యమిశ్రాన్విజ్ఞాపయామి.

భాగవతప్రామాణ్యేన గజాననస్య నమస్కారానర్హత్వాశాపాత్, 'యా బ్రహ్మాచ్యుత శంకరప్రభృతిభిస్సర్వైస్సురైస్సేవితే'తి వాణ్యాశ్శంకరాపేక్షయా ప్రాధాన్యే వినాయకాపేక్షయా తస్య కైముతికన్యాయసిద్ధత్వాచ్చేతి గ్రంథగౌరవభియా విరమ్యతే—నాందీలక్షణం తు. 'యత్రాష్టభిరిత్యాది దశరూపకాదిషు స్పష్టం, నాటకలక్షణం తు—1 వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే, ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృత' మితి-యద్యపి కరుణరస ఏవాస్మిన్నాటకే ప్రధానమితి సార్వజనీనం, సూచితం చ మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వకప్రతిషేధో నాటకప్రతిపాద్య ఇతి సూచయతా నాందీస్థామృతామితి పదేన కరుణఏవాస్మిన్నాటకే ప్రధానమితి, 2 తథాపి వీరశృంగారౌ ప్రాయికావిత్యుక్తేరదోష ఇత్యాహుః. పూర్వరంగలక్షణం తు - 'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిఘ్నోపశాంతయే, కుశీలవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగస్స ఉచ్యతే,' ఇతి—ప్రస్తావనాలక్షణం తు. 'సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం. స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్తదాముఖం. ప్రస్తావనా వా' ఇతి.

౧. నాంద్యంతే సూత్రధార ఇతి-నాంద్యాః పూర్వోక్తాయా అంతే అవసానే సూత్రధారః ప్రవిశ్య ఆహేతి శేషః. తదుక్తం "పూర్వరంగం విధాయాదౌ సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యమాసూత్రయేన్నట" ఇతి.

౨. ప్రరోచనాం ప్రస్తోతుం సామాజికావధానాయాహ.—భగవత ఇత్యాది. భగవతః జ్ఞానశక్త్యాది గుణవతః కాళప్రియానాథస్య కాళప్రియానామకాంబికా

---

1 ఏతదాదా, సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భవిమర్శోపసంహృతైః, పూర్ణం ప్రకృతిరస్యైషామాధికారికవృత్తవత్, ఇతి శ్లోకో జ్ఞేయః. చింత్యమిదం, ప్రమాణాభావాత్. తర్హి వీరశృంగారాన్యతరప్రాధాన్యాభావాత్ప్రథమస్య రూపకస్య నాటకత్వమితి చేత్; అత్రేదం బోధ్యమ్, రూపకే౽స్మిన్ కరుణవిప్రలంభశృంగారస్య ప్రాధాన్యమ్. తత్స్వరూపస్తు, శ్లో. యూనోరేకతరస్మిన్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే, విమనాయతే యదైకస్తదా భవేత్కరుణవిప్రలంభాఖ్యః. ఇతి; అత్ర చ పునర్లభ్యాయాస్సీతాయా లోకాంతరప్రాప్త్యా రామస్య విమనాయితత్వం స్పష్టమేవ, అతో న నాటకత్వభంగ ఇతి.

2 "కేషాంచిదేతత్ప్రాయికతోక్తిర్నిర్మూలా" ఇతి. కేచిద్వదన్తి.

(౧) ఏవమత్ర భవన్తో విదాంకుర్వన్తు

(౨) అస్తిఖలు కాశ్యపశ్శ్రీకంఠపదలాంఛనః పదవాక్యప్రమాణ-
1 జ్ఞో భవభూతిర్నామ 2 కవిః.

యానాథ ఈశ్వర స్తస్య; ఇదం చ కథా పౌరాణికీ వేదితవ్యా, ... ముక్తా ఏవ, ఆర్యాః పూజ్యాః మిశ్రాః జ్ఞానవంతః తథావిధాన్ విజ్ఞాపయామి.

౧. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ. అత్ర భవన్తః పూజ్యా యూయం అత్ర భవత్తత్రభవచ్ఛబ్దౌ పూజ్యార్థావిత్యుక్తేః; యద్వా అస్మిన్నగరే భవన్తో యూయ మిత్యర్థః; విదాంకుర్వన్తు జానన్తు. సూ. "విదాంకుర్వన్త్విత్యన్యతరస్యా"మితి సూత్రానుశిష్టోఽయం శబ్దః; యాత్రాయామితి కాల ఉక్తః- అత్రేతి దేశో ప్యుక్తః; 'నిర్దేశో దేశకాలయో'రిత్యుక్తేః.

౨. అస్తిఖల్వితి. కాశ్యపః కశ్యపగోత్రోద్భవః, ఋష్యణ్ ప్రత్యయః, కశ్యపః కశ్యపో భవతీతి సర్వజ్ఞతయా శ్రుతిప్రసిద్ధకశ్యపవంశ్య ఇత్యర్థః; శ్రీకంఠ ఇతి పదం శబ్దో లాంఛనం వ్యావర్తకం యస్య స తథోక్తః, శ్రీకంఠనామక ఇత్యర్థః; ద్వాదశేఽహని పితా నామ కుర్యాదితి పైతృకమిదం నామధేయం, పదవాక్యప్రమాణజ్ఞః వ్యాకరణన్యాయమీమాంసాపరిజ్ఞాతేత్యర్థః; 3 భవభూతిర్నామ భవభూతిరితి ప్రసిద్ధిమాన్. ఏతత్కృత 'సాంబా పునాతు భవభూతిపవిత్రమూర్తి'రితి శ్లోకశ్రవణసంతుష్టో రాజా భవభూతిరితి ఏవం ఖ్యాపయామాసేతి కథాప్యనుసంధేయా; ఏవమన్యత్రాపి తత్తత్కవితానుసారేణ తత్తన్నామధేయం ప్రసిద్ధం; యథా 'రత్నఖేటకః కోటిసార' ఇతి, ఉదయరక్తం చంద్రబింబం రతిపతిరత్నఖేటత్వేనోత్ప్రేక్షితవానిత్యైతిహ్యస్య కామినీస్తనమండలం. కులాచలేంద్రాదపి కోటిసారం, ఇత్యుక్తవానిత్యైతిహ్యస్య చ తన్మూలత్వాత్: కించాస్మై కవయే ఈశ్వర ఏవ భిక్షురూపేణాగత్య భూతిం దత్తవానిత్యపి వదంతి; ఏవం చ భవాద్భూతిర్యస్యేతి భవభూతిరితి తదర్థ ఇత్యాహుః.

1 "తత్త్వజ్ఞో."

2 "జాతూకర్ణీపుత్రః." "జాతూకర్ణగోత్రజాయాః పుత్రః జాతూకర్ణః పుత్రః పరిణయానన్తరం తస్యా అపి కాశ్యపత్వేఽప్యేవముక్తిర్మాతామహకులప్రకాశనాయ." ఇత్యర్థముపవర్ణయన్తి కేచన మహాశయాః.

3 "అస్య కవేః 'తపస్వీ కాం గతోఽవస్థామితి స్మేరాననావివ, గిరిజాయాః స్తనౌ వన్దే భవభూతిసితాననౌ' ఇతి పద్యప్రణయనాదేవం బిరుదోపలబ్ధిరితి కిం వదన్తి" ఇతి వ్యాఖ్యానాన్తరపఙ్క్తిః.

ప. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశ్యేవాన్వవర్తత,
ఉత్తరం రామచరితం తత్ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యతే

యం బ్రాహ్మణమితి. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశ్యేవాన్వవర్తత. బ్రాహ్మణం యాజనాదిషట్కర్మనిరత మిత్యర్థః, లాక్షణికోఽయం నాఖ్యార్థపరత్వే ప్రయోజనాభావాత్; తథావిధం యం భవభూతిం ఇయం దేవతా ప్రసాదాదినా సాధ్యత్వేన ప్రసిద్ధా వాగ్దేవీ వశ్యా సత్యేవ విధిప్రతిషేధాభ్యాం సత్యేవాన్వవర్తత, అనువర్తితవతీ; యద్వా-బ్రాహ్మణం యమేవ వశ్యా సత్యన్వవర్తత, సత్యాఽఽన్వయమిత్యర్థః, పూర్వస్మిన్నర్థే వశ్యేవాన్వవర్తతేతి లాభేన నాలికాదిషు స్వామవశ్యాయా ఏవ కాళీప్రభృత్యనురోధేన ఆగతాయాః వాగ్దేవ్యా యదనువర్తనం తద్వ్యావర్త్యతే; అత్ర 'యం బ్రహ్మాణమియం దేవీ వాగ్వశ్యేవాన్వవర్తత, ఇతి ద్వితీయాంతబ్రహ్మశబ్దేన చ యుక్తం పాఠాంతరమపి క్వచిద్దృశ్యతే. తత్రాయమర్థః-ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతిం బ్రహ్మాణమివ స్వభర్తారం చతుర్ముఖమివ వశ్యా సతీ అన్వవర్తత అనువర్తితవతీతి. దేవస్య స్త్రీ దేవీ, దీవ్యతి ప్రకాశతే ప్రకాశయతీతి వా దేవీ; దేవడితి. టిత్వాత్ జీప్; యం దేవీ యాదృశభవభూతి విషయకేచ్ఛావతీ సతీ ఇయం వాక్ బ్రహ్మాణం వశ్యేవాన్వవర్తత నతు వశ్యాన్వవర్తత, వశ్యతయానువర్తనాభినయమాత్రం స్వభర్తరి, భావబంధస్తు భవభూతావేవేతి భావః, "సావిత్ర్యాః ప్రథమం యముజ్జ్వలగుణం వవ్రే స్వయం భారతీ' ఇత్యాదివత్ స్వయం వవ్రే స్వయంవరణం కృతవతీత్యర్థః; కాంతిగతిష్విత్యుక్తేర్దివుధాతోరిచ్ఛాయాం వృత్తిః, దీవ్యతి కామయత ఇతి దేవీ, యం దేవీతి కృదంతదేవీపదయోగేఽపి తదర్థమితి జ్ఞాపనాత్ ధాత్వైరామోదముత్తమమితి ప్రయోగాచ్చ కృద్యోగషష్ఠ్యా అనిత్యత్వాత్ షష్ఠ్యా అప్రవృత్త్యా ద్వితీయా, ఉత్తమపరిమళకర్మక పానకర్తృభిరితి తదర్థాత్ షష్ఠీప్రసంగః. పరంత్వత్ర పాఠే వ్యవహితాన్వయో దోష ఇత్యాహుః; ఉత్తరం రామచరితం యత్ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యత ఇతి యచ్ఛబ్దఘటితపాఠం మత్వాయం వాగ్దేవ్యన్వవర్తత, యత్ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యతే అభినేష్యతే స భవభూతిర్నామ కవిరస్తీతి పూర్వేణాన్వయః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్స ఇత్యస్య లాభ ఇతి కేచిత్. పరే తు తత్ప్రణీతమితి తచ్ఛబ్దయుక్తపాఠమేవావష్టభ్య ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతిమన్వవర్తత సభవభూతిర్నామ కవిరస్తి తత్ప్రణీతం ఉత్తరం రామచరితం ప్రయోక్ష్యతే ఇత్యన్వయః; అన్యథా విధేయస్య స్ఫుటప్రతీత్యనాపత్తేరితి వదంతి. ఇయం ప్రరోచనా; తదుక్తం "నివేదనం ప్రయోజనస్య నిర్దేశో దేశకాలయోః, కవికావ్యనటాదీనాం ప్రశంసా తు ప్రరోచనే" తి.

(౧) ఏషోఽస్మి [1] కవివశాదాయోధ్యక స్తదానీంతనశ్చ సంవృత్తః

(సమంతాదవలోక్య)

(౨) భో భో యదా తావదత్రభవతః పౌలస్త్యకులధూమకేతో ర్మహారాజరామస్యాయం పట్టాభిషేకసమయో రాత్రిందివమసంహృ [2] త నాందీకః తత్కిమిదానీం విశ్రాంతచారణాని చత్వరస్థానాని?

నటః—(ప్రవిశ్య)

---

౧. ఏషోఽస్మీతి. కవివశాత్ కవ్యనురోధేన, ఆయోధ్యకః అయోధ్యాసంబంధీ, 'ధన్వయోపధాద్వుఞ్' ఇతి సూత్రాద్వుఞ్, తస్యాకాదేశశ్చ; తదానీంతనశ్చ శ్రీరామపట్టాభిషేకకాలికశ్చ సంవృత్తోఽస్మీతి యోజనా; నిష్పన్నోఽస్మీత్యర్థః; అయమాశయః, యద్యపి భోజరాజమతరీత్యా సూత్రధారనటీప్రభృతిభిః ప్రకృతదేశకాలావలంబినీం ప్రస్తావనాముక్త్వా సూత్రధారాదిభూమికాం నిష్క్రమ్య భూమికాంతరం ప్రవిశ్య వృత్తవర్తిష్యమాణకావ్యాభినేయకథాసూచకవిష్కంభో వక్తవ్యః, తథాపి సూత్రధారస్యైవ కావ్యకథాఘటకదేశకాలసంబంధమంగీకృత్య విష్కంభవర్ణ్య కథోపన్యాసః; సూత్రధారత్వాపరిత్యాగాచ్చ ప్రస్తావనాత్వాహానిరితి కవేర్గతమితి, తదనుసారేణాహ—ఆయోధ్యకస్సంవృత్తోఽస్మీతి. 4 అయోధ్యాసంబంధిత్వం చాస్య తస్యాం కాదాచిత్కావస్థానరూపం తేన వైదేశికోఽస్మీత్యుపరితనగ్రంథేన న విరోధః.

౨. యదా తావదితి. అత్రభవతః పూజ్యస్య పౌలస్త్యకులస్య రావణవంశస్య ధూమకేతోః అగ్నివద్భస్మీకర్తుః, తదుత్పాతకారిదుష్టగ్రహవిశేషభూతస్య వా, మహారాజశ్చాసౌ రామశ్చేతి విగ్రహః తస్య రాత్రిందివమహర్నిశం, అచతురేత్యాదినా సూత్రే నిపాతితోఽయం శబ్దః; అసంహృతనాందీకః, అవిచ్ఛిన్నమంగళః, శేషాద్విభాషేతి కపినకపీతిహ్రస్వప్రతిషేధః, అయం పట్టాభిషేకసమయో యదా పట్టాభిషేకముహూర్తో యస్మిన్ కాలే; యద్వా-సమయ ఆచారః పట్టాభిషేకరూపఆచారో యదా యస్మిన్ కాలే, ఇదానీమస్మిన్ కాలే 'పట్టాభిషేకసమయరూపే కాలే, చత్వరస్థా

---

1 "కార్య" (పా)

2 "హృతానన్ద"

3. 'విశ్రాన్తచారణాని'

4 కవివశాదితి హేతూక్త్యా ఆయోధ్యకత్వస్య కవికల్పితత్వావగమాదిమే ఆశంకాసమాధానే చిన్త్యే.

(౧) 1 ప్రేషితా హి తే మహారాజేన స్వగృహాన్ ప్రతి లంకాసమరసుహృదో మహాత్మనః ప్లవంగమరాక్షసాః సభాజనోపస్థాయినో నానాదిగంతాగతాః బ్రహ్మర్షయో దేవర్షయో రాజర్షయశ్చ యత్సమారాధనాయైవైతావతో దివసాన్ ప్రమోద ఆసీత్.

నాని అంకణభాగాః విశ్రాంతమవసితం చారాణామధికారిపురుషాణాం చరణం గతాగతరూపం యేషు తాని తథోక్తాని, 2 విశ్రాంతాశ్చారాణాం చరణా అంఘ్రయో యేష్వితి వా, చారా నివృత్తవ్యాపారాస్సంతశ్చత్వరేషూపవిశ్య విశ్రామ్యంతీతి భావః. తత్కిమితి. ఇదానీం పట్టాభిషేకకాలే చత్వరస్థానాని విశ్రాంతచారచరణానీతి యత్తత్కిమితి యోజనా. యస్మిన్ దివసే కలశతీర్థసేచనరూపపట్టాభిషేకక్రియాదికరణముహూర్తస్తద్దివసాత్పూర్వోత్తరదినానాం తదుత్సవకాలత్వేన యదాయమభిషేకసమయ ఇత్యుక్తిరవిరుద్ధా, సూక్ష్మకాలం ప్రతి స్థూలకాలస్యాధారత్వాత్, ప్రాసాదఖట్వాపర్యంకన్యాయోఽత్రానుసంధేయః.

౧ ప్రేషితా ఇతి. మహాత్మానః మహాధైర్యాః. 3 సభాజనం సపర్యాముపతిష్ఠంతే ప్రాప్నువంతీతి సభాజనోపస్థాయినః, సుప్యజాతావితి ణినిః, ఇదం చ మధ్యమణిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి. బ్రహ్మర్షయో గౌతమవిశ్వామిత్రాదయః; దేవర్షయో నారదాదయః; రాజర్షయస్తు జనకప్రభృతయః; దేవర్షీణామూర్ధ్వాదిగమనాన్నానాదిగంతేత్యుక్తిః. యత్సమారాధనాయ. యేషాం ప్లవంగమాదీనాం సమారాధనాయ పూజనాయ ఏతావతో దివసాన్ ఏతావత్సు దివసేషు; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రమోదః చారగతాగతహేతుభూతప్రహర్ష ఇత్యర్థః; యత్సమారాధనాయ ప్రమోద ఆసీత్ తే ప్రేషితాః ఇత్యన్వయః; తత్సమారాధ

---

1 'భావ' ఇతి విద్వద్దర్శకత్వేన క్వచిత్పాఠః.

2 'విశ్రాన్తాః. స్వస్వవ్యాపారోపరమేణ శ్రమాపనోదనపరాః చారణాః కుశీలవాః యేషు తాని మహోత్సవకాలే కుశీలవానాం తూష్ణీంభావో నాల్పనిమిత్తక ఇతి జిజ్ఞాసయా ప్రశ్నః. స చ ప్రమోత్స్యమాణాయాః భారతీవృత్తేరుపక్షేపకః. 'భారతీ సంస్కృతప్రాయో వాగ్వ్యాపారో నటాశ్రయః' ఇతి తల్లక్షణమ్.' ఇత్యర్థోఽపి వర్ణితః కైశ్చిత్.

3 ఆనందనసభాజనే, ఇతి కోశబలాత్, సభాజనాయ శ్రీరామస్యానందజననాయ ఉపతిష్ఠంత ఇత్యర్థవివరణం యుక్తమ్.

సూత్రధారః—(౧)ఆ అస్త్యేతన్నిమిత్తం.

నటః—అన్యచ్చ.

ప. వసిష్ఠాధిష్ఠితా దేవ్యో గతా రామస్య మాతరః,
అరుంధతీం పురస్కృత్య యజ్ఞే జామాతురాశ్రమం. 3

సూత్రధారః—వైదేశికోఽస్మీతి పృచ్ఛామి కః పునర్జామాతా?

నాయేతి తచ్ఛబ్దయుక్తపాఠే తు, నను విశ్రాంతచారచరణత్వే కో హేతురిత్యాకాంక్షా భవతీత్యత్రాహ—తత్సమారాధనాయేతి. ఏవం చ చారచరణహేతుర్గత ఇతి భావః.

౧. ఆఅస్త్యేతన్నిమిత్తమితి. ఆ ఇతి స్మరణవాచకం; అత ఏవ 'నిపాత ఏకాజనాఙ్' ఇతి ప్రగృహ్యత్వాత్ ప్రకృతిభావే ఆఅస్తీతి సంధ్యభావః. 'వాక్యస్మరణయోరఙిత్' ఇత్యుక్తేః; ఏతన్నిమిత్తమస్తి మయాపి స్మృతమిత్యర్థః;

3. అరుంధతీం పురస్కృత్య వసిష్ఠాధిష్ఠితా ఇత్యన్వయః; పత్నీత్వప్రయుక్తప్రాధాన్యాదరుంధతీం ముఖ్యాం కృత్వా వసిష్ఠేన వ్యాపారితా ఇత్యర్థః; వసిష్ఠః కర్తవ్యమరుంధతీముఖమవలోకమానోఽనుశాస్తి, తతో దేవ్యోఽరుంధత్యనుమతాస్తయా సహ కర్తవ్యమనుతిష్ఠంతీతి భావః, జామాతురిత్యేతన్మధ్యమణిన్యాయేన యజ్ఞాశ్రమాభ్యామన్వేతి. 1 యజ్ఞే యజ్ఞనిమిత్తాత్, 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' ఇతి సప్తమీ, సతీత్యధ్యాహారేణ యజ్ఞే సత్యాశ్రమం గతా ఇతి వార్థః. విదేశే దేశాంతరే భవః వైదేశికః; అధ్యాత్మాదిత్వాత్ ఠఞ్. విదేశస్థస్యాపి కదాచిదయోధ్యాయామవస్థితిసంభవాదిత్యాహుః,

---

1 "యజ్ఞే ఇత్యత్ర, కేచిత్. 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' ఇతి సప్తమీమాశంసన్తి. తదసన్నమ్; నహ్యత్రాశ్రమో హంతేః కర్మ; నచ యజ్ఞాశ్రమయోః నిమిత్తకర్మణోరుపష్టంభాఖ్యస్సంయోగోఽస్తి నవా ప్రాప్తుమిత్యర్థయోగః. తథా చ కారికా 'హంతేః కర్మణ్యుపష్టంభాత్ప్రాప్తుమర్థే తు సప్తమీమ్, చతుర్థీబాధికామాహుః మూర్ధాభాగురిశాకటాః' ఇతి. వివృతా చేయం శబ్దశక్తిప్రకాశికాయాం జగదీశేన. 'చర్మణి ద్వీపినం హంతి' ఇత్యత్ర చర్మ ప్రాప్తుం ద్వీపినం హంతీత్యర్థః; చర్మణే ద్వీపినం బధ్నాతి హినస్తీత్యాదౌ ద్వీపిప్రభృతికం న హంతేః కర్మ; విత్తాయ విప్రం హంతీత్యాదౌ కర్మణి విప్రాదౌ సంయుక్తమపి విత్తాదికం న తదుపష్టబ్ధమ్; దంతకేశత్వగాదిష్వేవ ప్రాణినాముపష్టంభాఖ్యసంయోగస్యోపగమాత్; అత ఏవ హస్తం ప్రాప్తు

నటః—

౫. కన్యాం దశరథో రాజా శాంతాం నామ వ్యజీజనత్,
అపత్యకృతికాం రాజ్ఞే రోమపాదాయ తాం దదౌ.

(౧) విభండకసుతస్తామృశ్యశృంగ ఉపయేమే తేన ద్వాదశవార్షికం సత్రమారబ్ధం. తదనురోధాత్కఠోరగర్భామపి 1 జానకీం విహాయ గురుజనస్తత్ర యాతః ఇతి.

---

౫. కన్యామితి. వ్యజీజనత్—అజనయత్; 'జనీప్రాదుర్భావే' ఇతి ధాతోర్ణిచి లుఙిచఙ్, తాం శాంతాం రోమపాదాయ తస్మై రాజ్ఞే, అపత్యస్య కృతిర్వ్యాపారో యస్యాస్తథావిధాం; శేషాద్విభాషేతి కప్; కన్యాం దదావిత్యుక్తే కళత్రార్థమితి ప్రతీతేస్తద్వారణాయాపత్యకృతికామితి, దదౌ దత్తవాన్;

౧. తేనఋశ్యశృంగేణ, ద్వాదశవర్షాణి భవిష్యతీతి ద్వాదశవార్షికం, 'తమధీష్టో భృతో భూతో భావీ' త్యధికృత్య విహితే ఠఞి వివక్షితే ద్విగుః; వర్షాల్లుక్చేతి లుకః పాక్షికత్వాత్ లుగభావః; అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః నతూత్తరపద వృద్ధిమాత్రం, అభవిష్యతీతి ప్రతిషేధాత్: నచ ద్వాదశవర్షాణి భూతమిత్యర్థోఽస్త్వితి వాచ్యం, ఆరబ్ధమిత్యుక్తేరసాంగత్యాపత్తేః; కించ కఠోరగర్భేతి నాసీతా సీత్యుక్త్యా సీతాయా గర్భిణీదశాయామేతత్సత్రారంభః ఇతి స్పష్టమవగమ్యతే, ఏవంచ ద్వితీయాంకవిష్కంభే "సమనంతరం చ గర్భైకాదశే వర్షే క్షాత్రేణ కల్పేనోపనీయ త్రయీమప్యధ్యాపితౌ" ఇతి వక్ష్యమాణతయాత్రత్యద్వాదశవార్షికశబ్దస్య ద్వా

మిత్యాదౌ హస్తే హారిణం హన్తీత్యాదికో న ప్రయోగః; సమవాయినా సమం ద్రవ్యస్య తదభావాత్; 'ముక్తాఫలాయ కరిణం హరిణం పలాయ సింహం నిహన్తి భుజవిక్రమసూచనాయ, కా నీతిరీతి రియతీ రఘువంశవీర శాఖామృగే జరతి యస్తవ బాణమోక్షః' ఇత్యాదౌ కరిణ్యుపష్టబ్ధమపి ముక్తాఫలం ప్రాప్తుమితి నార్థః, కిన్త్వాహర్తు మిత్యాదీతి" ఇతి కైశ్చిద్విశదతమముపపాదితం గ్రంథాన్తరే.

---

1 'వధూ' మితి. పాఠాన్తరం—తత్ర వధూమాసన్నప్రసవామప్యపేక్ష్య గురుజనగమనోక్త్యా ప్రకృతిశాస్త్రయోరనుసరణం స్నేహాదయాదితోఽపి ప్రబలమిత్యాగామికథాంశస్య సూచకమిదమ్; వసిష్ఠాదిసన్నిధౌ సీతాపరిత్యాగకల్పనేఽనౌచిత్యమాశంకమానేన కవినేదం కల్పితమ్; యదాహుః 'యత్స్యాదనుచితం కించిన్నాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమన్యథా వా ప్రకల్పయేత్' ఇతి కేచిద్వ్యాచక్రుః.

సూత్రధారః—(౧) తత్కిమనేన? ఏహి రాజద్వారమేవ స్వజాతిసమయేనోపతిష్ఠావః

నటః—(౨) తేన హి నిరూపయతు రాజ్ఞః సుపరిశుద్ధాముపస్థానస్తోత్రపద్ధతిం భావః

సూత్రధారః—ప. సర్వథా వ్యవహర్తవ్యం కుతో హ్యవచనీయతా?

దశవర్షాణి భూతమిత్యర్థాభ్యుపగమే తద్విరోధాపత్తిరితి ధ్యేయం. తదనురోధాత్ తదనుసారేణ తద్ధేతోః; కఠోరగర్భాం పూర్ణగర్భాం; కఠోరశబ్దః పూర్ణవాచీ. తదుక్తముణాదిషు వైయాకరణైః— 'అయం పూర్ణతాయామపీ' తి యూత ఇతి. అనాహూతోఽధ్వరం గచ్ఛేదితి విధేః ఆహ్వానే సతి కింపునర్న్యాయాదితి భావః.

౧. స్వజాతిసమయేన స్వజాతిమర్యాదయా, ఉపతిష్ఠావః స్తోష్యావః; రామస్య [1] 'ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమి' తి దేవతాత్వాభావాన్మంత్రకరణకత్వాభావాచ్చ 'ఉపాద్దేవపూజే' త్యాదినా నాత్మనేపదం తథాచ స్వజాత్యనుగుణవృత్తిరూపం యత్ స్తోత్రం తత్కుర్వ ఇతి బోధః.

౨. తేనేతి. స్తోతవ్యమితి యత్ తేనేత్యర్థః; సుపరిశుద్ధాం సుష్ఠుదోషరహితాం స్తువంత్యనేనేతి స్తోత్రం గ్రంథః తస్య పద్ధతిరానుపూర్వీ, ఉపస్థానాయ గుణనిష్ఠగుణాభిధానాయ స్తోత్రపద్ధతిరిత్యర్థః; సమాసస్తు షష్ఠ్యంతస్య బోధ్యః; నిరూపయతు వ్యుత్పాదయతు వదత్విత్యర్థః;

౩. నను యదుక్తం స్తుతిం నిరూపయత్వితి తదభ్యుపగచ్ఛామి, సుపరిశుద్ధామితి తు నాభ్యుపగచ్ఛామి దోషరహితత్వరూపపరిశుద్ధత్వస్య ప్రయోజనాభావాత్. స్తుతివచనం తు కర్తవ్యమేవ తస్య స్వజాతినియతవ్యాపారత్వాదిత్యాహ— సర్వథేతి. సర్వేణ ప్రకారేణ సర్వథా, వ్యవహర్తవ్యం వ్యవహారః కర్తవ్యః భావే తవ్యత్ప్రత్యయః. ఇహ వ్యవహారశబ్దః స్తుతికరణరూపవ్యాపారపరః; అవచనీయతా, వచనీయం దోషస్తద్రహితతా సుపరిశుద్ధతేత్యర్థః; కుతః కిం నిమిత్తాత్? యద్వా - కుతః కస్మాత్? ఆద్యాదిత్వాత్ చతుర్థ్యర్థే తసిః, అయమాశయః - దోషవత్తయా వా దోషరహితతయా వా గుణవత్తయా వా గుణరహితతయా వా స్తుతి

---

1 'ఆత్మానం మానుషం మన్యే' ఇత్యుక్తేః రామస్య స్వస్మిన్ దేవతాత్వాజ్ఞానేఽప్యన్యేషాం రామాయణాదితస్తస్మిన్ దేవతాత్వజ్ఞానమేవ వర్తత ఇతీదం సమాధానం మూలస్థం పరస్మైపదఞ్చ చిన్త్యమ్.

యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనో జనః ॥ ౫

నటిః—(౧) అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యం.

ప. దేవ్యా 1 అపి * హి వైదేహ్యా 2 స్సాపవాదో యతో జనః,
రక్షోగృహస్థితిర్మూలమగ్నిశుద్ధౌ † త్వనిశ్చయః ॥ ౬

కరణరూపవ్యాపారః కర్తవ్యః, తస్య స్వజాతిధర్మత్వాత్ త్వదుక్తసుపరిశుద్ధతా తు కింఫలికా? తస్యాః ఫలాభావాదితి. నను జనాభినందనమేవ తత్ఫలమస్తు కుతః ఫలాభావ ఇత్యత్రాహ—యథా స్త్రీణామిత్యాది. పూర్వపాదస్థహిశబ్దస్యాత్ర సంబంధః. హి యస్మాత్ జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా దుర్జనస్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనస్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థేతి పూర్వేణ సంబంధః. జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా స్త్రీణాం పాతివ్రత్యవిషయ ఇవ వాచాం సాధుత్వే మాధుర్యోజ్జ్వల్యాదివిషయే దుర్జనః దోషదర్శీ; దోషదర్శిత్వమేవ హి దౌర్జన్యమితి భావః. యస్మాత్ యథా స్త్రీణాం సాధుత్వే జనో దుర్జనస్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జనస్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థేత్యర్థః. ప్రకృత కథాసంగతయే, స్త్రీణాం యథేతి దృష్టాంత ఉక్తః, తదుపజీవ్య ప్రకృతమవలగయతి—

౧. అతిదుర్జన ఇతి. తత్ర హేతుమాహ—

౬. దేవ్యా ఇతి. అత్ర హి యత ఇత్యనయోర్యథాక్రమం పూర్వోత్తరార్ధయోరన్వయః. హి యస్మాద్దేవ్యాః దీప్తిమత్యాస్స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇత్యర్థః.

(పా.) 1 మపి. 2 ంసా.

* 'హిః ప్రసిద్ధౌ; అస్య హేత్వర్థే వ్యవధానాత్ జనస్యాతిదుర్జనత్వసాధనేఽనుపయోగాచ్చ కేషాంచిత్తథా వ్యాఖ్యానం చిన్త్యమ్.' ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానమ్.

† 'తుశబ్దో భేదమభిధత్తే; అనిశ్చయః నిశ్చయవిరుద్ధః సంశయ ఇతి యావత్; యదాహుః. 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షడి'తి; యద్వా అనిశ్చయః నిశ్చయస్యాభావః; నన్వత్ర 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినాఽవ్యయీభావే 'నావ్యయీభావాదతోఽమ్త్వపంచమ్యాః' ఇత్యమాదేశేన భావ్యమ్; నైతదస్తి; అభావవాచినో నఞః క్రియాసాపేక్షత్వేనాసమర్థస్యాపి 'నుడనపుంసకస్యే'తి జ్ఞాపకేన క్వచిత్సమాసాంగీకారేణానవ్యయీభావాత్; యథాహ కైయటః 'అసమర్థనఞ్సమాసస్య క్వచిత్సాధుత్వజ్ఞాపనార్థమనపుంసకస్యేతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రీయతే' ఇతి; యద్వా-పర్యుదాసేఽపి 'అద్రుతాయామసంహితమ్' 'రక్షోహాగమలఘ్వసన్దేహాః ప్రయోజనమ్' ఇతి నిర్దేశద్వయప్రామాణ్యాత్; అర్థా

సూత్రధారః— (౧) యది పునరియం కింవదంతీ మహారాజం ప్రతి 1స్యందేత తతః కష్టతరం స్యాత్ సర్వథా ఋషయో దేవతాశ్చ శ్రేయో విధాస్యంతి.

(ఇతి పరిక్రమ్య ఆకాశే లక్ష్యం బద్ధ్వా.)

భోభోః క్వేదానీం మహారాజః ?

వైదేహ్యా విదేహరాజపుత్ర్యాః. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీయం, సాపవాదః. అథ వాదో దోషకథనం. తేన సహిత ఇత్యర్థః. తథా చ వైదేహీసంబంధ్యపవాద సహిత ఇత్యర్థః. నిత్య సాపేక్షత్వాత్సమాసః. తదుక్తం 'సంబంధిశబ్దస్సాపేక్షో నిత్యం సర్వస్సమస్యతే' ఇతి. యతశ్చ రక్షోగృహస్థితిః రాక్షసగృహావస్థానమాత్రం న త్వన్యదితి భావః. మూలం దోషకథనహేతుః. అగ్నిశుద్ధౌ అనిశ్చయః నిశ్చయాభావశ్చ. తుశబ్దశ్చార్థకః. అత్ర దేవ్యా ఇతి స్వతో దోషాభావ ఉక్తః. వైదేహ్యా ఇతి సంసర్గాధీనదోషప్రసక్త్యభావః ఉక్తః. రక్షోగృహస్థితిరిత్యనేనాసాధారణహేత్వభావ ఉక్తః. అగ్నిశుద్ధావిత్యనేన బాధకప్రమాణముక్తం, తథా చ ఏతత్సర్వమపి నావలోకితమితి భావః; అయమాశయః. విద్యమానస్యాపి దోషస్య కథనం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసత స్తస్య కథనం తతోఽపి దుర్జనకార్యం విషయప్రభావ మవిగణయ్యాసతోఽపి తస్య కథనం సుతరాం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసాధారణ హేతుమదృష్ట్వా విషయప్రభావమప్యవిగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం తతోఽపి దుర్జనకార్యమ్. తత్రాపి బాధకప్రమాణమవిశ్వాస్యాసాధారణహేతు మప్యదృష్ట్వా విషయప్రభావమప్యవిగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం తతోఽప్యతిదుర్జనకార్యమితి, అత్ర హి యస్మాత్ జనః సాపవాదః యతశ్చ రక్షోగృహస్థితిర్మూలమగ్నిశుద్ధావనిశ్చయశ్చ జనస్య తస్మాజ్జనోఽతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యమితి పూర్వేణాన్వయః.

౧. కింవదంతీ లోకాపవాదః, స్యందేత ప్రసరేత్ శ్రవణవిషయీభవేదితి యావత్. అనేన ప్రథమాంకార్థస్సూచితః. సర్వథా ఋషయః ఇత్యాదినా అనేన శేషాంకార్థస్సూచితః. ఏవ ఋషికర్తృకశ్రేయోవిధానరూపబీజస్య న్యాసాదుపక్షేపాఖ్యాంగం; యదుక్తం-'బీజన్యాస ఉపక్షేప' ఇతి.

భావేన సహ అక్షయీభావస్య వికల్పనాత్ అనిశ్చయ ఇత్యయం తత్పురుష ఏవ' ఇతి నిపుణతరం వ్యుత్పాదయామాసుః కేచిత్.

1. స్ఫురేత్.

(ఆకాశే ఆకర్ణ్య) (౧) † కిం బ్రవీషి? ఏవం జనాః కథయన్తి.

౨. స్నేహాత్సభాజయితుమేత్య దినాన్యమూని నీత్వోత్సవేన జనకోఽద్య గతో విదేహాన్,

దేవ్యాస్తతో విమనసః పరిసాంత్వనాయ ధర్మాసనాద్విశతి రాజగృహం నరేన్ద్రః ఇతి.

(ఇతి నిష్క్రాన్తౌ.)

(౩) (తతః ప్రవిశత్యుపవిష్టో రామః సీతా చ)

రామః—(౪) దేవి! సమాశ్వసిహి ౫ * స్వాతేవన గురవో న శక్నువన్త్యస్మాన్విహాతుం.

---

౧. ఆకాశ ఇతి. ఇదమాకాశభాషితముచ్యతే తదుక్తం- 'అప్రవిష్టస్య సంలాపో భవేదాకాశభాషితమి'తి.

౨. స్నేహాదితి. సభాజయితుం ఆనన్దయితుం, ఉత్సవేన హర్షజనకవ్యాపారేణ, విమనసః దుఃఖితహృదయాయాః. పరిసాంత్వనాయ దుఃఖాపనయనానుకూలాత్యర్థమధురవచనప్రయోగాయ, తుమర్థాచ్చేతి చతుర్థీ; ధర్మాసనాత్ క్షత్రియధర్మభూత రాజ్యపరిపాలనార్థసింహాసనాదిత్యర్థః. రాజగృహం స్వవాసగృహం. విశతి ప్రవిశతి, ఏవం ప్రస్తావనా ప్రస్తుతా.

౩. అథాఙ్కః ప్రస్తూయతే- తతః ప్రవిశతీత్యాది. అఙ్కలక్షణం తు, 'ప్రత్యక్షనేతృచరితో బీజవ్యాప్తిపురస్కృతః, అఙ్కో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః' ఇతి.

౪. సమాశ్వసిహి సన్తోషం ప్రాప్నుహి, విహాతుం త్యక్తుం.

---

† 'కిం బ్రవీష్యేవమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తత్స్యాదాకాశభాషితమ్' ఇతి చ. రూపకేషు ప్రత్యుక్త్యవసరలాభార్థమాకాశభాషితం కల్ప్యమ్, తదుక్తమ్-'ప్రశ్నో దూతశ్చ లేఖశ్చ నేపథ్యోక్తిస్తథైవ చ, ఆకాశభాషితం చైవ ప్రత్యుక్త్యవసరప్రదాః' ఇతి.

* 'తే హి' ఇత్యపి పాఠః. తథాసతి కేచిదేవమర్థముపవర్ణయన్తి. 'తే గురవః జనకస్యైకత్వేఽపి 'ఇమాన్యేవాంగాని కదాచిత్స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్షితాని భవన్తీ'తి మహాభాష్యకారోక్త్యా భక్త్యాదిహేతుకోఽయమవయవబహుత్వస్యావయవిన్యుపచారః, వసిష్ఠాదీనన్తర్భావ్య వా బహుత్వమ్. ఇతి.

ప. కింత్వనుష్ఠాన † నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్యమపకర్షతి,
సంకటాహ్యాహితాగ్నీనాం ప్రత్యవాయైర్గృహస్థతా. ౮

సీతా—[1]జాణామి అయ్యఉత్త, కిందు సందావఆరిణో గురుబంధువిఓఆ హోంతి.

రామః—(౯) ఏవమేతే హృదయమర్మచ్ఛిదః ‡ స్సంసారభాగాః, యేభ్యో బీభత్సమానాస్సర్వాన్కామాన్ పరిత్యజ్యారణ్యే మునయో విశ్రామ్యంతి.

ఛాయా— [1]జానామ్యార్యపుత్ర, కింతు సంతాపకారిణో గురుబంధువియోగాః భవంతి.

---

౮. కింత్వితి. అనుష్ఠానస్య నిత్యనైమిత్తికాదికర్మకలాపనిర్వర్తనస్య నిత్యత్వం నియతతా అనుష్ఠానాభావవిరహరూపనియమ ఇత్యర్థః. స్వాతంత్ర్యం స్వైరావస్థానం అపకర్షతి న సహతే; అపకర్షతీత్యుక్త్యా అతిక్రాంతమపి స్వైరావస్థానం, నిరుంధే ఇతి లాభేన కదాచిదంగీకృతమపి స్వైరచారం తదాఽననుష్ఠితకరానుష్ఠాపనేన తదనుష్ఠానాభావప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాపనేన చ మృథాకరోతీతి లభ్యతే. పశ్చాత్ ద్విగుణితాయాసజనకమితి తదాశయః; తదాహ – సంకటాహీతి. హి యస్మాత్ ఆహితాగ్నీనాం గృహస్థతా గార్హస్థ్యాశ్రమః ప్రత్యవాయైర్విహితానాచరణజన్యపాతకైస్సంకటా నిబిడా దుఃఖరూపా వా, జాగ్రత్ప్రత్యవాయేత్యర్థః.

౯. యేభ్య ఇతి. సంసారభాగేభ్యః సంసారావశ్యానుభావ్యభాగేభ్య ఇత్యర్థః. సంసారో హి శరీరసంబంధానుబంధీ సుఖదుఃఖసముదాయః, తథా చ గురుబంధువియోగానాం తదేకదేశత్వం సంగతం. బీభత్సమానాః జుగుప్సమానాః ఏతద్దోషానుసంధానజనితచిత్తవృత్తినివృత్తియుక్తా ఇత్యర్థః; బీభత్సస్య జుగుప్సాస్థాయికత్వాదిత్థం వ్యాఖ్యాతం, అతఏవ బీభత్సమానా ఇత్యస్య యోగే జుగుప్సావిరామేత్యాదినా పంచ

---

† 'అనుష్ఠాననిత్యత్వాదిత్యపి పాఠో దృశ్యతే; తదా, ప్రత్యవాయైస్సంకటా గృహస్థతా, అనుష్ఠాననిత్యత్వాత్స్వాతన్త్ర్యమపకర్షతీతి యోజనా. గురవః స్వతోఽస్మాన్ విమోక్తుం న శక్నువన్తి, కిన్తు అనుష్ఠాననిత్యత్వాదేవ, ప్రత్యవాయైస్సంకటా ఆహితాగ్నీనాం గృహస్థతా స్వాతన్త్ర్యమపకర్షతీతి వా' ఇతి కేచిద్వ్యాచఖ్యుః.

‡ 'సంసారభావా' ఇతి స్వరసంపాఠం పరిత్యజ్య భాగా ఇతి పాఠం పరికల్ప్యాయం వ్యాఖ్యానక్లేశః కిమర్థ ఇతి న జ్ఞాయతే; సంసారభావాః సంసారధర్మాః బంధువియోగాదయ ఇతి తదర్థః.

కంచుకీ (ప్రవిశ్య)

విజయతాం రామభద్ర ఇత్యర్ధోక్తే సాశంకం. మహారాజః.

రామః—(౧) సస్మితం, నను రామభద్ర ఇత్యేవమాం ప్రత్యుపచారశ్శోభతే తాతపరిజనస్య, తద్యథాభ్యస్తమభిధీయతాం

కంచుకీ—(౨) ఋష్యశృంగాశ్రమాదష్టావక్రస్సంప్రాప్తః

సీతా—[1]కిం విళంబీఅది.

రామః—త్వరితతరం ప్రవేశయ.

కంచుకీ—తథేతి (నిష్క్రాంతః)

అష్టావక్రః—(ప్రవిశ్య) స్వస్తి వాం.

రామః—భగవన్నభివాదయే ఇత ఆస్యతాం.

సీతా—(3)[2]ణమో దే అవి కుసలం సజామాఉఅస్స గురుఅణస్స?

రామః—(౪) నిర్విఘ్నః సోమపీథీ మే భావుకో భగవానృశ్యశృంగః?

సీతా—[3]అహ్మే వా సుమరేది?

అష్టా—(ఉపవిశ్య) అథకిం! దేవి భగవాన్వసిష్ఠస్త్వామాహ.

ఛా. [1]కిం విలమ్బ్యతే. [2]నమస్తే అపి కుశలం సజామాతృకస్య గురుజనస్య? [3]అస్మాన్వా స్మరతి

మా, బధబంధన ఇత్యస్మాత్ స్వార్థే సని రూపమిదం, 'బధేశ్చిత్తవికార' ఇతి వార్త్తికాదస్య చిత్తవికారే వృత్తిః. కామ్యంత ఇతి కామాః, కర్మణి ఘఞ్; గృహక్షేత్రపుత్రాదయః తానిత్యర్థః. విశ్రామ్యంతి శ్రమమపనయంతీత్యర్థః.

౧. ఉపచారః వ్యవహారః, యథాభ్యస్తమభ్యస్తమనతిక్రమ్య. యథార్థత్వాదవ్యయీభావః. అభిధీయతాముచ్యతాం.

౨. అష్టావక్రః తదాఖ్యః అష్టౌ వక్రాణి యస్యేతి విగ్రహః, యోగరూఢశబ్దః; 'అష్ట నస్సంజ్ఞాయామి' తి దీర్ఘః. హాస్యానుప్రవేశార్థమష్టావక్రప్రవేశః.

3. సజామాదు అస్సేతి. కగేతి కకారలోపే అవశిష్టాకారస్య తమపత్సఎప్త యకారశ్రుతిః ప్రాకృతవ్యాకరణసిద్ధా.

౪. సోమపీథీ సోమపాఇత్యర్థః, భావుకః పూజ్యః, శాంతాపతిత్వాదితి భావః,

ప. విశ్వంభరా భగవతీ భవతీమసూత రాజా ప్రజాపతిసమో జనకః పితా తే,

తేషాం వధూస్త్వమసి *నందిని పార్థివానాం యేషాం కులేషు సవితా చ గురుర్వయం చ. ౯

---

౯. విశ్వంభరేతి. నందిని గుణపూర్ణే, 'టునదిసమృద్ధా'వి త్యస్మాద్భావే ఘఞ్ప్రత్యయాత్. 'అత ఇని ఠనా'వి తి ఇని ప్రత్యయః. 'ఏకాక్షరాత్కృతో జాతా'వి తి నిషేధస్తు ప్రాయికః; గృహ్యాదిత్వాదినిర్వా; నాంతత్వాన్ఙీప్; నందిని పుత్రీతి సంబోధనం. ఇదం చ "అస్మాకం తు జనకసుతాదుహితైవ" ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా దశరథమతానుసారేణ; భగవతీ షాడ్గుణ్యపరిపూర్ణా విశ్వంభరా భూమిః. భూరిత్యాద్యనుక్త్వా విశ్వంభరేత్యుక్తిః క్షాంతిప్రధానతాసూచనాయ, భగవతీం పూజ్యాం త్వామసూత, ప్రసూతవతీ,'షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' లఙి శపో లుక్. విశ్వంభరాశబ్దస్తు సంజ్ఞాయాం; భృతౄవృజీ' త్యాదినా ఖశ్ ప్రత్యయే 'అరుర్ద్విషది' త్యాదినా ముమాగమే చ నిష్పన్నః; ప్రజాపతినా బ్రహ్మణా సమః, స్వాధ్యాయేన బ్రహ్మతుల్య ఇత్యర్థః. "మాంధాతారమపారసంసది మహద్భావే యశోరాశిషు" ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మవర్చస్విత్వశాలీతి వార్థః, రాజా, రాజతే దీప్యతే ఇతి రాజా, "కనిన్ యువృషితక్షిరాజి" త్యాదినా కనిన్ప్రత్యయః. బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణతయా రైక్వవన్నిరతిశయదీప్తియుక్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ ఉత్తరమీమాంసాయాం 'క్షత్రియత్వగతేశ్చే'తి సూత్రవిషయవాక్యప్రకరణే జానశ్రుతినామక క్షత్రియవృత్తాంతే స్పష్టం. యద్వా జ్ఞానభక్తివైరాగ్యరసద్రాదీనపిరంజయతీతి రాజా, ధాతూనామనేకార్థత్వాద్రంజనేవ్యుత్పత్తిః, తదుక్తం "రాజా ప్రకృతిరంజనాత్" ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యానే మహోపాధ్యాయమల్లినాథేన ధాతూనామనేకార్థత్వాదితి. జనకః పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిస్మృతిషు "జనకో హ వైదేహః" "కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇత్యాదిషు ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః. తే పితా, యేషాం రాజ్ఞాం కులే, కులేష్వి'తి బహువచనాంతపాఠే పూజాయాం బహు

---

* 'నన్దని' ఇతిపాఠం పరికల్ప్య. 'నన్దని ఆనన్దయిత్రి' నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః' ఇతిల్యుః, 'యువోరనాకౌ' 'విత్యనాదేశశ్చ' ఇత్యపి వ్యాఖ్యా పరిదృశ్యతే కోశాన్తరే.

† అస్య శ్లోకస్య ప్రథమతృతీయచతుర్థపాదాస్తు, 'అంభోజం కలయన్ సద్వృత్తమవనే సాహిత్యరీత్యాం దృశోః శత్రూణాం పురభంజనే ధృతిగుణే కించోరశ్ర్రో మహాభాష్యే స విభాతి సాహునృపతిః పాకాహితప్రాభవః'—ఇతి.

(౯) తత్కిమన్యదాశాస్మహే? కేవలం వీరప్రసవా భూయాః.

రామః—(౧౦) దేవి! అనుగృహీతాస్స్మో వయం.

౫. లౌకికానాం హి సాధూనామర్థం వాగనువర్తతే,

వచనం; ఉభ్యూతావనువర్తేః వివక్షయా వా: కులం హ్యేకాస్వైక ప్రబంధః. సర్వం జగత్సువతి నియమయతి కర్మానుష్ఠానే ప్రేరయతీతి వా సవితా సూర్యః గురుః పితా, వయమహం అస్మదోద్వయోశ్చేత్యేకత్వే బహువచనం; 'అవిశేషణస్య ప్రతిషేధః; ఇతి తు సవిధేః అవిశేషవివక్షయే, "తతోఽను త్వం ప్రేయాన్వ్యసనుమప మాతాశాః ప్రియతమా" ఇత్యాదిప్రయోగాత్, యద్వా, 'యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషిః ప్రాచేత సస్తథే' తి వక్ష్యమాణరీత్యా వాల్మీకేః జృంభకాస్త్రసంప్రదాయేన విశ్వామిత్రస్య వామదేవాదేశ్చ గ్రహణాద్వా యమితి బహువచనం, గురురిత్యనువక్తస్య వచనవిప రిణామాద్గురవః హితోపదేష్టార ఇత్యర్థః. గృణంతీతి గురవః. 'కృగ్రోరుచ్చేత్యౌ' ణాదికసూత్రేణ నిష్పన్నోఽయం శబ్దః. 'గుశబ్దస్త్వంధకారే స్యాద్రుశబ్దస్తన్ని వర్తక' ఇతి నిరుక్త్యా అజ్ఞానాదివివర్తకా ఇతి వార్థః. యద్వా గురవః పితర ఇత్యే వార్థః. 'స హి విద్యాతస్తం జనయతీ'తి స్మృతేః. 'ఘుత్రకా ఇతి హోవాచే' త్యాది పురాణాచ్చ' తేషాం పార్థివానాం 'సర్వాపూర్వమియం యేషామాసీత్కృ త్స్నా వసుంధరే' త్యుక్తముఖ్యపృథివీపతిత్వవతాం వధూరసి స్నుషాసి.

౯. తత్తస్మాత్ అన్యత్ వక్ష్యమాణాదన్యత్ కిమాశాస్మహే? 'అజశ్శాసు ఇచ్ఛాయాం' అయం భావః, తవ గుణాతిశయో నాశాస్యః, తస్య విశ్వంభరా భగ వతీత్యుక్తమాతృసంబంధవశాదేవ సిద్ధేః, నాపి జ్ఞానభక్తివైరాగ్యాదికం, తస్య బ్రహ్మ విత్తమజనకసంబంధవశాదేవ లాభాత్, సహాహితగ్రాహిత్వం ఐశ్వర్యం భర్తృ సంబంధ ప్రయుక్తనికర్షాభావశ్చ ప్రార్థ్యః. తేషాం సద్గురుసంబంధశాలిమహారాజ మహాకుల ప్రసూత రాజకులస్నుషాత్వాదేవ సిద్ధత్వాత్, తస్మాదేతేషాం నాశాస్యత్వం కింతు వీర ప్రసవత్వస్యేతి. ఏష ఋషిశ్రేయోవిధాననిదానభూతవసిష్ఠానుగ్రహరూప బీజస్య బహూకరణాత్పరికరః. తదుక్తం, 'బీజస్య బహూకరణం పరికర' ఇతి.

౧౦. దేవీత్యాది. ఏష ఋష్యనుగ్రహరూపబీజాంగీకరణరూపం సమాధానం నామ సంధ్యంగమ్, తదుక్తం, 'బీజాంగీకరణం సమాధానమి'తి.

౧౧. లౌకికానామితి. హి యస్మాత్ లోకే ఆప్తత్వేన ప్రసిద్ధాః లౌకికాః తేషాం భ్రమప్రమాదరహితానామిత్యర్థః. సాధూనాం పరోపకారరతానాం, సాధ యతి. పరకార్యాణీత్యర్థే 'కృవాపా'త్యాదినా ఉణ్ ప్రత్యయః. విప్రలిప్సారహి

ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థోఽనువర్తతే (సుధావలి)

అష్టా— (౧) ఇదం చ భగవత్యారుంధత్యా దేవీభిశ్శాంతయా చ భూయోభూయస్సందిష్టం, దేవ్యా వత్సాయాస్సీతాయా యది కశ్చిద్గర్భ † దౌహృదోదయో భవేత్ సోఽవశ్యమచిరాన్మానయితవ్య ఇతి.

తానామిత్యర్థః. వాక్ ఉక్తిః అర్థం అభిధేయం అనువర్తతే తదధీనా భవతి, తే హి భ్రమప్రమాదప్రలిప్సాద్యభావాద్యథావస్థితమర్థం వదంతీతి భావః. భూతార్థవాదిన ఇతి హృదయం; ఆద్యానాం వేదప్రసిద్ధానాం లౌకికానామిత్యతో వ్యతిరేకనిర్దేశాత్, లోకాదన్యస్య వేదస్యైవ ఋషిదిత్యుపస్థితేః, ఋషీణాం పునః తపస్వినాం తు వాచమర్థోఽనువర్తతే వాగధీనోఽర్థో భవతీత్యర్థః. తపస్వినాముక్తిర్హి తపఃప్రభావేనాసంతమప్యర్థముత్పాదయతీతి భావః; యద్వా, 'ఋష గతావి'త్యస్య బుద్ధ్యర్థత్వాత్కాలత్రయవర్తివస్తు సాక్షాత్కర్తృత్వమృషిపదప్రవృత్తినిమిత్తం, తథా చ భావినమర్థం దృష్ట్వా తే వదంతి, తతః స్వకాలే ప్రాప్తస్సోఽర్థస్తామనుసరతీతి భావః; హి యస్మాదేవం తస్మాదనుగృహీతా వయమిత్యన్వయః. ఏవ ఋషిశ్రేయో వితరణబీజగుణవర్ణనాద్విలోభనం నామ సంధ్యంగం. యథోక్తం - 'బీజగుణవర్ణనం విలోభనమి'తి.

౧. గర్భస్య దౌహృదం లక్షణం, 'సకీచకైర్మారుతపూర్ణరంధ్రై'రితి వత్ విశేష్యమాత్రపరం. అన్యథా దౌహృదశబ్దస్యైవ గర్భచిహ్నవాచిత్వాత్ గర్భశబ్దవైయర్థ్యాత్; తచ్చ విశిష్టవస్తువిషయాభిలాషాదిరూపం, తస్యోదయ ఆవిర్భావః మానయితవ్యః సంభావయితవ్యః, తథా సంపాదనేన సఫలీకార్య ఇతి భావః.

---

† అత్ర కేచిత్. మూలే. 'యః కశ్చిద్గర్భదోహదోఽస్యాః సోఽచిరాత్సంపాదయితవ్యః' ఇతి పాఠానుసారేణ వక్ష్యమాణరీత్యా వ్యాచఖ్యుః. యథా-గర్భస్య దోహదః ఇచ్ఛా; 'అథ దోహదమిచ్ఛా కాంక్షాస్పృహే?' త్యమరః; పుంస్త్వం ప్రయోగాత్; అచిరాత్, విళంబే హి వైరస్యం సంభావ్యతే; దోహదావమాననే మహతః ప్రత్యవాయస్య దర్శనాదాదరోక్తిః; తథా చ సుశ్రుతః. 'గర్భహృదయప్రవ్యక్తభావాచ్చేతనాధాతు రభివ్యక్తో భవతి; కస్మాత్? తత్స్థానత్వాత్! తస్మాద్గర్భశ్చతుర్థే మాస్యభిప్రాయమింద్రియార్థేషు కరోతి; ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీమాచక్షతే; దౌహృదవిమాననాత్కుబ్జంకుణిం ఖంజం జడం వామనం వికృతాక్షమనక్షంవానారీసుతం జనయతి; యేషు యేష్వింద్రియార్థేషు దౌహృదే వై విమానవా, ప్రజాయేత సుత స్యార్తి స్తస్మింస్తస్మింస్తథేంద్రియే' 'ఇతీ'తి.

రామః—(౧) క్రియతే యద్యేషా కథయతి.

అష్టా—(౨) ననాందుః పత్యా చ దేవ్యాస్సందిష్టమృశ్యశృంగేణ, వత్సే కఠోరగర్భేతి నానీతాసి, వత్సోఽపి రామభద్రస్త్వద్వినోదనార్థమేవ స్థాపితః, తత్పుత్రపూర్ణోత్సంగామాయుష్మతీం ద్రక్ష్యామ ఇతి.

రామః—(సౌత్సుక్యస్మితం) తథాస్తు! భగవతా వసిష్ఠేన న కించిత్సందిష్టోఽస్మి ?

అష్టా—శ్రూయతాం.

స. జామాతృయజ్ఞేన వయం నిరుద్ధాస్త్వం బాల ఏవాసి నవం చ రాజ్యం,

ప. యుక్తః ప్రజానామనురంజనే స్యాః స్వస్మాద్యశో యత్పరమం ధనం వః ౧౧

౧. ఏషా కథయతి యది క్రియత ఇత్యన్వయః,

౨. ననాందుశ్శాంతాయా ఇత్యర్థః; దేవ్యా ఇత్యస్య పూర్వోత్తరాభ్యాం సంబంధః, తథా చ దేవీసంబంధినా నాందృపతినా దేవీం ప్రతి సందిష్టమిత్యర్థః. పుత్రపూర్ణః ఉత్సంగః అంకో యస్యాః ఇతి బహువ్రీహిః. అత్ర † పూర్ణపదేన జనిష్యమాణపుత్రా యమావిత్యపి సూచ్యతే అన్యథా పుత్రవదుత్సంగామితి కథం న బ్రూయాత్? ద్రక్ష్యామ ఇతి. ఏతేన బీజానుగుణప్రయోజనవిభావనారూపం యుక్తిర్నామసంధ్యంగముక్తం, తదుక్తం. 'బీజానుగుణప్రయోజనవిభావనా యుక్తిరి'తి.

౧౧. జామాత్రితి. ఋశ్యశృంగేతి వక్తవ్యే జామాత్రిత్యుక్తిః పూజ్యతాస్ఫోరణాయ; ఏవం చ తదింగితం జ్ఞాత్వైవాస్మాభిస్తత్రాసితవ్యం కిం పునస్తత్కృత బహునిర్బంధే సతీత్యాహ—నిరుద్ధా ఇతి. అనేన సర్వప్రకారేణాపి పురం ప్రత్యాగమనే త్వరాతిశయో వసిష్ఠస్య వ్యజ్యతే. నను కుత ఈదృశత్వరాతిశయ ఇత్యత్రాహ - త్వం బాల ఏవాసీతి. న తు రాజ్యతంత్రవిచారోపమర్దాభిజ్ఞ ఇత్యర్థః. అథ వా దశరథజామాతరమృశ్యశృంగం జామాతేతి నిర్దిశన్ వసిష్ఠః స్వస్య దశరథస్థానీయత్వమభిప్రైతి, తచ్చ రామబుద్ధ్యా స్వబుద్ధ్యా చ, ఏవం చాత్రత్యబాలశబ్దప్రయోగః పుత్రత్వాభిప్రాయమూలకః. తతశ్చ నను యద్యత్రాచార్యకం ప్రస్తుతం స్యాత్తదా స్యాదాగమనే

† ఏవం చ సతి, పుత్రపూర్ణోత్సంగామిత్యత్రాపి పుత్రపూర్ణావుత్సంగౌ యస్యాః ఇతి విగ్రహప్రదర్శనం యుక్తమ్.

రామః—(౧) యథా భగవాన్మైత్రావరుణిః సమాదిశతి.

స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చ యది వా జానకీమపి,
ఆరాధనాయ లోకస్య ముంచతో నాస్తి మే వ్యథా. ౧౨

త్యానాతిశయః స త్వత్ర తథేతి చేత్, న కేవలమహమాచార్యః కింతు శ్వశురబద్ధ్యా దశరథస్థానీయశ్చ. తథా చ త్వదీయరాజ్యతంత్రనిర్వాహకాస్థానాదరశంకా మామసన్నికృష్టం బాధత ఇత్యాహ—త్వం బాలఏవాసీతి. న త్వ(స్య)ద్యాప్య(సి) రఘుకులరాజనత్ శిష్య ఇత్యర్థః. తథా చ తవ శిష్యమాత్రత్వే పౌరోహిత్యాదికం వామదేవాదయో నిర్వాహయిష్యంతీతి తదర్థం నాస్మాకం త్వరా, కింతు తవ పుత్రత్వాత్ త్వాం యౌవరాజీకృత్య మహారాజస్థానీయేన మయా రాజ్యతంత్రం విచారయితవ్యం, అన్యథా న మాం మతిశంకా ముంచతీతి భావః. నన్వస్త్వేవం తథాపి యుద్ధాదిషు లబ్ధకర్ణస్య రాజ్యపాలనే సహాయాపేక్షా నాస్తీత్యత ఆహ—నవం చ రాజ్యమితి. నవం చ నవమేవ, న తు యుద్ధాదివత్పరిచితపూర్వమిత్యర్థః. నను తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యత్రాహ - యుక్త ఇతి. సన్నద్ధ ఇత్యర్థః; యోగః సన్నహనేత్యాది కోశాత్. స్వస్మాదాత్మన ఆత్మీయాద్వా పరమం సర్వోత్కృష్టం. ప్రసిద్ధధనస్య క్షయిత్వమితి తద్వ్యావృత్తిః పరమశబ్దేన వివక్షితా. ధనం. లబ్ధాంశపరిపాలనాలబ్ధాంశార్జనాభ్యాం ధనతుల్యమిత్యర్థః.

౧. మైత్రావరుణిరితి. మిత్రావరుణయోరపత్యమిత్యర్థే బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ ప్రత్యయః. 'దేవతాద్వంద్వే' చేత్యానఙ్; ఇయం చ కథా పౌరాణికీ వేదితవ్యా. సమాదిశతి. ఆజ్ఞాపయతి; తథా కరోమీతి శేషః.

౧౨. స్నేహమితి. స్నేహో హి స్వయం సుఖరూపస్సుఖాంతరహేతుశ్చ, కించ 'శరీరం వసువిజ్ఞానం మిత్రార్థే సంపరిత్యజే'దిత్యుక్తరీత్యా సర్వాపేక్షయాభ్యర్హితశ్చ, అపి చ, "అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా"ఇత్యుక్తరీత్యా దుర్నివర్త్యశ్చ. తథాచ, తత్పరిత్యాగోఽపి మమ న దుఃఖాయేతి భావః. కించ స్నేహస్య వ్యవస్థితవిషయత్వేనైవ గుణత్వం అన్యథా తు దోషత్వమిత్యస్తి నికర్షః, దయా తు సర్వవిషయాపి గుణత్వం న ముంచతి, 'దయయా సర్వభూతేషు సంతుష్ట్యా యేన కేనచిత్, సర్వేంద్రియోపశాంత్యా చ తుష్యత్యాశు జనార్దన' ఇత్యుక్త్యా ధర్మరూపా; కించ పరదుఃఖాధీనసత్తాకతయా తన్నివృత్తిం వినా దుర్నివర్త్యా చ; తామపి ముంచతో న వ్యథేతి భావః; కించ † దయాయా గుణత్వేఽప్యంతతో దుఃఖరూపత్వమవర్జనీయమ్ ఇత్యస్తి నికర్షః. సౌఖ్యం తు సర్వదానుకూల్యైకవేద్యం

---

†అత్ర క్వచిదితి శేషః; వ్యాధాదిభిర్హింస్యమాన వ్యాఘ్రాదావితి తదర్థః.

సీతా—[1](౧) అహో ఏవ్వ రాహవధురంధరో అజ్జఉత్తో.

రామః—(౨) కస్కోఽత్ర భోః? విశ్రామ్యతాదష్టావక్రః.

అష్టా—(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య) అయే కుమారో లక్ష్మణః ప్రాప్తః ఇతి (నిష్క్రాంతః)

లక్ష్మణః—ప్రవిశ్య (జయత్వార్యః)

ఛా. [1] అతఏవ రాఘవధురంధర ఆర్యపుత్రః.

సర్వారంభాణామప్యేతదర్థతయా ప్రధానభూతం చ; తదపి ముంచతో మమ న వ్యథేతి భావః; ఏతేషాం మధ్యే ఏకైకస్య మోచనమపి దుష్కరం; మమ తు ఏతత్సముదాయమోచనమపి న దుఃఖాయేతి చకారద్వయేన లభ్యతే; కించ పూర్వోక్తాని సర్వాణ్యపి ఆత్మార్థతయా తం ప్రతి గుణభూతాని; ఏతేషాం వ్యతిరేకేఽప్యాత్మనో న వ్యతిరేక ఇత్యేషామపకర్షః; సీతా తు ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీత్యుక్తరీత్యా జీవితం ప్రత్యపి ప్రధానభూతా, కించాధ్యవసితం రామస్య జీవితప్రయోజనమితి వక్ష్యమాణరీత్యా మద్వ్యతిరేకప్రయోజకవ్యతిరేకవతీ పూర్వోక్తస్నేహాదయా సౌఖ్యానామవలంబనభూతా చ; తామపి ముంచతో మమ న వ్యథేతి భావః. సీతామిత్యనుక్త్వా జానకీమిత్యుక్తిః లోకారాధనాపేక్షయా మమ బ్రహ్మవిత్తమజనకానురోధోఽప్యకించిత్కర ఇతి సూచయతి, లోకే హ్యభిమతవస్తుపరిత్యాగాత్పూర్వకాలే తస్య సన్నిధానాన్న దుఃఖభూయస్త్వం; పరిత్యాగాత్పరమపి, తస్యాతీతత్వాన్న దుఃఖభూయస్త్వం; పరిత్యాగకాలే తు భవతి దుఃఖభూయస్త్వం; వర్తమానత్వాత్. మమ తు, తస్య వర్తమానత్వేఽపి న దుఃఖమితి వర్తమానార్థకముంచత ఇతి పదస్థశత్రా లభ్యతే, వ్యథేతి సామాన్యశబ్దేన మనోవ్యాధిరపి నేత్యర్థః.

౧. రాఘవధురంధరః. రఘువంశజశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. రాఘవపదోపాదానం సాభిప్రాయకం. శరణాగతసంరక్షణవ్రతవత్తయా లోకారాధనైకపరరఘువంశజస్య తవేదమనురూపమిత్యభిప్రాయః.

౨. విశ్రామ్యతాత్. విశ్రమం ప్రాప్నోతు, ఆశిషి లోట్; తుహ్యోరితి తాతఙ్, విశ్రామ్యతామితి పాఠే తు పరిజనైరితి శేషః. విశ్రమవాన్ క్రియతామిత్యర్థః. ణిజంతాత్కర్మణి లోట్.

(౧) అర్జునేన చిత్రకారేణాస్మదుపదిష్టమస్యాం వీథికాయామార్యచరితమభిలిఖితం, తత్పశ్యత్వార్యః.

రామః—(౨) జానాసి వత్స దుర్మనాయమానాం జానకీం వినోదయితుం తత్కియానవధిః ?

లక్ష్మణః—(౩) యావదార్యాయా హుతాశనశుద్ధిః.

రామః—(౪) శాంతం పాపం † ససాంత్వవచనం.

ప. ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః, కిమస్యాః పావనాంతరైః ?
తీర్థోదకం చ వహ్నిశ్చ నాన్యతశ్శుద్ధిమర్హతః. ౧౩

౧. అర్జునేన తన్నామ్నా, వీథికాయాం చిత్రమయశ్రేణ్యాం.

౨. దుర్మనాయమానాం దుఃఖితమనస్కాం, జనకస్య స్వదేశం ప్రతిగమనాదితి భావః, 'కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చే'తి క్యఙి ఙిత్త్వాదాత్మనేపదం శానచ్, వినోదయితుం. దుఃఖవిస్మరణపూర్వకం సంతోషం గ్రాహయితుం; నుద ప్రేరణే, ఉపసర్గబలేనోక్తార్థలాభః. తత్కియానవధిః తదిత్యవ్యయం తస్యేత్యర్థః. అవధిః అంతః కియాన్ కింప్రమాణకః ఇత్యర్థః 'క్వాచిత్కః కియాం స్తదవధిరితి' పాఠస్తు సమ్యగేవ, అనేకసంఖ్యాకేష్వస్మద్వ్యాపారేషు కీదృశసంఖ్యాయుక్తోఽస్మద్వ్యాపారోఽస్య చిత్రస్యావధిరిత్యర్థః.

౩. యావదితి. హుతాశనేన శుద్ధిరితి విగ్రహః. యావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. హుతాశనశుద్ధిరేవావధిరిత్యర్థః. అవధిరిత్యస్య పూర్వస్మాదనుషంగః.

౪. శాంతం పాపమితి. ఏతదశ్లీలోపన్యాసజన్యపీడాహేతుభూతం పాపం శామ్యత్విత్యర్థః, లోకోక్తిరియమిష్టజనం ప్రత్యనిష్టవచనాత్కుమజనాశీర్వచనరూపా. ససాంత్వవచనం. అత్యర్థమధురవాక్సహితమిత్యర్థః.

౧౩. ఉత్పత్తీత్యాది. ఉత్పత్త్యా పరిశుద్ధాయా ఇత్యర్థః. హేత్వంతరనిరాసార్థమిదం; స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇతి భావః. అస్యాః సీతాయాః. పావయంతీతి పావనాని నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః; అన్యాని పావనాని పావనాంతరాణి తైరిత్యర్థః; కిం? నకిమపీత్యర్థః; శుద్ధిర్హి దోషనిర్హరణం అవిద్యమానదోషాయాస్తస్యాః కథం శుద్ధిరితి భావః; కించ అంతరశబ్దేన దోషరహితవస్తుమాత్రస్య పావకవస్త్వపేక్షా నాస్తి; పావకవస్తునస్తు తన్నైరపేక్ష్యం కైముతికం, ఇయం చ న కేవలం దోషరహితా కింతు పావనీ చేతి సూచ్యతే; 'అపి మాం పావయేత్సాధ్వీ స్నాత్వేతీచ్ఛతి జాహ్నవీ'తి న్యాయాత్. ఉక్తమర్థం తటస్థే దర్శయతి — తీర్థోదకమితి.

† ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి నిష్ఠా.

(౧) దేవి దేవయజనసంభవే! ప్రసీద ౨.

(౨) ఏష తే జీవితావధిః † ప్రణామః

ప. క్లిష్టో జనః కులజనైరనురంజనీయ స్తన్నో యదుక్త మశివం నతు తత్క్షమం తే.

గంగాదిపావనజలం, ‡ తీర్థశబ్దో విశేషణమాత్రపరః. అన్యథా తీర్థశబ్దస్యైవ పరిశుద్ధోదకవాచిత్వేనోదకశబ్దవైయర్థ్యాత్. యద్వా తీర్థానాం గురూణాం ఉదకం పాదావనేజనాంభః; 'ఆపః పాదావనేజనీర్ద్విషంతం నాశయంతు మే' ఇతి శ్రుతేః. వహ్నిశ్చ అన్యతః శుద్ధిం అన్యహేతుకశుద్ధిం నార్హతః. యథా పావకత్వే తీర్థోదకవహ్న్యోరితరాపేక్షా నాస్తి. తద్వదస్యా అపి పావకత్వావిశేషాత్తదపేక్షా నాస్తీత్యర్థః. కించ వినిగమనావిరహాద్వహ్నేర్వా సీతాసంబంధతశ్శుద్ధిః కిం న స్యాత్? అగ్నిప్రవేశానుమతిస్తు మూఢప్రత్యాయనార్థం వహ్నిప్రార్థనార్థా వా.

౧. దేవయజనసంభవే. దేవా ఇజ్యంతే యస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యా దేవయజనం యజ్ఞభూమిరితి శబ్దేంగుశేఖరాదావుక్తం, యజ్ఞభూమిజన్యే ఇత్యర్థః.

౨. జీవితావధిరితి. జీవితస్యావధిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః. యదీయావధిర్జీవితావధిస్స ఇత్యర్థః. 'అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ' త్యుక్తరీత్యా బహుతరాపరాధానాం క్షిప్రక్షామకోఽయమంజలిరపరాధభూయస్త్వానుగుణ్యాచ్ఛరీరపాతపర్యంతమసకృదనుష్ఠేయః స చాశక్త్యా తంత్రేణానుష్ఠీయత ఇతి భావః.

౧౪. క్లిష్టఇతి. యత్ యస్మాత్ క్లిష్టో జనో దుఃఖితో జనః కులజనైరనురంజనీయః క్లేశం విస్మార్య లాలనీయః. స తు పూర్వానుభూతదుఃఖస్మారణేన క్లేశయితవ్య ఇత్యర్థః. తత్ తస్మాత్ అశివం అమంగళం తే త్వయి విషయే; శేషే షష్ఠీయం; నః మమ, ఆవయోరితి. వా; 'అస్మదోద్వయోశ్చే'తి ద్విత్వే బహువచనం. యదుక్తంఽస్మత్కర్తృకం యద్వచనమిత్యర్థః. నపుంసకే భావే క్తః. యావదార్యయా హుతాశనశుద్ధిరిత్యు

---

† అత్ర 'ఏష తే జీవితావధిః ప్రవాదః, ప. 'కష్టో జనః కులధనైరనురంజనీయస్తన్నో యదుక్తమశివం న హి తత్క్షమం తే' ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

‡ 'తీర్థం పుణ్యభూమిః; తత్ర స్థితముదకమ్;' 'మన్త్రాదయోఽష్టాదశ పుణ్యభూమిః పాత్రం జలం స్త్రీకుసుమం చ తీర్థ'మితి నానార్థరత్నమాలాయామ్, తీర్థముదకమితి, సామానాధికరణ్యేనాన్వయే 'కుర్యాం హరస్యాపి పినాకపాణే'రిత్యాదివత్తీర్థశబ్దశ్శుద్ధిమాత్రవాచీ;' ఇతి కైశ్చిన్నిరూపకైః తీర్థశబ్దార్థో వర్ణితః.

నైసర్గికీ సురభిణః కుసుమస్య సిద్ధా మూర్ధ్ని స్థితిర్న చరణైరవ
తాడనాని. ౧౪

సీతా—(౧) [1]హోదు అయ్యఉత్త పేక్ఖమ్హ దే చరిఅం.

సర్వే ఉత్థాయ పరిక్రామంతి.

ఛా. [1]భవత్వార్యపుత్ర ప్రేక్షామహే తే చరితం.

క్తలక్ష్మణవచనమిత్యర్థః. అత్ర లక్ష్మణవచనస్య రామేణ స్వోక్తితో వ్యక్తైకాభిసంధినా; 'రామస్య దక్షిణో బాహుర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చర' ఇత్యాద్యుక్తేః. తత్ తద్వచనం; న ఇత్యనుషజ్యతే; నః త్వదేకజీవితయో స్తవ నిర్దోషతాం చ జానతోరిత్యర్థః. న క్షమం నోచితం; అయం భావః-బంధుత్వమిత్రత్వానాదరేణ జనత్వరూపసామాన్యధర్మ ఏవానురంజనీయానురంజకభావే పర్యాప్తో హేతుః తత్ర 'ప్రియో మిత్రం బంధుతా వా సమగ్రాస్సర్వే కామాస్సంపదో జీవితం వా, స్త్రీణాం భర్తా ధర్మదారాశ్చ పుంసామి'త్యుక్తరీత్యా సర్వప్రకారప్రియతమయో స్తవ మమ చ తథావిధానామస్మాకం పూర్వానుభూతదుఃఖస్మారణమహాపరాధో నోచిత ఏవ తత్రాప్యలీకనిబంధనత్వస్మరణం తు సుతరాం; కించ నిర్దోషతాం చ జానతో రాఘవయో స్తత్కథనం తు దూరాపేత మితి. సురభిణః కుసుమస్య సుగంధప్రధానస్య పుష్పస్య మూర్ధ్ని స్థితిః నైసర్గికీ. నిసర్గ ఏవ నైసర్గికీ; వినయాదిత్వాత్స్వార్థే ఠక్ ప్రత్యయః, సిద్ధా ప్రసిద్ధా చేతనాచేతనసాధారణ్యేన ప్రసిద్ధా, చేతనైశ్శిరస్యవచూడరూపేణ, అచేతనైః శాఖాగ్రే చ ధారణాత్, చరణైస్తు తాడనాని న సిద్ధాని న దృష్టానీత్యర్థః; అయం భావః- త్రివిధాని తావదవచూడనీయాని, సౌరభ్యప్రధానాని కాంతిప్రధానాని ఉభయప్రధానాని చేతి, తత్ర సౌరభ్యప్రధానాని దమనకాదీని, కాంతిప్రధానాని శాల్మలీకుసుమాదీని. ఉభయప్రధానాని మాలతీప్రభృతీనీతి. తత్ర సౌరభమాత్రప్రధానస్యాపి న చరణావతాడనార్హత్వం, తస్య ఘ్రాణైకనిరంతరానుభావ్యత్వాత్, ఏవం న ద్వితీయస్యాపి, తస్య దృగ్మాత్రైకానుభావ్యత్వాత్, ఉభయప్రధానస్య తు సుతరాం న చరణావతాడనార్హత్వమితి, సురభిణః కుసుమస్యేతి పదద్వయోపాదానాదిత్థం వ్యాఖ్యాతం. 'అత్ర న ముసలైరి'తి కేచిత్పఠంతి, అత్ర ప్రాజ్ఞస్య పూజనీయస్య లక్ష్మణస్యైకస్య సకృత్కించిద్వచనముసలమేకముసల్యా నిహీనబహుతరచరణకరణకానాం బహూనాం తాడనానాముపహీనతాకథనాత్ తాదృశతాడనజన్యం సురభికుసుమస్య యావదత్యాహితం తావల్లక్ష్మణవచనజన్యం సీతాయా అత్యాహితమితి వ్యజ్యతే.

౧. ప్రేక్షామహే పశ్యామ ఇత్యర్థః.

లక్ష్మణః—(౧) ఇదం తావదాలేఖ్యం

సీతా—(నిర్వర్ణ్య) [1](౨) కేదాణిం ఏదే ఉవరి ణిరందరట్ఠిదా ఉవత్థువంఁదివిఅ అయ్యఉత్తం.

లక్ష్మణః—(౩) ఏతాని తాని సరహస్యాని జృంభకాస్త్రాణి యాని భగవతో కృశాశ్వాత్కౌశికమృషిముపసంక్రాంతాని తేన చ తాటకావధే ప్రసాదీకృతాన్యార్యస్య

రామః—వందస్వ దేవి దివ్యాస్త్రాణి

బ్రహ్మాదయో బ్రహ్మహితాయ తప్త్వా పరస్సహస్రం శరదస్తపాంసి,

ఛా॰ [1]కే ఇదానీమేతే ఉపరి నిరంతరస్థితా, ఉపస్తువంతీవార్యపుత్రం.

---

౧. ఆలేఖ్యం చిత్రం;

౨. ఉపరి నిరంతరస్థితా అవిరళస్థితా ఇత్యర్థః. అనుపవిష్టా ఇత్యాశయః తేషాం దివ్యత్వాదుపరిస్థితిర్యుక్తేత్యుపరిశేఖనం; ఉపస్తువంతి స్తోత్రం కుర్వంతి;

౩. ప్రయోగ ప్రతిసంహారోపాయమంత్రాదయో రహస్యాని, తత్సహితానీత్యర్థః; జృంభకాస్త్రాణి తన్నామకాస్త్రాణి; కృశాశ్వాత్ తన్నామ్నో మునేః. కౌశికమృషిం విశ్వామిత్రం ఉపసంక్రాంతాని ప్రాప్తాని; అత్ర ఉపసంక్రాంతానీతి కర్తృప్రత్యయేన స్వయమేవ తాని కౌశికం ప్రాప్తానీతి లభ్యతే; తథా చ, కృశాశ్వః పరస్సహస్ర పరివత్సరాంతేవాసినే కౌశికాయేతి వక్ష్యమాణం పరస్సహస్రపరివత్సరాంతేవాసిత్వం జృంభకాస్త్రరూపఫలగౌరవమపేక్ష్యాసత్కల్పమితి హృదయం తేన చ. విశ్వామిత్రేణ; ప్రసాదీకృతాని; ప్రసాదతత్కార్యజృంభకాస్త్రయోరభేదాధ్యవసాయాదిత్థముక్తిః; కేవలం ప్రసాదేన దత్తానీత్యర్థః.

౧౫. బ్రహ్మాదయ ఇతి. పురాణాః పురాతనాః నిత్యా ఇత్యర్థః. బ్రహ్మాదయశ్చతుర్ముఖప్రభృతయః గురవో హితోపదేష్టారః తమోనివర్తకా ఇత్యర్థః. తపాంసి అంతఃకరణైకాగ్ర్యాణి ధ్యానాని భగవత్సాక్షాత్కారహేతుభూతకాయశోషణవ్రతాని; పరస్సహస్రం:సహస్రాత్పరా ఇతివిగ్రహః. పంచమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః సుప్సుపేతి వా. పారస్కరాదిత్వాత్సహస్రశబ్దస్య సుడాగమః;సహస్రసంఖ్యాధికసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః; 'వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సంఖ్యాస్సంఖ్యేయసంఖ్యయోః

ఏతాన్యదర్శన్గురవః పురాణాః స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమయాని. ౧౫

సీతా—[1]నమ ఏదాణం.

రామః—(౧) సర్వథైతాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యంతి.

సీతా—[2]అణుగహీదమ్హి.

లక్ష్మణః—ఏష మిథిలావృత్తాంతః.

ఛా. 1నమ ఏతేభ్యః,

ఛా. 2అనుగృహీతాస్మి.

త్యనుశాసనాదేకత్వం † శరదస్సంవత్సరాః—అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; తథా చ సహస్రసంఖ్యాధిక సంవత్సరేషు నిరంతరం తప్తే ఇత్యర్థః. బ్రహ్మ పరమాత్మా ప్రధానం చ, తత్కారణత్వాజ్జగద్బ్రహ్మశబ్దేనోచ్యతే; తదుక్తం; 'తాదర్థ్యాదుపచారోఽస్తి క్వచిత్స్వస్వామిభావతః; అంగాంగిభావాత్తాత్కార్త్స్న్యాదపకర్షాదిత్యాదపీష్యతే' ఇతి; తస్య హితాయ తదపేక్షితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారసాధనాయ; తపఃఫలభూతజృంభకోపదేశేన రాజర్షిభిర్విరోధినిరసనేన జగతః పురుషార్థసాధననిర్గ్రహకత్వసిద్ధేరితి భావః; అథవా బ్రహ్మ వేదస్తస్య, హితాయ ధారణాయ, ధారణార్థకధాతోర్భావే క్తః; దధాతేర్హిరితి హిభావశ్చ; అనుత్సాదాయేతి భావః; తపోమయాని తపస్స్వరూపాణి; స్వార్థికో మయట్: స్వాని స్వకీయాని తేజాంసి ఏతాన్యదర్శన్ జృంభకాస్త్రాణ్యపశ్యన్ కార్యకారణభావనిబంధనమిదం సామానాధికరణ్యం 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' ఇతి ధాతోరిరిత్త్వాదఙి గుణః; తథా చ బహుతరతపఃకార్యభూతానామేతేషాం కేవలగురుప్రసాదసాధ్యత్వం న తు శుశ్రూషాదిసాధ్యత్వమితి భావః.

౧. త్వత్ప్రసవం త్వత్పుత్రావిత్యర్థః; అనేన 'ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదనుదివసైః కైరపి తయో'రితి వక్ష్యమాణరీత్యా యమళత్వవత్ పుంప్రజాత్వమపి నిర్ణీతమితి సూచ్యతే, అన్యథా స్త్రీప్రజాత్వే జృంభకాస్త్రాభ్యనుజ్ఞానమసంగతం స్యాత్, ఉపస్థాస్యంతి ప్రాప్స్యంతి మామివ సేవిష్యంతీతి భావః.

---

† చింత్యమిదమ్; యత్ర వింశత్యాదిశబ్దార్థస్య ప్రాధాన్యం తత్రైవ 'వింశత్యాద్యాః' ఇత్యనేనైకవచనాంతత్వమ్; అత్ర తు సహస్రశబ్దార్థస్య పరశబ్దార్థం ప్రతి విశేషణత్వేన తస్యానవకాశాత్; ఇదమేవాభిసంధాయ సామాన్యేనోక్తం నామలింగానుశాసనే-'పరశ్శతాద్యాస్తే యేషాం పరాసంఖ్యా శతాధికాత్' ఇతి, ప్రామాణికపుస్తకాంతరేషు పరస్సహస్రా ఇత్యేవ పాఠోఽయుక్తః.

సీతా—(౧)[1] అహ్మహే దళిదణీలుప్పళ సామళసిణిద్ధమసిణమంసళేణ దేహసోహగ్గేణ విమ్హఅత్థిమిదతాదణఅరజణదీసంత సోమ్మసుందరసిరీ అణాదర తుడిదసంకరసరాసణో సిహండముద్ధముహమండళో అయ్యఉత్తో ఆలిహిదో.

లక్ష్మణః—ఆర్యే పశ్య—

ఏ సంబంధినో వసిష్ఠాదీనేష తాత స్తవార్చతి,
గౌతమశ్చ శతానందో జనకానాం పురోహితః. ౧౬

రామః—(౨) సుశ్లిష్టమేతత్.
ఏ జనకానాం రఘూణాం చ సంబంధః కస్య న ప్రియః?,

ఛా. [1] ఆశ్చర్యం, దళితనీలోత్పలశ్యామలస్నిగ్ధమసృణమాంసలేన దేహ సౌభాగ్యేన విస్మిత స్తిమితతాతనగరజనదృశ్యమానసౌమ్య సౌందర్యశ్రీః అనాదర త్రుటితశంకరశరాసనశ్శిఖండముగ్ధముఖమండల ఆర్యపుత్రో ఽభిలిఖితః,

---

౧. దళితనీలోత్పలవత్ శ్యామలం స్నిగ్ధం చాకచక్యయుక్తం మాంసలం స్ఫీతం తేన తథావిధే నేత్యర్థః, విశేషణసమాసః. దేహసౌభాగ్యేన శరీరసౌందర్యేణ విస్మితాః ఆశ్చర్యయుక్తాః అతఏవ స్తిమితా నిశ్చలాః యే తాతనగరజనాః తైః దృశ్యమానా సౌమ్యా ఆహ్లాదకరీ సౌందర్యశ్రీః యస్య స తథోక్తః; ప్రాకృతే అత్ర నేపదనియమాభావాద్దీసంతేత్యుక్తిః; త్రుటితం భగ్నం శంకరశరాసనం యేనేతి తథోక్తః.

౧౬. జనకానాం. జనకాపత్యభూతానాం లాక్షణికో ఽయం శబ్దః. పురోహితః గౌతమః గౌతమపుత్రః; ఋష్యంధకేత్యణ్ ప్రత్యయః; శతానందః తన్నామా; తథా చ ఏష తవ తాతః వసిష్ఠాదీన్ సంబంధినో ఽర్చతి పూజయతి; జనకానాం పురోహితో గౌతమశ్శతానందశ్చ, (అర్చతీత్యస్యానుషంగః. యద్వా—యథాక్రమమేష తవ తాతో జనకస్సంబంధినో దశరథప్రభృతీనర్చతి, జనకానాం పురోహితో గౌతమశ్శతానందశ్చ) వసిష్ఠాదీనర్చతీత్యన్వయః.

౨. సుశ్లిష్టమితి. హేమారవిందపరిమళన్యాయాదితి భావః.

౧౭. జనకానామితి. జనకానాం జనకవంశోద్భవానాం, రఘూణాం రఘువంశోద్భవానాం చ. లాక్షణికో ఽయం శబ్దః; సంబంధః అపత్యసంబంధః కస్య న ప్రియః? సర్వస్యాపి ప్రియ ఇత్యర్థః; యత్ర సంబంధే కుశికనందనః విశ్వామిత్రస్స్వయం దాతా స్వయం ప్రతిగ్రహీతా చ; దశరథం ప్రతి దాతా జనకం ప్రతి ప్రతి

† యత్ర దాతా గ్రహీతా చ స్వయం కుశికనన్దనః. ౧౭

సీతా—(స్మి) 1ఏదేసు తక్కాలకిదగోదాణమంగలా చత్తారో వి భాదరో

చా. 1ఏతే ఖలు తత్కాలకృతగోదానమంగళాశ్చత్వారోఽపి భ్రాతరో వివాహదీక్షితా యుష్మాకం ఆశ్చర్యం జానామి తస్మిన్నేవ ప్రదేశే వర్తేఇతి.

ప్రతిగ్రహీతా చేత్యర్థః; అనేన సంభావితతవ మమచ పరిణయనకాలే [illegible] సంబంధేన జనకదశరథయో రాఘవయోర్జనానాం చ మధ్యే కస్యాపి [illegible] జనకానాం రఘూణామిత్యనేన జనకవంశ్యాన్ రఘువంశ్యాన్ ప్రతి [illegible] యాత్యమితి లభ్యతే; అత్ర నిమీనామిత్యాద్యనుక్త్వా జనకానామితి పదోపాదానేన "కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇతి జనకవిషయే ప్రసిద్ధం కర్మయోగశీలత్వం ప్రకాశ్యతే; ఏవం కకుత్స్థానామిత్యనుక్త్వా రఘూణామిత్యుక్త్యా ‡ "[illegible] సంతమర్భకస్తథా పరేషాం యుద్ధి [illegible]" [illegible] లఘుతే జానాతి సర్వమితి వ్యుత్పత్త్యా చ [illegible] జనకరఘుకులసాధారణం జ్ఞానయోగశీలత్వం సూచ్యతే; తథా చాన్యోన్యజనవిషయే [illegible] పత్యసంబంధస్సంబంధినామిత్యభిమతో భవతి; తస్య [illegible] సంపర్క రమణీయజ్ఞానకర్మశీలజన విషయత్వేన [illegible] మితి తాన్ ప్రత్యప్రియత్వ వ్యావృత్తిః; యత్ర దాతేత్యాదినా [illegible] దశరథం ప్రత్యప్రియత్వం వ్యావర్త్యతే; తత్ర దశరథం ప్రత్య [illegible] జనకం ప్రతి దుష్కరధనుర్భంగప్రతిజ్ఞానిర్వర్తకరూప [illegible] కారిత్వాచ్చ నానయోః ప్రత్యప్రియత్వం, [illegible] మూలకత్రిశంకుయాజనహరిశ్చంద్ర [illegible] అ[illegible] ప్రియత్వం నిరస్తం; శిష్టానుమతస్య ధర్మత్వే శిష్ట [illegible] క్షత్రియస్య [illegible] త్వాత్; తథా చాపస్తంబస్మృతిః; "యత్త్వార్యాః క్రియమాణం ప్రశంసన్తి స ధర్మో యద్గర్హన్తే సోఽధర్మః" ఇతి; బ్రహ్మర్షిర్విశ్వామిత్ర ఇత్యాద్యనుక్త్వా కుశిక[illegible] పదోపాదానేన విశ్వామిత్రః స్వస్య బ్రహ్మర్షిత్వమవిగణయ్యైవ [illegible] మిత్రత్వం స్వీకృత్య బంధుభావేనాస్మిన్ సంబంధే కృషిం కృతవానితి వ్యంజయతి.

౧. గోదానమంగళం, క్షౌరకర్మ; తస్య మంగళత్వాన్మంగళత్వం; వివా

† అత్ర దదాతిర్గృహ్ణాతి శ్చాంతర్భావితణ్యర్థౌ - దాపయితా గ్రాహయితా చేత్యర్థః. ‡ రఘువంశే ౨ సర్గే ౨౧ శ్లోకోఽయం.

వివాహాదిక్ఖిదాతుమ్మే ఆమ్హే జాణామి తస్సిం
ఏవ్వఓసరేపట్టామిత్తి.

రామః—ఏవం.

ప. సమయస్సవ్రతత ఇవైష యత్రి మాం సమనందయత్సు
ముఖి గౌతమార్పితః,

అయమాగృహీతకమనీయకంకణస్తవ మూర్తిమానివ మహోత్సవః
కరః. ౧౮

లక్ష్మణః—(౧) ఇయమూర్మిళా ఇయమప్యార్యా మాండవీ ఇయమపి వ
ధూశ్శ్రుతకీర్తిః.

హేన దీక్షితా ఇతి విగ్రహః, వివాహహేతుకవ్రతవంత ఇత్యర్థః. 'దీక్షమౌండ్యేజ్యోపనయన నియమవ్రతాదేశేష్వి'తి వ్రతవాచి దీక్షధాతోః కర్తరి క్తః; తస్మిన్నేవ ప్రదేశ ఇత్యనేన ప్రత్యభిజ్ఞాదార్ఢ్యం గమ్యతే.

౧౮. సుముఖీతి. యత్రి మాస్మిన్ సమయే గౌతమార్పితః పురోధసా శతానందేన ప్రతిపాదితః అగృహీతకమనీయకంకణః సమంతాద్గృహీతరమణీయవలయః తథా మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇవ స్థితః తవ కరః మాం సమనందయత్ స ఏవ సమయోఽవగత ఇవేతి స్మృతిశైశద్యమిదం; అత్ర సుముఖి అగృహీతకమనీయకంకణ ఇత్యుక్త్యా స్థిరపాణిగ్రహణాభిప్రాయార్థాయేన అగృహీతకమనీయకంకణత్వం ప్రతి సీతాయా వదనకమలసౌందర్యాతిశయో హేతురిత్యవగమ్యతే, అన్యథా పాణిం గృహీత్వా పాణిసేచ్యుక్త్యా పాణిపీడనస్య ప్రసక్తత్వేన ప్రకోష్ఠవర్తిమణివలయగ్రహణాసంగతేః; తథా చ సీతాముఖచంద్రసందర్శనానందపారవశ్యేన సమ్యక్కరగ్రహణాభావః. తదా త్వేవ సపాణిర్మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇవ స్థితః సమ్యక్స్పర్శే తు నిస్సీమానందకందళీకర ఇతి వ్యజ్యతే; అత్ర అగృహీతాస్సమ్యక్ గృహీతాః కమనీయాః శృంగారమూలకసాత్త్వికభావవిశేషరూపత్వేన స్పృహణీయాః కంకణాస్స్వేదజలబిందవో యస్మిన్ స తథోక్త ఇత్యప్యాహుః, అగృహీతవైవాహికప్రతిసర ఇత్యపి కేచిత్.

౧. ఇయమూర్మిళా. మాండవీతి. భరతభార్యాత్వాత్. ఇయమపి వధూరితి. శత్రుఘ్నభార్యాత్వేన స్నుషాత్వాత్.

సీతా.—(సస్మితం) [1]ఇఅం పి అవరా కా?

లక్ష్మణః—సలజ్జస్మితం (స్వగతం)
అహో ఊర్మిలాం పృచ్ఛత్యార్యా భవత్వగ్రతః ప్రసారయామి.
(ప్రకాశమ్)(౧) ఆర్యే పశ్యత్వేతాం బహుద్రష్టవ్యం అయమితో భగవాన్ భార్గవః

సీతా—(౨) [2]కంపిదహ్మి.

రామః—ఋషే నమస్తే.

లక్ష్మణః—(౩) ఆర్యే పశ్య అయమసావార్యేణ.

రామః—(౪) సాక్షేపం. అయి వత్స బహుద్రష్టవ్యమస్యతో దర్శయ.

సీతా—(సస్నేహబహుమానం నిర్వర్ణ్య స్వగతం)
(౫) [3]సోహసి అజ్జవుత్త ఇమిణా విణయమాహప్పేణ.

లక్ష్మణః—(౬) ఏతే వయమయోధ్యాం ప్రాప్తాః.

రామః—సాస్రం. స్మరామి హంత

౭. జీవత్సు తాతపాదేషు నూతనే దారసంగ్రహే,
మాతృభిశ్చింత్యమానానాం తే హి నో దివసా గతాః. ౧౯

ఛా. [1]ఇయమప్యపరా కా?

ఛా. [2]కంపితాస్మి.

ఛా. [3]శోభసే ఆర్యపుత్ర అమునా వినయమాహాత్మ్యేన.

౧. భార్గవః పరశురామః;

౨. కంపితాస్మి; భయేనేతి శేషః.

౩. అయమసావార్యేణేత్యాది. అత్ర వైష్ణవం ధనురారోప్య సమాకృష్ట తేజస్కః ఇతి వక్తుముద్యుక్తవాన్ లక్ష్మణః, తావదేవాత్మప్రశంసామసహమానో రామః ప్రతిషిద్ధవానిత్యాశయః;

౪. సాక్షేపం సప్రతిషేధం; 'క్షిపు నిరసన' ఇత్యస్మాద్భావే ఘఞ్ ప్రత్యయః; అస్యతో దర్శయ; అన్యత్ర లిఖితం దర్శయేత్యర్థః;

౫. వినయస్య స్వోత్కర్షానావిష్కరణరూపస్య స్వస్మిన్నికర్షానుసంధాన రూపస్య మాహాత్మ్యం భూయస్త్వం తేనేత్యర్థః;

౬. ఏతే వయమయోధ్యాం ప్రాప్తాః; తథా చిత్రే లిఖితా ఇత్యర్థః;

౧౯. జీవత్స్వితి. తాతపాదేషు పితరిత్యర్థః; పూజాయాం పాదశబ్దబహు వచనే; 'ఉత్తమానాం స్వరూపం తు పాదశబ్దేన భణ్యతే' ఇత్యుక్తేః జీవత్సు సత్సు

ఇయమపి తదా జానకీ

ప. పతనవిరళప్రాంతోన్మీలన్మనోహరకుట్మలైర్దశనకుసుమైర్ముగ్ధాలోకం శిశుర్దధతీ ముఖం,

లలితలలితైర్జ్యోత్స్నాప్రాయైరకృత్రిమవిభ్రమైరకృతమధురై రంగానాం మే కుతూహలమంగకైః.

జేషు సత్సు, యస్య చ భావేనేతి సప్తమీ. దారసంగ్రహే చ నూతనే సతి మాతృభిశ్చింత్యమానానాం నః తే దివసా గతా హీత్యన్వయః; గతా దివసాస్తే హీతి స్మరణాకారప్రదర్శనం వా; అబంధోఽపి పత్యుః కస్య జీవనమానందాయ; అరత్నకస్యాపి పితుర్జీవనమానందాయ; సర్వవిధసంపత్పూర్ణశీలస్య పితుర్జీవనం తు నిరవధికాహ్లాదజనకం; కించ దారాణాం సతతపరిచయే ప్రసైమైకహేమత్వం నూతన సంగ్రహే తు అఖండానందహేతుత్వం; అపి చ స్వరూపసత్త్వైవ మాతా నిరతిశయ సౌఖ్యకారిణీ, తత్రాపి సా లోకప్రసిద్ధసర్వవిధసంరక్షణాని కృత్వా తతోఽప్యధికాని చింతయతి చేన్నిస్సీమానందలాభః; ఏవమపరిచ్ఛిన్నానందకందళహేతుత్వాద్దివసానాం తచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః: అత్ర మాతృభిరితి న యథాస్వం సంబంధః; కింతు సర్వాసాం మాతౄణాం రామాదిసర్వవిషయకహితచింతావత్త్వం; సంకోచే మానాభావాత్; కైకేయ్యాః క్రౌర్యం త్వౌపాధికం; ఏవం చేదిమప్యతిశయితానందహేతుః; సపత్నీమాతృప్రయుక్తోపప్లవస్య ధ్రువసగరాదిషు ప్రసిద్ధత్వేన తదభావస్యాత్యభిమతత్వాత్; తాతపాదజీవనాదీనాం మధ్యే ఏకైకమేవానందహేతుః సముదితాని తు సుతరామితి భావః.

౨౦. నూతనే దారసంగ్రహే ఇత్యుక్తం విశినష్టి–ఇయమపి తదేత్యాదినా. శిశుః శైశవాంతవతీ శిశుప్రాయేత్యర్థః; 'పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా చ మే పితే' త్యుక్తేః; పతనేన ప్రాంతస్థితదశనపతనేనేత్యర్థః; ప్రాంతోన్మీలదిత్యుక్తేః, విరళైః సాంతరైః, ప్రాంతేత్యాది. అత్రోన్మీలచ్ఛబ్దః ప్రరోహద్దంతపరః దశనకుసుమైరితి రూపకసాహచర్యాత్; తథా చ ఉన్మీలంత ఉద్యద్దశనా ఏవ మనోహరకుట్మలాః ఉన్మీలన్మనోహరకుట్మలాః ప్రాంతే ఉన్మీలన్మనోహరకుట్మలాః యేషామితి బహువ్రీహిః; యద్వా కుట్మలశబ్దః కుట్మలసదృశదశనపరః; ప్రాంతోన్మీలంతః మనోహరకుట్మలా యేషామిత్యర్థః; రూపకాతిశయోక్త్యలంకారః; దశనకుసుమైరితి తు రూపకముపమా వేతి సంకర ఇత్యపివదంతి; దశనకుసుమైః; దశనా ఏవ దన్తా ఏవ కుసుమాని తైః ధావళ్యశిఖరిత్వాదినా సాదృశ్యాద్రూపకం; హేతుభిః ముగ్ధస్సుందర ఆలోకో యస్య తత

లక్ష్మణః—(౧) ఏష మంథరావృత్తాంతః.

రామః—సత్వరమన్యతో దర్శయన్ దేవి వైదేహి !

థోక్తం; యద్వా దశనవసనైరిత్థంభూతలక్షణే తృతీయా; దశనవసనైరుపలక్షిత మిత్యర్థః; ముగ్ధాలోకం సుందరకటాక్షం ముఖం దధతీ ఇయం సీతా లలితాదపి సుకుమారాదపి లలితైః సుకుమారైః; యద్వా; లలితం నామ హావాద్యన్యతమ విశేషః; తదుక్తం: 'సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్తితమి'తి; తేన లలితైర్విలసితైరిత్యర్థః; లడ విలాసే కర్తరి క్తః; డలయోరేకత్వం; జ్యోత్స్నాప్రాయైః జ్యోత్స్నాసదృశైః; జ్యోత్స్నా చంద్రికా; యద్వా, జ్యోత్స్నా కాంతిర్లావణ్య మితి యావత్; తత్ప్రాయైః తత్ప్రచురైరిత్యర్థః; ప్రాయశబ్దః ప్రచురవాచీ; జలప్రాయో దేశ ఇతి వత్; లావణ్యస్వరూపం తు; 'భూయిష్ఠం తేజఏవాద్భిర్గృహాలిభిర్మృదూకృతం. చక్షురానందజనకం లావణ్యమితి కథ్యత' ఇతి; అకృత్రిమాస్స్వాభావికాః విభ్రమా విలాసా యేషాం తానీతి విగ్రహః. తైః; విభ్రమశబ్దో గోబలీవర్దన్యాయేన మాధుర్యలలితాన్యపరః; యద్వా * 'విభ్రమస్త్వరయాకాలే భూషాస్థానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తవిభ్రమపరః; సోఽకృత్రిమో యేషు తైః తథోక్తైరిత్యర్థః; మధురైః ప్రియైరిత్యర్థః; యద్వా-'అభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్యమితి కథ్యత' ఇత్యుక్తమాధుర్యయుక్తైరిత్యర్థః. అంగకైరనుకంపనీయైరంగైః; 'అనుకంపాయా మి'తి కన్ ప్రత్యయః; అతి సుకుమారతయా గాఢాలింగనాదిషు దయనీయైరిత్యర్థః; ఇదం చ కవిసమయసిద్ధం; తదాహ కాలిదాసః, 'సదయం సుందరి గృహ్యతే రసేఽస్య ఇతి; క్లీతం మయా సదయమేవ రతోత్సవేష్వి'తి చ; ఉద్దండకవిశ్చ, ఇమామాకాంక్షే హామిత్యారభ్య ఉరసి సదయమితి; యద్వా; అల్పైరంగైరంగకైః అల్ప ఇతి సూత్రేణ కన్; అల్పత్వం చేహ తనుత్వమభిప్రేతం; తదుక్తం; స్వభావతనుకా నూనమితి; అనేన సుశ్లిష్టసంధిబంధత్వం సౌందర్యమితి కథ్యత ఇత్యుక్తసౌందర్యముపలక్షితం భవతి; తేన వినా తనుత్వస్య దోషత్వాత్; మే అంగానాం కుతూహలం అకృత కృతవతీ; డుకృఞ్ కరణే లుఙ్ సిచో లోపః; అత్ర కర్త్రభిప్రాయ ఆత్మనేపదేన రామాంగకుతూహలకరణఫలం సీతాయా ఇత్యవగమ్యతే: 'అద్వైతం సుఖదుఃఖయోరనుగత మి'తి వక్ష్యమాణత్వాత్; కేచిత్తు అంబానామితి పాఠ ఇత్యాహుః.

౧. మంథరావృత్తాంతః తత్ప్రియత్నఫలపట్టాభిషేకాంతరాయరూపః:

---

* 'విభ్రమస్త్వరయా కాలే భూషాస్థానవిపర్యయః' ఇత్యుక్తోఽలంకారవిశేష ఇతి వ్యాఖ్యానన్తు ప్రకృతానుపయోగాదుపేక్ష్యమి'తి కేచిదాహుః.

జ. ఇఙ్గుదీపాదపస్సోఽయం శృఙ్గిబేరపురే పురా,
నిషాదపతినా యత్ర స్నిగ్ధేనాసీత్సమాగమః. ౨౧

లక్ష్మణః—(౧) విహస్య, (స్వగతం) అయే మధ్యమామ్బావృత్తాన్తమన్తరితమార్యేణ.

సీతా—[1]ఏసో జడాసంజమణవుత్తన్తో.

లక్ష్మణః—(ప్రకాశం)
జ. పుత్రసంక్రాన్తలక్ష్మీకైర్యద్వృద్ధేక్ష్వాకుభిర్ధృతమ్,
ధృతం బాల్యే తదార్యేణ పుణ్యమారణ్యకవ్రతమ్. ౨౨

పా. 1 ఏష జటాసంయమనవృత్తాన్తః.

---

౨౧. స్నిగ్ధేన స్నేహవతా నిషాదపతినా గుహేన సమాగమస్సంబన్ధః.

౧ * మధ్యమామ్బావృత్తాన్త ఇతి క్లిష్టం ప్రామాదికః అన్తర్లబ్ధం త్యక్త్వా మధ్యమామ్బావృత్తమన్తరితమితి పఠనీయమిత్యాహుః. అథవా మధ్యమామ్బాయాః కైకేయ్యాః వృత్తస్య చరిత్రస్య అనిష్టాయా మహారాజనిర్యాపనాదిరూపస్య అన్తం చిత్రాత్మనా నిశ్చితసౌన్దర్యం వాన్తర్హితం సౌజన్యేన దృష్టిదోషభయేన వా పిహితం; 'అన్తోఽస్త్రీ నిశ్చయే నాశే స్వరూపేఽప్రాన్తికేఽన్తరే' ఇతి రత్నమాలా; అత్ర సౌన్దర్యోక్తిర్వ్యతిరేకలక్షణయా; పిధానోక్తిరపి తత్ప్రియత్వాత్. జటాసంయమనం జటాబన్ధనం.

౨౨. పుత్రేత్యాది. పుత్రేషు సంక్రాన్తా స్వయమేవాశ్రయత్వైక్యాదాగతా న తు తైస్సంక్రమితేత్యర్థః, † గత్యర్థాదిసూత్రేణ కర్తరి క్తః; తథావిధా లక్ష్మీ

---

* 'మధ్యమా మధ్యే స్థితా' 'మధ్యమస్థః' ఇతి మః. మహిషీత్రయస్య భోగినీనాం చ తృతీయా మధ్యమా భవతీతి మధ్యమాపాణ్డవ ఇతి వన్నిర్దేశః. అతః * కస్యచిత్, ద్వితీయాయాః మాతురితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధమ్. ఇతి మధ్యమాపదార్థో నిరూపితః కైశ్చిత్.

† ఇదమయుక్తమ్ - ప్రవయస్త్వేఽపి రాజ్యలోభాదిప్రతీతిద్వారాఽపకర్షప్రతీత్యాపత్తేః తస్మాత్ పుత్రేషు సంక్రాన్తా సంక్రమితా శ్రీ రాజ్యలక్ష్మీర్యైస్తైః; అన్తర్భావితణ్యర్థోఽత్ర సంక్రమిరితి వ్యాఖ్యాతుంయుక్తమ్, కులధర్మశ్చాయమిక్ష్వాకూణాం యద్వృద్ధత్వే పుత్రే రాజ్యమాసజ్య స్వయం వానప్రస్థాశ్రమాశ్రయణమితి; తథాచోక్తం కాలిదాసేన రఘువంశే. శ్లో. 'అథ స విషయవ్యావృత్తాత్మా యథావిధి సూనవే నృపతికకుదం దత్త్వా యూనే సితాతపవారణమ్. మునివనతరుచ్ఛాయాం దేవ్యా తయా సహ శిశ్రియే గలితవయసామిక్ష్వాకూణామిదం హి కులవ్రతమ్' ఇతి.

సీతా— (౧) [1]ఏసా పసణ్ణపుణ్ణసలిలా భఅవదీ భాఈరహీ.

రామః—రఘుకులదేవతే నమస్తే.

స. తురగవిచయవ్యగ్రానుర్వీభిదస్సగరాధ్వరే
కపిలమహసా రోషాత్ ప్లుష్టాన్పితుః ప్రపితామహాన్,
అగణితతనూతాపం (తాపం) తప్త్వా తపాంసి భగీరథో
భగవతి తవ స్పృష్టానద్భిశ్చిరాదుదతీతరత్. ౨౩

(౨) సా త్వమంబ స్నుషాయాం సీతాయామరుంధతీవ శివానుధ్యానా భవ.

ఛా. [1]ఏషా ప్రసన్నపుణ్యసలిలా భగవతీ భాగీరథీ.

తథోక్తః ఊరఃప్రభృతిత్వాత్కప్; వృద్ధాశ్చ తే ఇక్ష్వాకవశ్చేతి విగ్రహః; ఇక్ష్వాకువంశీయా రాజాన ఇత్యర్థః; తైర్యద్వానప్రస్థం(?) ధృతం తత్స్వీకృత్య(?) నాల్యే వ్రతమార్యైః ధృతమితి యోజనా; ఆరణ్యకానాం వ్రతం అరణ్యవాసమనుష్య సంబంధివ్రతమిత్యర్థః; అత్ర పుత్రసంక్రాంతలక్ష్మీకైరిత్యనేన పుత్రసత్త్వముపభుక్తరాజ్యకత్వం, సంక్రాంతేతి కర్తృప్రత్యయేన యావచ్ఛరీరశైథిల్యముపభుక్తరాజ్యకత్వం. వృద్ధేత్యనేన వార్ధకం చావగమ్యతే; ఏవం చైతేషాం సముదితానాం సత్త్వేవ పూర్వేషామారణ్యకవ్రతధారణం న తు యత్కించిత్సత్త్వే; రామస్య త్వేతేషాం సర్వేషామభావేఽప్యారణ్యకవ్రతధారణం; నాల్య ఇత్యనేన పుత్రసత్త్వోపభుక్తరాజ్యకత్వశరీరశైథిల్యవార్ధకాభావానాం లాభః; వ్రతమిత్యనేనాసమంజాదివ్యావృత్తిః వ్రతస్య పుణ్యత్వావ్యభిచారాత్పుణ్యమితి విశేషణం ప్రసిద్ధవ్రతవ్యావృత్త్యర్థం; తద్ధి అనుష్ఠాతురేవ పుణ్యఫలసాధనం; ఇదం తు సకలభువనాభీష్టసాధనమితి; ఆర్యైరిత్యనేన నాసామర్థ్యనిర్బంధలోకవాదభీత్యాదినా కృతం. కింతు వైదికశ్రద్ధామూలకమిత్యవగమ్యతే.

౧. ప్రసన్నపుణ్యసలిలా స్వచ్ఛపరిశుద్ధజలా.

౨౩. తురగేత్యాది. సగరాధ్వరే తురగస్య ఇంద్రాపహృతాశ్వమేధాశ్వస్య విచయే అన్వేషణే వ్యగ్రాన్ ససంభ్రమాన్ అతఏవ ఉర్వీభిదః భూమిఖాతినః; భిదేః క్విప్; కపిలమహసా తన్నామకమునితేజసా రోషాద్ధేతోః ప్లుష్టాన్ దగ్ధాన్; ప్లుష దాహే కర్మణి క్తః; తవ అద్భిస్స్పృష్టాన్ ఉదతీతరత్ ఉత్తారయతిస్మ; తిరతేర్ణిచిలుఙి చఙ్.

౨. సా త్వమితి. శివే మంగళే అనుధ్యానం యస్యా ఇతి విగ్రహః; ఏతద్బీజానుగుణప్రోత్సాహనరూపం భేదాఖ్యం సంధ్యంగం; తదుక్తం; 'బీజానుగుణప్రోత్సాహనం భేద' ఇతి;

లక్ష్మణః—(౧) అసౌ భరద్వాజనివేదితశ్చిత్రకూటవర్త్మని కాళిందీతటే వనస్పతిర్వటశ్శ్యామో నామ.

రామః—సస్పృహమాలోకతే

సీతా—[1]సుమరేది వా తం పదేసం అయ్యఉత్తో ?

రామః—అయి కథం విస్మర్యతే ?

ప. అలసలలితముగ్ధాన్యధ్వసంపాతఖేదా-
దశిథిలపరిరంభైర్దత్తసంవాహనాని,
పరిమృదితమృణాలీదుర్బలాన్యంగకాని
త్వమురసి మమ కృత్వా యత్ర నిద్రామవాప్తా. ౨౮

ఛా. [1]స్మరతి వా తం ప్రదేశమార్యపుత్రః ?

౧. వనస్పతిః. అపుష్పకత్వే సతి ఫలవాన్; శ్యామో నామ తథా ప్రసిద్ధః.

౨౮. అలసేత్యాది. అధ్వని మార్గే సంపాతస్సమ్యగ్గమనం రామలక్ష్మణాపేక్షయా త్వరితగమనమితి భావః; 'అగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాని'త్యాద్యుక్తత్వాత్; తేన యః ఖేద ఆయాసస్తస్మాద్ధేతోః అలసలలితముగ్ధాని అలసాని ప్రసారణాకుంచనాద్యసమర్థాని లలితాని మృదూని ముగ్ధాని సుందరాణి; స్వభావతస్సౌందర్యసౌకుమార్యయోస్సత్త్వేఽపి అధ్వసంపాతఖేదాదలసలలితముగ్ధానీత్యుక్త్యా మార్గగమనాయాసేన తయోర్ద్విగుణీభావ ఇతి భావః; తథాపి దృశోః ప్రియ ఇత్యుక్తేః; అశిథిలపరిరంభైర్దృఢతరాలింగనైః బహువచనమాలింగనావృత్త్యభిప్రాయకం; కలాతంత్రప్రసిద్ధాలింగనభేదాభిప్రాయకం వా; దత్తాని సంవాహనాని యేభ్య ఇతి చతుర్థీబహువ్రీహిః; సంవాహనం నామాంగానాం గమనాదిజనితాయాసశమనోపయికదృఢతమస్పర్శవిశేషః; పరితస్సాకల్యేనమృదితా నిష్పీడితా యా మృణాలీ తద్వద్దుర్బలాని స్వస్వధారణసామర్థ్యరహితాని అంగకాని అనుకంపనీయాన్యంగాని; అనుకంపాయామితి కన్ ప్రత్యయః; త్వం మమోరసి కృత్వా యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశే నిద్రామవాప్తా స కథం విస్మర్యత ఇతి యోజనా; అయం భావః; పూర్వమధ్వసంపాతఖేదః తతోఽలసత్వం తతస్సౌకుమార్యద్విగుణీభావః తతస్తద్దర్శనవశాదశిథిలాలింగనబాహుళ్యం తతశ్చ దత్తసంవాహనత్వం తతస్స్వధారణసామర్థ్యపరిహారూపదౌర్బల్యం తతో రామవక్షఃస్థలే ఏవ లగనం తతస్తదీయసౌకుమార్యసుఖపారవశ్యాత్తత్రైవ నిద్రావాప్తిరితి.

లక్ష్మణః——ఏష వింధ్యాటవీముఖే విరాధసంరోధః.

సీతా——(౧) [1]అలం దావ ఏదేణ, పెక్ఖామి దావ అజ్జఉత్తస్స సహత్థధరి
దతాలవెంటాదవత్తం అత్తణో అచ్చాహిదం దాహిణారణ్ణపహి
అత్తణం

రామః——స. ఏతాని తాని గిరినిర్ఝరిణీతటేషు
వైఖానసాశ్రితతరూణి తపోవనాని,
యేష్వాతిథేయపరమా (యమి) యమినో భజంతే
నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణి, ౨౫

సీతా——[2]ఏసో కుసుమిదకదంబతండవిదబరహీ కిం ణామహేఓ గిరీ.

ఛా. [1]అలం తావదేతేన, పశ్యామి తావదార్యపుత్రస్య స్వహస్తధృతతాల
వృంతాతపత్రం ఆత్మనోఽత్యాహితం దక్షిణారణ్యపథికత్వం.

ఛా. [2]ఏష కుసుమితకదంబతాండవితబర్హీ కిం నామధేయో గిరిః.

---

౧. స్వహస్తధృతం తాలవృంతమేవాతపత్రం యస్మిన్నితి విగ్రహః ఆత్మనోఽ
త్యాహితం జీవితనిరపేక్షక్రియారూపం: దక్షిణారణ్యే పథికత్వమితి విగ్రహః.

౨౫. ఏతానీతి. యేషు తపోవనేషు అతిథిషు విషయే సాధురాతిథేయోఽతిథి
సత్కారః స పరమో యేషాం తే; అతిథిషు సాధవో యే తేషు పరమా ఇతి వార్థః. య
మినః, ద్వితీయాంతం; పక్వాన్నాధికారిణో యతీన్ భజంతే సేవంతే; కించ నీవార
ముష్టేః పచనం యేషాం తే గృహిణః గృహస్థాః గృహాణి భజంతే; యద్వా యమిన
ఇతి గృహిణాం విశేషణం ప్రథమాంతం యమవంతః నియమాది నామప్యుపలక్షణ
మిదం; ఆతిథేయపరమాః గృహిణః గృహస్థాః గృహాణి భజంతే ఇత్యన్వయః;
యద్వా; యేషు ఆతిథేయపరమా అతిథ్యాపేక్షిణః నీవారముష్టేః పచనం యేభ్యః తే
తథోక్తాః యమినః పక్వాన్నాధికారిణః కర్తారః గృహిణో గృహస్థస్య గృహాణి
భజంతే తాని, వైఖానసైర్మునిభిరాశ్రితాస్తరవో యేషు తథోక్తాని ఏతానీత్యన్వయః

---

† అత్ర; 'పెక్ఖామి దావ అయ్యఉత్త హత్థధరిద తాలవెంటాదవత్తం
అత్తణో దక్ఖిణారణ్ణప్పవేసారంభమ్; ఇతి ప్రాచీనపాఠస్స్వరసః.

ఛా. పశ్యామి తావదార్యపుత్రహస్తధృతతాలవృంతాతపత్రమాత్మనో దక్షిణా
రణ్యప్రవేశారంభమ్.

లక్ష్మణః—(౧) అయమవిరళానోకహనివహనిరన్తరస్నిగ్ధనీలపరిసరారణ్యపరిణద్ధగోదావరీముఖరకన్దరః సన్తతమభిష్యన్దమానమేఘమేదురితనీలిమా జనస్థానమధ్యగో గిరిః ప్రస్రవణో నామ.

రామః—స్మరసి సుతను తస్మిన్ పర్వతే లక్ష్మణేన
ప్రతివిహితసపర్యాసుస్థయోస్తాన్యహాని,
స్మరసి సరసనీరాం తత్ర గోదావరీం వా
స్మరసి చ తదుపాన్తేష్వావయోర్వర్తనాని? ౨౬

కించ—కిమపి కిమపి మన్దం మన్దమాసత్తి † యోగా
దవిరళితకపోలం జల్పతోరక్రమేణ,

---

౧. అయమవిరళేత్యాది. అరణ్యపరిణద్ధా గోదావరీ ముఖేషు యేషాం తాని కన్దరాణి యస్య స తథోక్తః, 'అరణ్యానిపరిణద్ధగోదావరీముఖరకన్దర' ఇతి పాఠః, అరణ్యాన్యా పరిణద్ధా విశాలా యా గోదావరీ తయా ముఖరాణి కన్దరాణి యస్యేత్యర్థః ఇతి కేచిత్; పర్వతానాం స్వతోఽపి నీలత్వాన్మేదురితేత్యుక్తం.

౨౬. స్మరసీతి. సుతను శోభనాతనుర్యస్యా ఇతి విగ్రహః; సుతనూరితిదీర్ఘాన్తాత్సంబుద్ధౌ హ్రస్వః; తస్మిన్ పర్వతే ప్రస్రవణే ఇత్యర్థః; విహితాశ్చ తాః సపర్యాశ్చ విహితసపర్యాః విహితసపర్యాను విహితసపర్యాసు ప్రతివిహితసపర్యం వీప్సాయామవ్యయీభావః; తత్ర ఆసమన్తాత్ సుఖేన స్థితయోరిత్యర్థః; 'సుః పూజాయామి'తి కర్మప్రవచనీయత్వాత్షత్వాభావః; యద్వా ప్రతివిహితాభిః ప్రత్యుపకారకృతాభిరిత్యర్థః; అస్మత్కృతవనానుగమనానుజ్ఞానుగ్రహోపకారస్యేతి శేషః; ఆవయోరిత్యాకృష్యతే; సరసనీరాం స్వాభావికమధురరసయుక్తజలవతీం; అనేన సముద్రసంగమసమీపస్థజలం వ్యావర్త్యతే; తత్ర తస్యాః క్షారత్వసద్ధేః; వా కిమిత్యర్థః; (అతఏవ పూర్వోత్తరయోః కిమితి లభ్యతే) అత్ర ప్రాథమికత్వాద్బాహ్యత్వాచ్చ ప్రథమం తాన్యహానీతి దినచర్యోక్తిః ఆనన్తర్యాదభ్యాస్యత్వాచ్చావయోర్వర్తనానీత్యస్యానన్తరోక్తిః; తదుభయోపకారిత్వాత్ గోదావర్యా మధ్యోక్తిరితి ధ్యేయం.

౨౭. కిమపికిమపీతి. ఆసక్తిరభినివేశః; విషయాసక్త్యానవస్థానలక్షణః తస్య యోగాత్ సంబన్ధాద్ధేతోః అవిరళితౌ నిరన్తరీకృతౌ కపోలౌ యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తం మన్దం మన్దమతినూత్నాక్షరం యథా తథా అక్రమేణ అన్యోన్యస్వభా

---

† ఆసత్తియోగాత్. ఇతి; ప్రా-పా. సాన్నిధ్యయోగాదిత్యర్థః.

అశిథిలపరిరంభవ్యాపృతైకైకదోష్ణో
రవిదితగతయామా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్. ౨౭

వవిరుద్ధప్రక్రియయా కిమపి కిమపి ఇదం చ గుప్తకథనం; జల్పతోః; అశిథిలే గాఢే పరిరంభే వ్యాపృతం ఏకైకం దోర్యయోస్తయోః ఆవయోరిత్యస్య పూర్వస్మాదను షంగః. శేషే షష్ఠీయం; అవిదితం యథాతథా గతాయామా యస్యాస్తథావిధా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్ విరమతిస్మ; న త్వాసక్తియోగస్తద్ధేతుకక్రీడా విశేషో వేత్యర్థః † వ్యాజ్ పరిభ్య ఇతి పరస్మైపదం; యమురమేతి సగిటౌ; అత్రావిదితగతకాలేతి వా అవిదితగతనాడీతి వానుక్త్వా యామపదోపాదానాదయమాశయోఽవగమ్యతే; 'వ్రజతి రతిసుఖార్థం చిత్రిణీమగ్రయామే వ్రజతి దినరజన్యోర్హస్తినీం చ ద్వితీయే; గమయతి చ తృతీయే శంఖినీమార్ద్రభావాం రమయతి రమణీయాం పద్మినీం తుర్యయామే' ఇత్యుక్తప్రకారేణ పద్మిన్యాదీనాం సురతసౌఖ్యాతిశయాయ యామవిశేషా విధీయంతే; తథా చ పద్మినీ పాంచాలాదీనాం స్వస్వవిహితయామప్రతీక్షణం విహితేతరయామానాం కథంచిదతివాహనం చ సిద్ధం; ఏవం చ సీతారామయోః పద్మినీపాంచాలయోస్తురీయయామస్యైవ సురతసౌభాగ్యత్వేన నిరతిశయసుఖాదచ్ఛేదకాలత్వాత్తస్యావిదితగతత్వం న వక్తవ్యం; కింతు తదుచ్యమానం తదితరయామేష్వపి సర్వత్ర వస్తుతీతి తద్వత్తేషామతిశయితసుఖకాలత్వం సిద్ధ్యతి; తేషాం చాతిశయితసుఖకాలత్వం బాహ్యసంభోగేనైవేతి కిమపి కిమపీత్యాదినావగమ్యతే; తథాహి; కిమపి కిమపీత్యస్య సురతకాలీనవక్తవ్యజాతమేవార్థః; గుప్తకథనాత్; ఏవం చ కిమపి కిమపి జల్పతోరిత్యత్ర మందంమందమవిరలితకపోలం అక్రమేణేతి విశేషణానామవిశేషే జాన్వయేఽప్యౌచిత్యాద్యథాయోగ్యమన్వయః; తత్ర మందం మందమితి సీతాజల్పనేఽన్వేతి; 'మామామానదమాతిమామలమితి క్షామాక్షరోల్లాపినీ'తి వత్; అవిరలితకపోలమిత్యుభయజల్పనేఽన్వేతి; అక్రమేణేత్యపి తథా; ఏవం చ సురతకాలీనజల్పనస్య మాంద్యాతిశయకథనాదార్ద్రవాక్త్వం సీతాయాః గమ్యత ఇత్యుత్తానరతివిశేషోత్ఫుల్లజృంభితాఖ్యబంధవిశేషా సూచ్యతే; తదుక్తం కాంచీనాథేన; 'ఉత్ఫుల్లజృంభితయోః స్త్రీయా ఆర్ద్రం వచో న క్రోధ' ఇతి; తల్లక్షణం తు రతిరహస్యే.* 'కరయుగ్మధృతత్రికమూర్ధ్వలసజ్జఘనం పతిహస్తనిరస్తకుచం; స్ఫిగ్బింబబహి

---

† న త్వావయోర్జల్పనమితి వివరణం యుక్తమ్.

* అత్ర రతిరహస్యోక్తకరణలక్షణప్రదర్శనస్యానభిమతత్వాత్. కైశ్చన 'కేషాంచిత్కరణ కౌశలప్రదర్శనాదికం రసభంగకారిత్వాదుపేక్ష్య' మితి. స్వీయ వివృతౌ ప్రదర్శితమ్.

లక్ష్మణః—(౧) ఏష పంచవట్యాం శూర్పణఖాసంవాదః.
సీతా—[1]హా అజ్జఉత్త ఏత్తిఅం దే దంసణం.
రామః—(౨) అయి విప్రయోగత్రస్తే చిత్రమేతత్.
సీతా—(3) [2]జహాతహా వా దుజ్జణో అసుహం ఉప్పాఏది.
రామః—హంత వర్తమానఇవ మే జనస్థానవృత్తాంతః.
లక్ష్మణః—౪. అథేదం రక్షోభిః కనకహరిణచ్ఛద్మవిధినా
తథావృత్తం పాపైర్వ్యథయతి యథా క్షాళితమపి,

ఛా. 1 హా ఆర్యపుత్ర ఏతావత్తే దర్శనం.
ఛా. 2 యథా తథా వా దుర్జనోఽసుఖముత్పాదయతి.

ర్ధృతపార్ష్ణియుగం హ్యత్యుత్పల్లకముక్తమిదం కరణం; యది తిర్యగుదంచితమూరుయుగం దధతీ రమణం రమణీ రమతే' ఇత్యాదికం ద్రష్టవ్యం, అవిరళితకపోలత్వముపవిష్టయోరేవ సులభమిత్యాస్తి తరతి విశేషయుగపదవితర్ద కాఖ్యబంధవిశేషస్సూచ్యతే; తల్లక్షణం తు గ్రంథాంతరే ద్రష్టవ్యం; అక్రమేణేతి పురుషాయితం సూచ్యతే; తచ్చ భ్రామరాదిభేదాత్త్రివిధమపి తత్రైవ బోధ్యం; అత్ర పురుషాయితస్య 'స్వేచ్ఛయా శ్రమిణి వల్లభేఽథవా' ఇత్యుక్తత్వాత్ స్వేచ్ఛైవ నిమిత్తమితి బోధ్యం; అశిథిలేత్యాదినా పార్శ్వశాయినోస్సురతం లభ్యతే. అన్యథా ఉభాభ్యామేవ బాహుభ్యాం కిం న స్యాత్; ఏవం కతిపయైరేవ బంధవిశేషై రాత్రేరవసితత్వాద్బహూనాం క్రీడావిశేషాణాం తద్దేశభూతాసక్తియోగస్య వా అవిరతత్వాద్రాత్రిరేవ వ్యరంసీదిత్యుక్తం; ఇదమేవాభిసంధాయ 'బిందుమాత్రం విశిష్యతే' ఇతి కాళిదాసేనోక్తం; వస్తుతస్తు నల్లాపాదిబాహ్యసంభోగ ఏవ స్వారస్యమితి సుధియో విభావయంతు.

౧. ఏష పంచవట్యాం శూర్పణఖా సంవాదః రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి లక్ష్మణేన రామం ప్రతి ప్రేషణాదితి భావః; 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామి'తి ఙీషో నిషేధః; శూర్పణఖాయ వచశ్శ్రుత్వేతి త్వార్షం; పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం;

౨. విప్రయోగాత్త్రస్తేతి విగ్రహః; పంచమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః;

3. అసుఖం. దుఃఖం.

౪. అథేదమితి. అథ వికలకరణైరార్యచరితైః యథా గ్రావాపి రోదితి వజ్రస్యాపి హృదయం దళతి తథా పాపై రక్షోభిర్జనస్థానే శూన్యే సతి కనకహరిణచ్ఛద్మవిధినా కృత్తం ఇదం క్షాళితమపి వ్యథయతీత్యన్వయః † అథవా అథ

† అత్ర; ఇదం రక్షోభిరిత్యస్యైకపదత్వమంగీకృత్యాన్వయవర్ణనముచితమ్.

జనస్థానే శూన్యే వికలకరణైరార్యచరితై
రపి గ్రావా * రోదిత్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయం. ౨౮

సీతా—సాస్రం. (ఆత్మగతం) [1]అమ్మహే దిణఅరకులాణందణో ఏవ్వం మహాకారణాదో కిళంతో ఆసీ

లక్ష్మణః—(౧) రామం (నిర్వర్ణ్య సాకూతం) ఆర్య కిమేతత్ ?

ప. అయం తావద్బాష్పస్త్రుటిత ఇవ ముక్తామణిసరో
విసర్పన్ ధారాభిర్లుఠతి ధరణీం జర్ఝరకణః,
నిరుద్ధోఽప్యావేగస్స్ఫురదధరనాసాపుటతయా
పరేషామున్నేయో భవతి చిరమాధ్మాతహృదయః. ౨౯

ఛా. 1 అహో దినకరకులానందన ఏతావన్మహాకారణాత్క్లాన్త ఆసీత్.

శూర్పణఖాసంవాదానంతరం యథా యేన ప్రకారేణ వికలాని స్వస్వవ్యాపార శూన్యాని కరణాని చక్షురాదీని యేషు తథోక్తైః ఆర్యచరితైస్తన్మాత్రప్రవృత్తివ్యాపారైర్గ్రావాపి శిలాపి రోదితి రోదనం కరోతి; రుదాదిభ్య ఇతీట్; వజ్రస్యాపి వజ్రాదన్యైరభేద్యస్య వజ్రస్యాపి హృదయం మధ్యప్రదేశో దళతి శతధా భిన్నం భవతి తథా తేన ప్రకారేణ వృత్తమితి సంబంధః; జనస్థానే పాన్తె [illegible] శూన్యే సతి ఖరదూషణాదివధానంతరమితి శేషః; కనకహరిణచ్ఛద్మనిధినా స్వర్ణమృగరూపధారిణా సహ యుక్తమృగవ్యాజకరణేన వృత్తం నిష్పన్నం ఇదమితి సీతాహరణచిత్రస్యాంగుల్యా నిర్దేశః; తులితమపి ప్రతికృతమపి వ్యభవదితి [illegible] జనస్థానే; శూర్పణఖావృత్తాంతానంతరం సీతాహరణం లిఖితమస్తీతి భావః; అత్ర గ్రావాపి రోదితీత్యాదికం నాయోగే యోగకల్పనం; కింతు వాస్తవమేవ; అపి వృష్ట్యా పర్వతా నా ఇతి వదుపపత్తేః, ‘అస్తం భేయము నాశిలాజలమయీ’ త్యాదీనాం ప్రసిద్ధేశ్చ; రాగవిశేషాణాం సేన [illegible] దీపదీపనశిలాద్రవణాదివదుపపత్తేశ్చ; అతః స్వభావోక్త్యావ్యపి రోదితీత్యవగమ్యతే.

౧. ఆర్య కిమేతత్; ఏతద్వృత్త్యహాణం;

౨౯. త్రుటితః భిన్నః. ఆవేగః దుఃఖాతిశయః. అధరశ్చ నాసాపుటశ్చేతి విగ్రహే తయోర్ద్వంద్వః; అతో న నాసాశబ్దే హ్రస్వః; ఉన్నేయః అనుమేయః;

‘అపి గ్రావా రోదిత్యపి దలతు వజ్రస్య హృదయమ్’ మిత్యపి పాఠో దృశ్యతే; ఇదం పద్యం గోవర్ధనాచార్యేణాఽఽర్యాసప్తశత్యాం ప్రశంసితమ్; ‘భవభూతేస్సంబంధాద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి; ఏతత్కృతకారుణ్యే కిమన్యథా రోదితి గ్రావా’ ఇతి క్వచిద్వ్యాఖ్యానే దృశ్యతే.

రామః—వత్స.

ప. తత్కాలం ప్రియజనవిప్రయోగజన్మా
తీవ్రోఽపి ప్రతికృతివాంఛయా విసోఢః,
* దుఃఖాగ్నిర్మనసి పునర్విపచ్యమానో
హృన్మర్మవ్రణ ఇవ వేదనాం తనోతి. 30

సీతా—(౧) [1]హద్ధీ ౨. అహంపి అదిభూమిం గదేణ రణరణఏణ అయ్యఉత్తసుణ్ణం విఅ అత్తాణం పేక్ఖామి.

లక్ష్మణః—(స్వగతమ్). (౨) † భవత్వాక్షిపామి. (చిత్రం విలోక్య)

ఛా. [1]హా ధిక్ ౨ అహమప్యతిభూమిం గతేన రణరణకేనార్యపుత్రశూన్యమివాత్మానం పశ్యామి.

ఆధ్మాతహృదయః గద్గదశబ్దయుక్తకంఠః; 'ధ్మా శబ్దే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః; నేదం చిత్రకథనం కింతు తాదాత్వికస్వావస్థాకథనమేవ; తత్కాలమిత్యాది ప్రతివచనానురూప్యాత్.

౩౦. తనోతి. ప్రతికృతిషు ప్రతిక్రియాసు వాంఛయా ఆదరేణ; విపచ్యమానః స్వయమేవ పరిపాకమాశ్రిత ఇత్యర్థః; కర్మణః కర్తృత్వవివక్షయా కర్మవత్కర్మణేత్యాతిదేశికే యగాత్మనేపదే; ఇదం చ మధ్యమణిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి; తనోతి విస్తారయతీత్యర్థః.

౧. భూమిమతిక్రాంతోఽతిభూమిః; అత్యాదయ ఇత్యాదినా గతిసమాసః; భావప్రధానో నిర్దేశః; అతిభూమిత్వం గతేనేత్యర్థః; వైపుల్యం ప్రాప్తేనేతి యావత్; రణరణకేన భయసంభ్రమేణ;

౨. ఆక్షిపామి అన్యతో మనఃప్రవర్తనేన పూర్వోక్తం విస్మారయామి;

* 'దుఃఖమేవాగ్నిరితి నానాసదృశభేదహేతుత్వాత్ తయా రూపకమ్; న తూపమితసమాసః; తీవ్రత్వరూపసామాన్యధర్మప్రయోగాత్. న చాత్ర 'భాస్వద్భిః క్ష్మాతిగంభీరః' ఇతి కైయటోక్తావివ ధర్మాన్తరముభయసాధారణమాదాయ పరిహారామ ఇతి సాంప్రతమ్; సంభవతి గత్యన్తరే క్లిష్టమార్గానుధావనస్యాపహాసహేతుత్వాత్' ఇతి వ్యస్పృణ్వన్త కేచన మనీషిణః.

† 'భవత్వన్యతః క్షిపామి'.

(ప్రకాశమ్) (౧) అథైతన్మన్వంతరపురాణస్య గృధ్రరాజస్య తత్రభవత స్తాతజటాయుషశ్చరిత్రవిక్రమోదాహరణం.

సీతా—(౨) [1]హా తాద ణివ్వూఢో తుఏ అవచ్చసణేహో.

రామః—(3) హా తాత కాశ్యప శకుంత రాజ! క్వ పునస్త్వాదృశస్య మహా తీర్థభూతస్య సాధోస్సంభవః?

లక్ష్మణః—అయమసౌ జనస్థానపశ్చిమః కుంజవాన్నామ దనుకబంధాధిష్ఠితో * దండకారణ్యభాగః, తదిదం † ఋష్యమూకపరిసరే మతంగాశ్రమపదం, ఇయం శ్రమణానామ సిద్ధశబరీ, తదేతత్పంపానామ పద్మసరః.

సీతా—[2]ఏత్థకిల విచ్ఛిణ్ణామరిసధీరం అయ్యఉత్తేణముక్కకంఠం పరుణ్ణం ఆసీ.

రామః—దేవి రమణీయ మేతత్పద్మసరః.

ప. ఏతస్మిన్మదకలమల్లికాక్ష పక్ష
వ్యాధూతస్ఫురదురుపుండరీకాః,

ఛా. 1 హా తాత నిర్వ్యూఢ స్త్వయాఽపత్యస్నేహః.

ఛా. 2 అత్ర కిల విచ్ఛిన్నామర్షధైర్యమార్యపుత్రేణ ముక్తకంఠం ప్రరుదితమాసీత్.

---

౧. అన్యో మనుర్మన్వంతరం; మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః; తస్య యుగైకస ప్తతిర్వా; మన్వంతరాత్పురాణస్యేతి విగ్రహః; సుప్సుపేతి సమాసః; తాతజటాయుషః; పితృసఖత్వాత్తాతవ్యపదేశః; చరిత్రం సద్వృత్తం విక్రమః శౌర్యం తయోః ఉదాహరణం చిత్రే లేఖనమిత్యర్థః;

౨. నిర్వ్యూఢః సఫలీకృతః;

3. కాశ్యప కశ్యపపుత్ర; తీర్థభూతస్య హితోపదేష్టుః.

3౧. ఏతస్మిన్నితి. ‡ మదేన కలః మధురావ్యక్తకూజితధ్వనిః యేషాం తే తథోక్తాః తథావిధానాం మల్లికాక్షాణాం హంసవిశేషాణాం పక్షైర్గరుద్భిర్వ్యాధూతాః

---

* 'దండకారణ్యేత్యస్య దండకేశ్వరస్యారణ్యం దండకారణ్యమ్; దణ్డస్య రాజ్ఞో వివయస్య శాపాదరణ్యత్వప్రాప్తిరితి పౌరాణికం వచన'మితి కైశ్చిద్వివరణం కృతమ్.

† 'ఋశ్యమూకపర్వతే' ఇతి పాఠాన్తరమ్.

‡ 'మదోత్కటో మదకల' ఇతి ప్రసిద్ధార్థం విహాయాయం శ్లేషో విఫలః.

బాష్పాంభః పరిపతనోద్గమాంతరాళే
సంద్రుష్టాః కువలయినో మయా విభాగాః. ౩౧

కంపితాః స్ఫురంతః ఉరవో దండా యేషాం తాని పుండరీకాణి యేషు తే తథోక్తాః కువలయినశ్చ విభాగాః ప్రదేశాః బాష్పాంభసః పరిపతనోద్గమయోరంతరాళే మయా సంద్రుష్టాః సమ్యగ్దృష్టాః నక్తం దివం నిరంతరం దృష్టా ఇత్యర్థః; తథాహి. కువలయిన ఇత్యత్ర ప్రశంసాయాం మతుపా ప్రశస్తకువలయయుక్తా ఇతి లాభేన రాత్రౌ దృష్టా ఇతి సూచ్యతే; మదకలేత్యాదివిశేషణేన చ దివా దృష్టా ఇతి సూచ్యతే; * కేచిత్తు మదకలమల్లికాక్షపక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకా ఏతస్మిన్విభాగాః బాష్పాంభఃపరిపతనోద్గమాంతరాళే కువలయినో దృష్టా ఇత్యన్వయముక్త్వా బాష్పాంబుప్రసరణమలినీకృతపుండరీకాః విభాగాః కువలయవంతో దృష్టా ఇత్యర్థమాహుః; పరే తు మదకలమల్లికాక్షపక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకాః కువలయినశ్చ. విభాగాః విభజ్యంత ఇతి విభాగాః పరస్పరాసంకీర్ణప్రదేశాః బాష్పాంభఃపరిపతనోద్గమాంతరాళే సంద్రుష్టా ఏకీకృత్య దృష్టాః సమిత్యేకీకారే; అవిభాగేన దృష్టా ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః; ఇతరే తు నను రమణీయమేతత్పద్మసర ఇత్యుక్తం త్వయా, తత్కథముపపద్యతే? విరహోద్దీపకకలకూజితయుక్తహంసాధిష్ఠితపుండరీకయుక్తస్య సరసో ద్రష్టుమశక్యత్వాదిత్యత్రాహ-ఏతస్మిన్నితి. మత్ అకలేతి పదచ్ఛేదః, మదితి చ పంచమ్యేకవచనం పృథక్పదం సమస్తం వా, మత్ మన్నిమిత్తం విరహవ్యథాతుర మద్దేతోరిత్యర్థః. న విద్యతే కలః కూజితం యేషాం తేషాం మల్లికాక్షాణాం హంసవిశేషాణాం పక్షైః వ్యాధూతాని గాఢం కంపితాని యాపత్స్పనం కంపితానీతి యావత్. అతఏవ స్ఫురదురుదండాని నివృత్తసారతయా చలదురుకాండాని పుండరీకాణి యేషు తథోక్తాః; కువలయినః పుండరీకవద్దినా వికాసాద్యభావే వా కించిత్కరత్వాత్, హంసైరవ్యాధూతతయా కువలయసత్తామాత్రవంతః ఏతస్మిన్విభాగాః; బాష్పాంభఃపరిపతనోద్గమాంతరాళే సంద్రుష్టాః సమ్యక్ దృష్టాః పరిహాససంభావితత్వాదవస్థితివ్యతిరేకనిశ్చయపర్యంతం దృష్టా ఇత్యర్థః. నివృత్తోపప్లవతయా సమ్యక్ దృష్టా ఇతి భావః; మల్లికాక్షాః ఖలు విరహోద్విగ్నస్య మమ కృతే స్వయం విరహోద్దీపకాని పుండరీకాణ్యప్యవాశయన్ తతోఽహం నివృత్తోపప్లవతయా సాంతరీయకత్వాదవస్థితిసంశ

* 'కువలయినః' ఇత్యత్ర కేచిద్విధేయసమర్పకత్వమభిప్రయన్తి; వదన్తి చ తథాత్వం బాష్పవ్యవధానేన దృశోః; తత్తు తత్పరిపతనోద్గమాన్తరాలభవం దర్శనమభిదధతా కవినాఙ్గీకృతమిత్యభిప్రాయః' ఇతి కేషాంచిత్సహృదయానాముక్తిః.

లక్ష్మణః—అయమార్యో హనూమాన్.

సీతా—(౧) [1]ఏసో చిరణివ్వూఢజీవలోఅపచ్చుద్ధరణగురూవఆరీ మహాణుహావో.

రామః—ప. దిష్ట్యా సోఽయం మహాబాహురంజనానందవర్ధనః,
యస్య వీర్యేణ కృతినో వయం చ భువనాని చ. ౩౨

సీతా—(౨) [2]వచ్ఛ కుసుమిదకదంబతండవిదబరిహిణో కింణామహేఓ

ఛా. 1 ఏష చిరనిర్వ్యూఢ జీవలోక ప్రత్యుద్ధరణగురూపకారీ మహానుభావః.

ఛా. 2 వత్స కుసుమితకదంబతాండవితబర్హిణః కింనామధేయోఽయం గిరిః ? యత్రానుభావసౌభాగ్యమాత్రపరిశేషధూసరితశ్రీః మూర్ఛంత్స్వయా ప్రరుదితోఽవలంబితస్తరుతలే ఆర్యపుత్రోఽభిలిఖితః.

యనివృత్తిపర్యన్తం తాన్ విభాగాన్ దృష్టవానితి భావః; యుక్తం చైతత్; విరహఖిన్నం రామం ప్రతి మల్లికాక్షాణాం - 'అపి గ్రావా రోదితి' తి న్యాయేన కరుణాయాస్సంభవాత్; దృష్టచక్రవాకశాపదర్శనేన చక్రవాకశాపదాతా రామోఽస్మాకమపి కదాచిచ్ఛాపం దద్యాదితి భీతిసంభవాచ్చ; 'కంఠేషు స్ఖలితం గతేఽపి శిశిరే పుంస్కోకిలానాం రుతమి'త్యాదౌ తిరశ్చామపి విరహిజనానురోధప్రసిద్ధేశ్చేతి వదంతి.

౧. నిర్విణ్ణేతి పాఠే నిర్విణ్ణస్య జీవలోకస్య; చిరాన్నిర్వ్యూఢం నిష్పాదితం యత్ జీవలోకప్రత్యుద్ధరణం తేన గురు యథా భవతి తథోపకరోతీత్యుపకారీ.దశమాసపరిమితరావణగృహవాసస్యాతిభూయస్త్వాభిసంధినా చిరేత్యుక్తం; తదా స్వస్య మగ్నతయైవ జీవలోకస్య మగ్నతాసంభావనయా స్వోద్ధరణేనైవ తదుద్ధరణసమ్భావనయా చ జీవలోకప్రత్యుద్ధరణేత్యుక్తం.

౩౨. దిష్ట్యేత్యానందే; యస్య వీర్యేణేత్యాది; వయం లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నసీతావిభీషణసుగ్రీవవానరా అహం చేత్యర్థః. కృతినః సుకృతినః, యద్వా కృతముపకారః తద్వంతః ఉపకృతా ఇత్యర్థః.అన్యోన్యవృత్తాంతకథనేన సీతారామయోః ప్రాణావధానప్రయుక్తసీతావిరహపరిహారేణ లక్ష్మణస్య వహ్నిప్రవేశపరిహారేణ భరతశత్రుఘ్నయోః శరణాగతస్వపరిగ్రహసిద్ధాంతకథనేన విభీషణస్య సఖ్యోత్పాదనేన సుగ్రీవస్య మధువనభంగాపరాధనివారణేన వానరాణాం స్వానీతసంజీవన్యాదినా భువనానాం చ కృతిత్వమితి యథాయథమూహనీయం.

౨. కదంబో వృక్షవిశేషః. బర్హిణో మయూరః, అనుభావః ప్రభావః. సౌ

అయం గిరీ, జద్ధఅణుహావసోహగ్గమేత్తపరిసేనధూసరిదసిరీ ముచ్ఛం
తోతు వపరుణ్ణో ఓళంబిదో తరుఅళే అయ్యవుత్తో అహిలిహిదో.

లక్ష్మణః—ప. శైలస్సోఽయం కకుభసురభిర్మాల్యవాన్నామ యస్మి
న్నీలస్నిగ్ధశ్శ్రయతి శిఖరం నూతనస్తోయవాహః,
ఆర్యేణాస్మిన్.

రామః—వత్సైతస్మాద్విరము విరమాతః పరం న క్షమోఽస్మి
ప్రత్యావృత్తస్స పునరివ మే జానకీవిప్రయోగః. 33

లక్ష్మణః—(౧) అతఃపరమార్యస్య తత్రభవతాం కపిరాక్షసానాం చా
పరిసంఖ్యాతాన్యుత్తరోత్తరాణి కర్మాశ్చర్యాణి, పరిశ్రాంతా చేయ
మార్యా, తద్విజ్ఞాపయామి విశ్రామ్యతామితి.

సీతా—(౨) [1]అయ్యవుత్త ఏఇణా చిత్తదంసణేణ పచ్చుప్పణ్ణదోహళా ఏ
విణ్ణప్పం మే అత్థి.

రామః—నన్వాజ్ఞాపయ.

సీతా—[2]జాణే పుణో వి పసణ్ణగంభీరాసు వణరాఇసు విహరిస్సం పవిత్త
సోమ్మసిసిరావగాహాం భఅవదిం భాఈరహిం ఓగాహిస్సం తి—

ఛా. [1]ఆర్యపుత్ర ఏతేన చిత్రదర్శనేన ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా విజ్ఞాప్యం మేఽస్తి.

ఛా. [2]జానే పునరపి ప్రసన్నగంభీరాసు వనరాజిషు విహరిష్యే, పవిత్రసౌమ్యశిశిరావగాహాం భగవతీం భాగీరథీమవగాహిష్యే ఇతి.

భాగ్యం సౌందర్యం; ప్రరుదితః రోదనకర్తా, ఆదికర్మణి క్తః. రోదనప్రారంభ ఏవ పతఙ్ధారిత ఇతి భావః.

33 శైల ఇతి. కకుభాః వృక్షవిశేషాః తేషాం పుష్పైః కకుభైః సురభిః. పుష్పమాలేషు బహులమితి అణ్; విప్రయోగః వియోగః ప్రత్యావృత్తః పునరాగతః.

౧. అపరిసంఖ్యాతాని సంఖ్యాశూన్యాని.

౨. ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయాః ఉత్పన్నాభిలాషాయాః ఇత్యర్థః. ఉత్పన్నదోహదమనోవికారాయాః ఇతి వా.

రామః—(౧) వత్స అచిరసంపాదనీయా దోహదా ఇతి సంప్రత్యేవ గురుభిస్సందిష్టం, తదస్ఖలితసుఖసంపాతం రథముపస్థాపయ.

సీతా—[1]తుమ్హేహింపి ఆఅంతవ్వం.

రామః—అయి కఠినే! కిమేతదపి వక్తవ్యం ?

సీతా—[2]తేణహి పిఅం మే.

లక్ష్మణః—యథాజ్ఞాపయత్యార్య ఇతి (నిష్క్రాన్తః)

రామః—అయి ప్రియే! ఇతో వాతాయనోపవర్ణకే ముహూర్తం సంవిష్టా భవ.

సీతా—[3]ఏవం హోదు, ఓహారిజ్జమ్మి ఖు పరిస్సమజణిదాఏ ణిద్దాఏ.

రామః—తేన హి నిరన్తరమవలమ్బస్వ మామత్ర శయనాయ.

ప. జీవయన్నివ ససాధ్వసశ్రమస్వేదబిన్దురధికణ్ఠమర్ప్యతాం,
బాహురైన్దవమయూఖచుమ్బితస్యన్దిచన్ద్రమణిహారవిభ్రమః.

(౨) తథా కారయతి (సానందం) ప్రియే! కిమేతత్ ?

ఛా. [1]యుష్మాభిరప్యాగన్తవ్యం.

ఛా. [2]తేన హి ప్రియం మే

ఛా. [3]ఏవం భవతు; అపహ్రియే ఖలు పరిశ్రమజనితయా నిద్రయా.

౧. వత్సాచిరేత్యాది. ఏష గూఢబీజప్రకాశనాదుద్భేదః.

౩౪. జీవయన్నితి. సాధ్వసం భయం; అధికణ్ఠం కణ్ఠే ఇత్యర్థః. ఇన్దోరిమే ఐన్దవాః చన్ద్రమణిశ్చన్ద్రకాన్తశిలా; జీవయన్నర్ప్యతామిత్యన్వయః. ఇవ శబ్ద ఈషదర్థకః. జీవయన్నితి చ లక్షణహేత్వోరితి శతృప్రత్యయః, తథా చ మత్సంజీవనఫలకం యదిదమర్పణం తత్కర్తృ క్రియతామిత్యర్థః. అత ఏవ తద్విరహే న జీవేయం క్షణమపీత్యుక్తం; అత్ర ఐన్దవేత్యాదినా సాదృశ్యముక్త్వా జీవయన్నితి విశేషస్యోక్తేర్వ్యతిరేకాలంకారః. 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోః' ఇత్యుక్తేః.

౨. తథాకారయన్నితి సహజలజ్జాజడస్పృశ ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా తస్యాం లజ్జావిష్టాయాం సత్యాం స్వయమేవ తథాకారయదిత్యర్థః. పూర్వోక్తక్రమవశాద్వా స్వయమేవ తథా కారయన్నిత్యుక్తం.

వ. వినిశ్చేతుం శక్యో న సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా
ప్రమోహో నిద్రా వా కిము విషవిసర్పః కిము మదః ?
తవ స్పర్శే స్పర్శే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో
వికారశ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మీలయతి చ. 35

35. వినిశ్చేతుమితి. అత్రత్యసుఖదుఃఖశబ్దౌ ప్రియాప్రియమిత్రశత్రుసంశ్లేషాది జన్యమానససుఖదుఃఖపరౌ న శారీరసుఖదుఃఖపరౌ, మదవిషవిసర్పయోః పృథగ్గ్రహణాత్; సుఖదుఃఖయోః శారీరమానసత్వవిభాగస్తు కర్మణి చ యేన సంస్పర్శాత్కర్తుః శరీరసుఖమితి సూత్రతద్వ్యాఖ్యానయోస్స్పష్టః, అత్ర సీతే ఇతి సంబుద్ధ్యంతమధ్యాహార్యం; తవేత్యుక్తేః. తథా చాయమర్థః. హే సీతే తవ స్పర్శే స్పర్శే త్వదీయయావత్స్పర్శేషు పరిమూఢః స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థః ఇంద్రియగణశ్చక్షురాదీంద్రియసమూహో యేన స తథోక్తః మమ వికారః అంతరావస్థావిశేషః చైతన్యం అంతఃకరణావచ్ఛిన్నచైతన్యం జీవచైతన్యమితి యావత్. అద్వైతమతప్రక్రియయైతదుక్తం; మదంతరాత్మానమితి ఫలితోఽర్థః భ్రమయతి ఘూర్ణయతి; ప్రతికూలతయా భాసమానస్సన్ క్షోభం కరోతి; సమున్మీలయతి చ అనుకూలతయా భాసమానస్సన్నుల్లాసయతి చ; అయమిత్యధ్యాహార్యమ్. అయం వికారః సుఖమితి వినిశ్చేతుం న శక్యః దుఃఖమితి వా వినిశ్చేతుం న శక్యః. ప్రమోహో వా ప్రకృష్టమూర్ఛాత్వేన సంశయితుం యోగ్యః. నిద్రా వా సుషుప్తిత్వేన సంశయితుం యోగ్యః. విషవిసర్పః కిము? విషేణ విసర్ప్యత ఇతి విగ్రహః. కర్మణి ఘఞ్; విషప్రసరణజన్యత్వేన సంశయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః. మదః కిము? మదత్వేన సంశయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః. అస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్, పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మక్షోభకారిత్వాచ్చ తథావిధశత్రువాదిస్పర్శజన్యమానసదుఃఖత్వేన సంశయయోగ్యత్వం: ఏవం స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మోల్లాసకారిత్వాచ్చ తథావిధమిత్రాదిస్పర్శజన్యమానససుఖత్వేన సంశయార్హత్వం; భవతి చ మిత్రాదిస్పర్శజన్యసుఖం పరిమూఢేంద్రియగణం; ఏవం ప్రతిప్రణిహితే తు కరే ప్రియేణ సఖ్యశ్శపామి యది కించిదపి స్మరామీత్యుక్తేః ఏవం స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మక్షోభకరత్వాచ్చాస్య దండాద్యభిఘాతజన్య పరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మక్షోభకరత్వ విశిష్టసూక్ష్మప్రాణసంచారరూపమూర్ఛాత్వేన సంభావనార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాదంతరాత్మానుకూలత్వాచ్చ మృదుతరతల్పాదిస్పర్శజన్యత్వ నివృత్తేంద్రియవ్యాపారత్వపరమాత్మసంపరిష్వంగ ప్రయుక్తసుఖరూపత్వవిశిష్టనిద్రాత్వేన సంశ

సీతా—[1]థిరప్పసాదా తుమ్హే, కిం ఏత్థ దాణిం అచ్ఛరిఅం ?

రామః—ప. మ్లానస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని సంతర్పణాని సకలేంద్రియమోహనాని।
ఏతాని తే సువచనాని సరోరుహాక్షి ! కర్ణామృతాని మనసశ్చ రసాయనాని. ౩౬

ఛా. [2]స్థిరప్రసాదా యూయం, కిమత్రేదానీమాశ్చర్యం ?

యోర్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్పరిమూఢేంద్రియగణత్వాదంతరాత్మప్రతికూలత్వాచ్చ తథావిధ విషస్పర్శజన్య వికారత్వేన సంశయార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వపరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మానుకూలత్వైః తథావిధమదత్వేన సంశయయోగ్యత్వం మదస్య హి క్షీరసురాద్యాపానకవస్త్వాయత్తత్వాత్స్పర్శజన్యత్వం పరిమూఢేంద్రియగణత్వమంతరాత్మానుకూల్యం చ; తదుక్తం—'మదిరాదికృతో మోహహర్షవ్యతికరో మద' ఇతి; సర్వమిదం సీతాయా భోగ్యతాప్రకర్షే తాత్పర్యమావిష్కరోతి; హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ; తథా చ మదీయో వికారస్త్వయాపి జ్ఞాయత ఏవేతి వ్యజ్యతే.

౩౬. మ్లానస్యేతి. మ్లానస్య హర్షక్షయవతః జీవకుసుమస్య జీవ ఏవ కుసుమం తస్య వికాసనాని వికాసజనకాని హర్షోత్పాదకాని; సంతర్పణాని తృప్తిజనకాని భోగ్యాంతరాపేక్షానుత్పాదకాని; అత ఏవ సకలానామింద్రియాణాం మోహనాని స్వస్వవ్యాపారతిరోధాయకాని కర్ణయోరమృతాని యథా అమృతస్య దృష్ట్వా తృప్యంతీతి దర్శనమాత్రేణ తృప్తిజనకత్వం తద్వదేషామర్థపర్యాలోచనం వినాపి రమణీయత్వమితి భావః. మనసశ్చ రసాయనాని, రసాయనం నామ అనేక రసవస్తుసముదాయాత్మక వస్తువిశేషో బాహటే ప్రసిద్ధః. బహువచనేనానేక రసాయనసదృశానీతి వ్యజ్యతే; కించ యథైకరసాయనవస్త్వాస్వాదనేన సర్వేషాం రసానాం తత్రోపలంభః ఏవం శబ్దాంతరశ్రవణ జన్య సుఖానామేతద్వచనైర్లాభ ఇతి వ్యజ్యతే; అపిచ యథా రసాయనస్య రసమయత్వాద్భోగ్యత్వం ఔషధాత్మకత్వాద్రోగనివర్తకత్వం చ ఏవమేతేషామపి ప్రియత్వం హితత్వం చేతి వ్యంజయితుం రసాయనత్వోక్తిః. సరోరుహాక్షీతి. సరోరుహైరక్ష్ణోరాయతత్వ విపులత్వాభ్యాం సాదృశ్యమభిప్రేతం; ఏవం చ స్వస్యాపి స్వవచనవైలక్షణ్య ప్రయుక్తవిస్మయాతిశయాచ్చక్షుషోరాయతత్వ విపులత్వయోర్ద్విగుణీభావ ఇతి భావః. తే సువచనాని, స్వకీయ వచన వైలక్షణ్యాతిశయేన సీతాయాస్స్వవచనేషు స్వీయతా సంశయస్స్యాదితి త ఇత్యుక్తిః. సుశబ్దేన సీతావచనేష్వప్యేతాదృశం

సీతా—(౧) [1]పిఅంవద *ఏహి సంవిసమ్హ.

రామః—(౨) †అపి సందేష్టవ్యం?

ప. ఆ వివాహసమయాద్గృహే వనే శైశవే తదను యౌవనే పునః,
స్వాపహేతురనుపాశ్రితోఽన్యయా రామబాహురుపధానమే 32
ష తే.

సీతా—‡ (నిద్రాం నాటయతి). [2]హద్ధి అయ్యవుత్త ఇతి స్వపితి.

రామః—§ కథం ప్రియవచనా వక్షసి ప్రసుప్తైవ? (నిర్వర్ణ్య సస్నేహం)

ఛా. 1 ప్రియంవద ఏహి సంవిశావః.

ఛా. 2 హా ధిక్ ఆర్యపుత్ర.

సౌభాగ్యం నానుభూతపూర్వమితి వ్యజ్యతే; "క్షణే క్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతాయాః" ఇతి న్యాయేన న దోషోఽయం.

౧. ప్రియంవద ప్రియవాదిని; ప్రియవశే వదః ఖచ్; సంవిశావః. ని. "స్వప్నః సంవేశః" ఇత్యమరః.

౨. అపి సందేష్టవ్యం; సందేశోక్తిః భ్రుకుటిభటోఽహం సూచయితవ్యః, కిమర్థ ఉక్తిప్రయాస ఇతి భావః. యద్వా యథాశయనక్రియాయాముపధానాదీనాముపకరణత్వం తద్వన్మమాపీతి విధిః కిమర్థ ఇతి భావః.

32. ఉపకరణత్వమేవాహ—ఆ వివాహేతి. వివాహసమయాదారభ్యేత్యర్థః; గృహే శైశవే యౌవనే చ స్వాపహేతుః వనే పునర్యౌవనే స్వాపహేతురిత్యన్వయః; న తు యథాసంఖ్యం; అన్యయానుపాశ్రితః స్వాపహేతుతయానుపాశ్రిత ఇత్యర్థః. అతః "జుష్టం పరమనారీణాం భుజైః పరమసుందరైః" ఇత్యనేన న విరోధః; తత్ర చేటీవిధయా సంవాహనే తాత్పర్యాత్; 'న రామః పరదారాన్వై చక్షుర్భ్యామపి పశ్యతీ'త్యుక్తేః. మద్బాహురుపధానమిత్యనుక్త్వా రామబాహురిత్యుక్తిః ప్రసిద్ధిద్యోతనార్థా "ఉపధాయ భుజం తస్య" ఇత్యాది వచనాత్.

---

* అత్ర—పిఅంవద స ఇస్సమ్, ఇతి శయనాయ సమంతతో నిరూపయతి.

† రామః—అయి కిమ స్వేష్టవ్యమ్.

‡ సీతా—నిద్రాం నాటయంతీ, అత్థిఏదం అయ్యవుత్త అత్థిఏఎమ్. ఇతి స్వపితి.

§ రామః—కథమిత్యాది.

ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః, తత్రత్యస్తు పాఠః పూర్వోత్తరసంగతివికలః.

ప. ఇయం గేహే లక్ష్మీరియమమృతవర్తిర్నయనయోరసావస్యా
స్స్పర్శో వపుషి బహులశ్చందనరసః,
అయం బాహుః కంఠే శిశిరమసృణో మౌక్తికసరః కిమస్యా న
ప్రేయో † యది పరమసహ్యస్తు విరహః 3౮

ప్రతిహారీ, (ప్రవిశ్య) [1]దేవ ఉవట్ఠిదో ౨

రామః—అయి కః?

ప్రతిహారీ—(౧) [2]ఆసణ్ణపరిఆరఓ దేవస్స దుమ్ముహో.

ఛా. 1 దేవ ఉపస్థితః ౨.
ఛా. 2 ఆసన్నపరిచారకో దేవస్య దుర్ముఖః.

---

3౮. ఇయమితి. ఇయం గేహే లక్ష్మీః లక్ష్మీసదృశీ ఇయమమృతవర్తిర్నయనయోః తద్వన్నయనానందకరీత్యర్థః; కిమేతత్పర్యంతానుధావనేన ఏతదీయమేవ యత్కించిన్మమ పర్యాప్తమిత్యాహ—అసావస్యా ఇతి. వపుషీ౨. ప్రసిద్ధచందనవ్యావృత్తిః; అస్యాః కిం న ప్రేయః ఏతత్సంబంధి కిం న ప్రియం సర్వమపి ప్రియమేవేత్యర్థః; అత్ర సీతాపేక్షయా తత్సంబంధ్యేవ ప్రియమితి రామచంద్రమతమితి కవేరాశయోఽవగమ్యతే. ఉపసంహారే కిమస్యా న ప్రేయ ఇత్యుక్తత్వాత్; ఇతరథా కథమేషా న ప్రేయసీత్యేవ వదేత్; భర్తృమిత్రశ్చ "మనసిజరుజం సా వా దివ్యా మమాలమపోహితుం రహసి రఘునాథారబ్ధా వా తదాశ్రయిణీ కథే"త్యాహ—అత్ర రామబాహురుపధానమితి సీతాం ప్రతి స్వబాహోరుపధానత్వముక్త్వా అయం బాహుః కంఠే శిశిరమసృణో మౌక్తికసర ఇత్యుక్తం రామేణ; తదిదం వైలక్షణ్యాతిశయకార్యం; అత్ర ఇయం గేహే లక్ష్మీరిత్యాదిభిరేకస్యా ఏవ సీతాయా గృహవిషయే దీపకలికాకార్యకరత్వం చక్షుర్విషయే జ్యోత్స్నాదికార్యకారిత్వం వపుషి చందనకార్యకారిత్వం కంఠే హారకార్యకారిత్వం చ వ్యజ్యతే; రూపకముల్లేఖో వా.

౧. ఆసన్నపరిచారకః ఆంతరపరిచారక ఇత్యర్థః; దుర్ముఖః తన్నామా అపసర్పశ్చరః ప్రయుక్తః న తు వాస్తవ ఇత్యర్థః. రణరణకదాయినీ భయక్షోభకారిణీ విరహభావనా వియోగధ్యానం చిత్రదర్శనాదితి స్మరణహేతురుక్తః; స్వప్నే నిద్రాయాం ఉద్వేగం వచనాదిప్రయత్నం; ఉద్వేగమితి పాఠే తు భయమిత్యర్థః; అంగమస్యాః పరామృశన్;ఏతేన ఉపరితనశ్లోకస్యాపత్యవిషయకత్వకల్పనా పరాస్తా; తథా సతి

---

† అత్ర—'యది పునరసహ్యో న విరహః,' ఇతి పాఠాంతరమ్.

రామః—(స్వగతం) శుద్ధాంతచారీ దుర్ముఖః సమయాపౌరజానపదేష్వప
సర్పః ప్రయుక్తః.
(ప్రకాశమ్) ఆగచ్ఛతు.
ప్రతిహారీ (నిష్క్రాంతః)
దుర్ముఖః (ప్రవిశ్య)
(స్వగతమ్.)[1]హా కహం దాణిం సీదాదేవిం అంతరేణ ఏరిసం అచింతణిజ్జం జణాపవాదం దేవస్స కహఇస్సం! అహవా నిఓఓక్ఖు ఏరిసో మంద భాఅస్స.
సీతా—[2]అయ్యఉత్త సోమ్మ కహింసి.
రామః—అయే సైవ రణరణకదాయినీ చిత్రదర్శనాద్విరహభావనా. దేవ్యాః స్వాప్నోద్వేగం కరోతి అంగమస్యాః పరామృశన్.
ప. అద్వైతం సుఖదుఃఖయోరనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు యద్విశ్రా మో హృదయస్య యత్ర జరసా యస్మిన్నహార్యో రసః,

చా. 1 కథమిదానీం సీతామంతరేణేదృశమచింతనీయం జనాపవాదం దేవస్య కథయిష్యే; అథవా నియోగః ఖల్వీదృశో మందభాగ్యస్య.
చా. 2 ఆర్యపుత్ర సౌమ్య కుత్రాపి?

ఉదరమస్యాః పరామృశన్నితి వక్తవ్యత్వాత్తేః, న చ మయైవాదౌ జ్ఞాతః కరతల పరామర్శకలనాత్ ద్విధా గర్భగ్రంథిరితి వక్ష్యమాణానువాదస్య పురఃకరణసాపేక్ష తయాత్రత్యాంగశబ్దస్య తద్విశేషోదరపరత్వం కవేస్సమ్మతమితి వాచ్యం; తత్ర సహజ లజ్జాజడదృశ ఇతి జాగరప్రతీతేరత్ర చ సుషుప్తి ప్రతీతేస్తవయోగాదితి ధ్యేయం.

౩౯. అద్వైతమితి. యత్సర్వాస్వవస్థాసు సుఖదుఃఖయోరద్వైతమనుగతం; జాగ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాదిసర్వావస్థాసు యే సుఖదుఃఖే తయోస్సంబంధి యదద్వైత మభిన్నత్వం తదనుగతం తద్విశిష్టమిత్యర్థః; సర్వాస్వవస్థాస్వభిన్నసుఖదుఃఖత్వాపా దకమితి భావః; ద్వయోర్భావో ద్వితా సైవ ద్వైతం తదభావస్త్వద్వైతం;ఇదమే వాద్వైతం చక్రవాకమిథునవర్ణనవ్యపదేశేన ఘనకవినా వ్యాఖ్యాతం; 'భుక్తం న ద్విమృణాళయోర్న మధునోః పీతం ద్విరాజీవయోస్సుప్తం న ద్విపలాశయోరవిరళం సంశ్లిష్టయోర్యద్యపి;పర్యాయాత్సముదద్వయేన విరుతం భిన్నప్రమత్తేన వా మూర్తి ద్వైతవశాన్నతిర్మిథునమిత్యద్వైతమేవానయో'రితి; పర్యాయాదితి పర్యాయశబ్ద

కాలేనావరణాత్యయాత్పరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితం
భద్రం తస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకం హి తత్ప్రార్థ్యతే.

మంతర్బాహ్యే న విరతిమితి ల్యబ్లోపే పంచమీ, వ్యాఖ్యేయా; నాతస్సమయద్వయ ఇత్యనేన పౌనరుక్త్యం; యత్ర యస్మిన్ దాంపత్యే; హృదయస్య గురుశలక్లిష్టస్య మనస ఇత్యర్థః; * విశ్రామః శ్రమాపనాయకసుఖవిశేషానుభవః; అత్ర విశ్రామ ఇత్యపాణినీయం; నోదాత్తేతి వృద్ధిప్రతిషేధాదితి వైయాకరణాః; శ్రీహర్షస్తు 'విశ్రామో విశ్రమశ్చే'తి ద్విరూపకోశ ఉక్తవాన్; యస్మిన్ దాంపత్యే; రసః స్పృహా జరసా జరయా అహార్యః హర్తుమశక్యః; యద్వా యస్మిన్ సతి రసః ఆహ్లాదః జరసా అహార్యః. యత్ ఆవరణాత్యయాత్, పదద్వయమిదం; వరణం వివాహః అత్యయశ్శరీరపాతః వరణం చాత్యయశ్చేతి సమాహారద్వంద్వః ఆవరణాత్యయాత్ వరణాత్యయమభివ్యాప్యేత్యర్థః; వరణమారభ్య శరీరపాతపర్యంతం వర్తమానేన కాలేన పరిణతే ఉపచయం ప్రాప్తే ప్రేమసారే ఉత్కృష్టప్రేమణి స్థితం స్థిరమిత్; 'మాలత్యాః ప్రథమావలోకదివసాదారభ్య విస్తారిణో భూయః స్నేహవిచేష్టితైరభ్యుదగ్రదృశో నీతస్య కోటిం పరాం' పరాం కోటిం స్నేహపరిచయవిశ్వాసాదధిగత ఇత్యాదిసమానార్థకం కాలేనావరణాత్యయాత్పరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితమితి వాక్యం వేదితవ్యం; కేచిత్తు ఆవరణాత్యయాత్ - ప్రతిబంధకనివృత్తిరితి వ్యాచక్షతే; ప్రేమ్ణ ఉత్కృష్టత్వం చ పరకీయావేశ్యయోరుపపతివైశ్యిక ప్రేమాపేక్షయా; తస్య సుమానుషస్య దాంపత్యస్య; 'సుమానుషం తు దాంపత్యమి'త్యభిధానాదితి ప్రాంచః ప్రాహుః. అత ఏవ ఏతద్వికృతిభూతదాంపత్యప్రకరణానుగుణాద్విశేషణస్వారస్యాచ్చ తచ్ఛబ్దేన దాంపత్యలబ్ధసుమానుష్యస్యేతి తద్విశేషతయా యోజనీయమ్; శోభనో మానుషో యేనేత్యాహుః కేచిత్తు సుమానుషస్య సౌజన్యస్యేత్యాహ; కథమపి సర్వప్రకారేణాపి 'తత్ప్రసిద్ధం; ఏకం ముఖ్యం; భద్రం క్షేమం ప్రార్థ్యతే; ప్రకర్షేణ యాచ్యతే అభిలష్యతే వా; అత్ర

'విశ్రామః నైర్భర్యేణ శ్రమాపనోదః' 'అస్తిర్భవన్తీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి మహాభాష్యకారవచనాదస్తీతి సంబధ్యతే; భవన్తీతి. లటః ప్రాచాం సంజ్ఞా విపూర్వాచ్ఛ్రామ్యతేర్ఘఞి రూపమ్; 'నోదాత్తోపదేశస్యమాన్తస్యానాచమే'' రితి పాణినీయవృద్ధిప్రతిషేధేఽపి 'వౌ శ్రమో లే'తి చాన్ద్రవ్యాకరణాత్సిద్ధిమభిప్రయన్తః కవయః ఏవం బహులం ప్రయుంజతే; యథా 'నీచైరాఖ్యం గిరిమధివసేస్తత్ర విశ్రామహేతో' రితి కాలిదాసః, 'విశ్రామాయ వ్రజతి చరమం శైలమావ్యానలక్ష్మీ' రిత్యన్యశ్చ'ఇతి శబ్దవిద్భిః కైశ్చిత్స్వప్రబంధే ప్రపంచితమ్.

దుర్ముఖః—(¹ఉపసృత్య) జెదు ౨ దేవో.

రామః—బ్రూహి యదుపలబ్ధం.

దుర్ముఖః—²ఉవత్థుణంతి దేవ్వం పోరజాణపదా, జహా, విసుమరిదా అమ్హే మహారాఅం దసరహం రామదేవేణ త్తి.

రామః—అర్థవాద ఏషః. దోషం తు తావత్కథయ, యేన ప్రతివిధీయతే.

దుర్ముఖః—(సాస్రం) ³సుణాదు దేవో (౧) (కర్ణే ఏవమివ)

రామః—అహాహ తీవ్రసంవేగో వాగ్వజ్రః ఇతి (మూర్ఛతి)

దుర్ముఖః—⁴సమాససదు ౨ దేవో.

రామః—(సమాశ్వస్య)

ప. హా హా ధిక్పరగృహవాసదూషణం య-
ద్వైదేహ్యాః ప్రశమితమద్భుతైరుపాయైః,

ఛా. ¹జయతు ౨ దేవః.

ఛా. ²ఉపస్తువంతి దేవం పౌరజానపదాః, విస్మారితా వయం మహారాజం దశరథం రామదేవేనేతి.

ఛా. ³శృణోతు దేవః.

ఛా. ⁴సమాశ్వసితు ౨ దేవః.

హియస్మాత్ సుమానుషస్య ధిద్రమేకం ప్రార్థ్యతే తస్మాత్ సైవ రణరణకదాయినీత్యాది పూర్వేణాన్వయః; 'అనర్థశంకీని బంధుమిత్రహృదయాని' తి న్యాయేనేతి భావః; ప్రేమసారే స్నిహ్యతి మిత్యనేన మధుకటూహానిక్తి ఫురసాలఫలసాదృశ్యం వ్యజ్యతే; అత్ర ఫలవిషయకౌత్సుక్యప్రతిపాదనాదారంభ ఉక్తః; 'ఔత్సుక్యమాత్రమారంభః ఫలలాభాయ భూయస' ఇతి.

౧. కర్ణేఏవమివేతి. 'అర్థస్త్వేకేన విజ్ఞేయః పశ్చాజ్జ్ఞాప్యః ప్రసంగతః; కర్ణే ఏవమివేత్యుక్త్వా కావ్యబంధే ప్రయుజ్యత' ఇత్యుక్తత్వాత్.

౮౦. హేతి. పరగృహవాస ఏవ దూషణం నాన్యదితి భావః; అలర్కం అలర్కః భ్రాంతః శ్వా తత్సంబంధి; సర్వతః ప్రసృతం ఏకత్ర స్పర్శః కాలాంతరే సర్వతః ప్రసరణమితి భావః.

ఏతత్తత్పునరపి దైవదుర్విపాకా
ద్బాలర్క్యం విషమివ సర్వతః ప్రసృప్తమ్. ౪౦

తత్కిమత్ర మందభాగ్యః కరోమి? (విమృశ్య సకరుణం అథవాకి మన్యత్?

ప. సతాం కేనాపి కార్యేణ లోకస్యారాధనం మతం,
†తత్పూరితం హి తాతేన మాం చ ప్రాణాంశ్చ ముంచతా. ౪౧

(౧) సంప్రత్యేవ చ భగవతా వసిష్ఠేన సందిష్టం.

అపి చ.

ప. యత్సావిత్రైర్దీపితం భూమిపాలై
ర్లోకశ్రేష్ఠైస్సాధు చిత్రం చరిత్రమ్,
మత్సంబంధాత్కశ్మలా కింవదంతీ
స్యాచ్చేదస్మిన్ హంత ధిఙ్మామధన్యమ్. ౪౨

---

౪౧. సతామితి. కేనాపి కార్యేణ స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చేత్యుక్తరీత్యేతి భావః; లోకస్యారాధనం లోకప్రీతిజనకవ్యాపారః. సతాం ధర్మశాస్త్రజ్ఞానాం మతం ధర్మశ్రేష్ఠత్వేనాభిమతం; తథా చాపస్తంబః; 'యత్త్వార్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి స ధర్మ' ఇతి; న చేదమననుష్ఠానపరాహతమిత్యాహ. తత్పూరితమితి. 'అవశ్యం పితురాచార' ఇతి స్మృతిస్ఫోరణార్థమిదం; మాం చ మామపి; ముఖ్యతమమత్పరిత్యాగాదానుషంగికస్తాతస్య స్వప్రాణపరిత్యాగ ఇత్యాహ; ప్రాణాంశ్చేతి; ముంచతేతి హేతౌ శతృప్రత్యయః; ప్రాణత్యాగహేతుకం పూరణమిత్యర్థః.

౧. సంప్రత్యేవ సందిష్టం; 'యుక్తః ప్రజానామనురంజనే స్యా' ఇత్యత్రేతి భావః; తథా చ శాస్త్రేణ చోదితం తాతేనానుష్ఠితం గురుణోపదిష్టం చేతి భావః.

౪౨. యదితి. సావిత్రైస్సవితుః పుత్రైః; తస్యాపత్యమిత్యణ్ ప్రత్యయః; అనేనాభిజన ఉక్తః; భూమిపాలైరిత్యనేన క్షత్రియధర్మభూతభూమిపరిపాలనాత్మకవృత్తముక్తం; పరిశేషాత్ లోకశ్రేష్ఠైరిత్యనేన విద్యా మతా: ఏవమభిజనవిద్యావృత్తైస్సర్వాభ్యర్హితైర్మనుప్రభృతిరాజభిర్దీపితం ప్రకాశితం స్వయమనుష్ఠితమనుష్ఠాపితం చ చిత్రమాశ్చర్యభూతం; కశ్మలా హేయా కింవదంతీ లోకవాదః.

---

† 'తత్పూజిత' మితి పాఠాంతరే. పూజితం అఙ్గీకృతమిత్యర్థో వర్ణితః కైశ్చిత్.

(౧) హా దేవి దేవయజనసంభవే హా స్వజన్మానుగ్రహపవిత్రితవసుంధరే హా * మునిజనకనందిని హా పావకవసిష్ఠారుంధతీప్రశంసితే హా శీలశాలిని హా రామమయజీవితే హా మహారణ్యవాసప్రియసఖి హా తాతప్రియే హా స్తోకవాదిని! కథమేవం విధాయాస్తవాయమీదృశః పరిణామః?

ప. త్వయా జగంతి పుణ్యాని త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయః।
నాథవంతస్త్వయా లోకాస్త్వమనాథా విపత్స్యసే॥ ౪౩

---

౧. స్వతో నిర్దోషేత్యాహ—దేవీతి. ఉత్పత్తివశదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ. దేవయజనసంభవే ఇతి. స్వోత్పత్తిభూమేరపి శుద్ధిజననీత్యాహ. స్వజన్మేతి, సంపర్కవశదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ మునిజనకేతి. నందినీత్యనేనౌరసకన్యాపేక్షయాభిమతేతి వ్యజ్యతే; గురుదేవతాభిమతేత్యాహ—పావకవసిష్ఠేతి. పావకోక్తిస్సాభిప్రాయా; శీలేన సద్వృత్తేన శాల్యతే శ్లాఘ్యత ఇతి శీలశాలిని; 'శాడృ శ్లాఘాయామి'త్యస్మాద్బాహుళకాత్కర్మణి ణినిః; లడయోరేకత్వం చ; తద్వివృణోతి, రామమయేతి. అనేన రావణస్మరణమపి దూరోత్సారితమితి వ్యజ్యతే; రామస్య రావణస్మరణగంధాసహత్వాత్; న త్విదమనుమేయం కింత్వనుష్ఠానేన ప్రకటమిత్యాహ—హా మహారణ్యేతి. ప్రియత్వవిశేషణాన్నిర్బంధలోకవాదాదివ్యావృత్తిః; సఖీత్యనేన దండకారణ్యగమనే పత్నీత్వప్రయుక్తప్రాధాన్యం నాంగీకృతం; కింతు పురుషసింహరామసమప్రధానత్వమేవేతి వ్యజ్యతే; సమానం ఖ్యాయతే సఖేతి తద్వ్యుత్పత్తేః; ఉపలక్షణమిదం; రామాపేక్షయా ప్రాధాన్యస్యాపి; 'అగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాని' త్యుక్తేః; తాతస్య ప్రియే అభిమతే వధూచతుష్కేఽపీత్యాదివక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః; స్తోకం మితం వదతీతి స్తోకవాదిని; సత్యాయ మితభాషిణామితి వత్; ఉక్తరీత్యా నిమిత్తలేశాభావేఽపి కథమయం పరిణామ ఇతి భావః.

౪౩. †త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి. 'కావేరీతోయమాశ్రిత్య నాతో యత్ర

---

* 'నిమిజనకనందనీ' తి పాఠాన్తరమ్.

† 'త్వయా అపాంగపాతమాత్రవశంకరయా భవత్యా; జగన్తి; న త్విదమేకం జగత్; పుణ్యాని ఫలశీలాద్యాపాదితపవిత్రతాభాంజి; తదుక్తం వైష్ణవే పురాణే 'త్వయావలోకితాస్సద్యః శీలాద్యైస్సకలైర్గుణైః; కులైశ్వర్యైశ్చ యుజ్యన్తే పురుషా నిర్గుణా అపి. స శ్లాఘ్యస్స గుణీ ధన్యస్స కులీనస్స బుద్ధిమాన్; స శూరస్స చ

దుర్ముఖం ప్రతి, బ్రూహి లక్ష్మణం, ఏష నూతనో
రాజా రామస్సమాజ్ఞాపయతి. (కర్ణే ఏవమేవ)

దుర్ముఖః—[1]హా! కహందాణిం అగ్గిపరిసుద్ధాఏ గబ్భట్ఠిదపవిత్తరహుసంతాణాఏ దేవీఏ దుజ్జణవఅణాదో ఇదం అజ్ఝవసిదం దేవ్వేణ ?

రామః—కథం దుర్జనా నామ పౌరజానపదాః ?

ఛా. 1హా! కథమిదానీమగ్నిపరిశుద్ధాయా గర్భస్థితపవిత్రరఘుసంతానాయా దేవ్యా దుర్జనవచనాదిదమధ్యవసితం దేవేన ?

ప్రవర్తతే; తద్దేశవాసినాముక్తిరి'తి వత్; 'అపి మాం పావయేత్సాధ్వీ స్నాత్వేతీచ్ఛతి జాహ్నవీ'తి వచ్చ; యద్వా; కృతపాపాన్యపి జగంతి త్వయా పుణ్యాని పుణ్యవంతి మత్వర్థీయోఽచ్ప్రత్యయః; 'పాపానాం వా శుభానాం వా వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణమార్యేణ న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీ'తి త్వన్మతానుసారేణ పాపపుణ్యవతోరనుగ్రహతౌల్యాదితి భావః; జనానాముపజీవ్యవిరోధ ఇత్యాహ-త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయ ఇతి. అత్ర త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి లోకానాం పుణ్యత్వముక్త్వా జనోక్తయ ఇతి జనశబ్దోపాదానాన్నైవం లోకాంతరస్థానాముపజీవ్యవిరోధ ఇతి వ్యజ్యతే; ఉక్తిపదేన వస్తుస్థిత్యభావాద్వయప్రభావాచ్చేత్థం మనసా సంభావనమపి నోచితం సుతరాం బహిస్తదుక్తిస్త్వపి జాతేతి వ్యజ్యతే; జనానాముక్తయ ఇతి విగ్రహాత్ యః కశ్చిదిత్థం ప్రలపతీత్యపి న కింతు బహుజనా ఏవం వదంతీతి వ్యజ్యతే; షష్ఠీబహువచనేన విగ్రహే ప్రమాణం తు 'కేకే పౌరజానపదాః'నఖలు భవతాం దేవ్యాస్స్థానం గృహేఽభిమతం తత'ఇత్యాదివక్ష్యమాణం రామవచనం; తేఽపి కదాచిదుక్త్వా విరమంతీత్యపి న కింతు బహుకృత్వో వదంతీతి బహువచనాగ్రహః; అపుణ్యా ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా కశ్చిదపి కదాచిదపి క్వచిదపి చ యథార్థం ప్రత్యేతి నాపి వక్తీతి వ్యజ్యతే నాథవంత ఇతి. అహం లోకానాం నాథః మమ త్వం నాథా; తథా చ; 'యస్స్యైతే తస్య తద్ధనమి'తి న్యాయేన లోకానామపి త్వమేవ నాథేత్యాశయః; యద్వా-త్వం మయ్యాత్మతయాఽవస్థితా అహం చ త్వయి తథావస్థితః. తదుక్తం హనూమతా'అస్యా దేవ్యామనస్తస్మిన్ తస్య చాస్యాం ప్రతిష్ఠితం, తేనేయం స చ

విశ్రాంతోఽయం త్వాం దేవి నిరీక్షసే' ఇతి. వ్యతిరేకే వైగుణ్యమపి తత్రైవ 'సద్యో వైగుణ్యమాయాంతి శీలాద్యాస్సకలా గుణాః; పరాఙ్ముఖీ జగద్ధాత్రీ యస్య త్వం విష్ణువల్లభే' ఇతి చ' ఇతి సీతావ్యపదేశభాజో లక్ష్మ్యాః మాహాత్మ్యముపవర్ణితం గ్రంథాంతరే కైశ్చిత్.

ప. ఇక్ష్వాకువంశో౽భిమతః ప్రజానాం
జాతం చ దైవాద్వచనీయబీజం,
యచ్చాద్భుతం కర్మ విశుద్ధికాలే
† ప్రత్యేతి కస్తద్యది దూరవృత్తమ్. ౪౪
తద్గచ్ఛ.

దుర్ముఖః—హా దేవి జానకి, (ఇతి నిష్క్రాన్తః)

రామః—(౧) హా కష్టమతిభీషణకర్మా నృశంసో౽స్మి.

ప. శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం ప్రియాం
సౌహృదాదపృథగాశ్రయామిమామ్,
ఛద్మనా పరిదదామి మృత్యవే
సౌనికే గృహశకుంతికామివ. ౪౫

ధర్మాత్మా మహాత్మా రథాపి జీవతి' ఇతి. తథాచ; లౌకికైర్మయి ప్రతిపద్యమానం లోకనాథత్వం త్వదీయమిత్యర్థః ఇత్యాద్యూహనీయం. త్వమనాథేతి. త్వత్సత్తామాత్రం మమ లోకనాథత్వే ప్రయోజకం అహం తు త్వత్కృతే వ్యర్థ ఇతి భావః; విపత్స్యసే విపన్నా భవిష్యసి; పూర్వవియోగో హి రావణవధరూపస్యావధేస్సత్త్వాదసత్కల్ప ఇతి న తస్మిన్ త్వం విపన్నా; అస్య తు వియోగస్య 'సౌమిత్రేరపి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే' ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా పూర్వవదుపాయావిషయత్వాత్ పరమేవ విపన్నా భవిష్యసీతి లృటా వ్యజ్యతే.

౪౪. ఇక్ష్వాక్వితి. పూర్వార్ధే విభావనావిశేషో౽లంకారః; విరుద్ధాత్కార్యసంపత్తిః కాచిద్వ్యక్తా విభావనే'తి లక్షణాత్; విశుద్ధికాలే యదద్భుతం కర్మ తద్యది తదస్తీతి యద్యుచ్యతే తర్హి తద్దూరవృత్తం కః ప్రత్యేతి? న కో౽పీత్యర్థః.

౧. నృశంసః క్రూరః; అతిభీమేతి ప్రసిద్ధనృశంసాద్వ్యావృత్తిః.

౪౫. శైశవాదితి. శైశవాత్ప్రభృతి పోషితాం బాల్యమారభ్య వర్ధితామిత్యర్థః; అనేన 'విషవృక్షో౽పి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రత'మితి న్యాయ ఉపోద్బల్యతే; నను స్వాప్రియాత్వే త్యాజ్యత్వమేవేత్యత్రాహ—ప్రియామితి. నను తథాపి దోషప్రసక్తౌ కా గతిరితి చేన్నాహ—అపృథగాశ్రయామితి. నను తథాపి మనోవృత్తిరన్యత్రేతి చేదాహ—సౌహృదాదితి. ఇమామితీదం పదేన తాత్కాలికాం తద్గర్భిత్వనిద్రావత్త్వాదికం పరామృశ్యతే; ఛద్మనా వ్యాజేన సీతాభిలషితవన

---

† ప్రత్యేతు కస్తద్యతిదూరవృత్తమ్; ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

(౧) తత్కిమస్పర్శనీయః పాతకీ దేవీం దూషయామి?
సీతాయాశ్శిరస్స్వైరమున్నమయ్య బాహుం కర్షన్.

ప. అపూర్వకర్మచండాలమయి ముగ్ధే విముంచ మాం,
శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమమ్.

ప్రస్థాపనవ్యాజేనేత్యర్థః; మృత్యవే పరిదదామి; దేయసాకల్యాద్దానసాకల్యం; తాం తదీయం గర్భస్థశిశుద్వయం చేత్యర్థః; సౌనికే జీవహింసాజీవిని; సమమ్ప్రాప్తాణే దానమితివచ్చతుర్థ్యర్థే సప్తమీ; ప్రథమాన్తపాఠోఽప్యస్తి గృహాణవంతి కామిత్యనుకంపాయాం. కనా ఉపమేయధర్మాణాం లాభ ఇత్యాహుః.

౧. దూషయామి వికృతాం కరోమి.

౪౬. అపూర్వేతి. అత్ర ముగ్ధే విముంచ మామితి సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహారన్యాయేనాద్యతనమోచనప్రసంజకమఘం త్వయ్యస్తీత్యర్థో లభ్యతే; అఘస్యాస్య మోచనప్రసంజకత్వం చ తదాపాదకసంపర్కోత్పాదనద్వారా; స చ సంబంధో రావణప్రత్యాఖ్యానపూర్వకో లంకాదేశీయ ఏవ; తథాహి; భవితవ్యః పరగృహవాసో జాతః తథాపి నైతావతా మహాత్యాహితం ప్రసజతి; రావణో హి న మాం బలాత్కర్తుమర్హతి తతశ్చ తదభిమతాసంపాదనేనైవ కాలయాపనం సుకరం, ప్రత్యాశయా చ స మాం న హాస్యతి; రామస్తు తదానీం మాం నిర్దోషాం పరీక్ష్యానుమన్యమానోఽపి కదాచిత్కస్యచిద్వచనమనుసరన్ లోకారాధనశ్రద్ధయా మామరణ్యే పరిత్యజేదిత్యాదికో యది విచారస్సీతాయాస్స్యాత్తదా నైవంవిధదుఃఖానుభవప్రసక్తిరితి తదీయమఘస్యాద్యతనవిపత్ప్రయోజకత్వమిత్యాశయః; సర్వమిదం నిర్వేదాతిశయకార్యం; అపూర్వశ్చాసౌ కర్మచణ్డాలశ్చేతి విగ్రహః; చండాలో హి క్రూరతమః, కర్మచండాలస్తు సుతరాం; తత్రాపూర్వో విలక్షణోఽహం కర్మచండాలః; రావణాదపి క్రూర ఇతి భావః; స హి రావణో న సీతాయాః, ప్రాణహానికరోఽభవత్; అహం తు తత్కారీ భవామీతి; పూర్వోక్తమఘస్య హేతుకం రామసంశ్రయణమేవాహ - శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమం. ద్రుమోక్తిః భూయస్త్వాభిప్రాయా; దుర్విపాకత్వవచనం అత్యంతక్రౌర్యాతిశయప్రతిపత్త్యర్థం; చందనభ్రాంత్యేత్యేతత్ దుఃఖభూయస్త్వావర్జనీయత్వఖ్యాపనార్థం; అన్యభ్రాంతౌ ప్రవృత్తిమాంద్యాదికం చ స్యాత్; అసీత్యనేనాద్యాపి న ముంచసీతి వ్యజ్యతే; శ్రితేతి కర్తృవాచకనిష్ఠాంతం; తేన శ్రయణస్య లంకాదేశీయత్వలాభః; అయమాశయః; లోకే హి ఫలజాతీయానామపి వృక్షాణామఫలత్వే ఛేద ఏవోచితః; అనర్థావహత్వే తు సుతరాం; విషవృక్షస్య తు ఛేదే కా ప్రతిహతిః శ్రితస్యాపి దుర్విపాకత్వే

(౧) ఉత్థాయ, సంప్రతి హంత విపర్యస్తో జీవలోకః, అద్యావసితం చ జీవితప్రయోజనం రామస్య, శూన్యమధునా జీర్ణారణ్యం జగత్, అసారస్సంసారః, కాష్ఠప్రాయం శరీరం, అశరణోఽహం కిం కరోమి? కా గతిః? క్వ గచ్ఛామి? అథవా

ప. దుఃఖసంవేదనాయైవ రామే చైతన్యమాగతమ్,

సర్వథాచ్ఛేద్యత్వమేవ; అథాపి 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాంప్రత' మితి న్యాయేన యది ఛేదప్రతిషేధః తర్హి తస్య పరిత్యాగే కా ప్రతిహతిరితి; అత్ర సీతాకర్తృకరామకర్మకసంశ్రయణప్రతిబింబస్య అప్రస్తుతసీతాకర్తృకదుర్విపాకవిషద్రుమాశ్రయణస్య వర్ణనాల్లలితాలంకారః. 'ప్రస్తుతేఽవర్ణ్యవాక్యార్థప్రతిబింబస్య వర్ణనం లలితమి'తి లక్షణాత్.

౧. హంతేతి దుఃఖే; సంప్రతి సీతావిరహే విపర్యస్తః అన్యథాభూతః; సీతాసాహిత్యే 'యస్త్వయా సహ సస్వర్గో నిరయో యస్త్వయా వినా' ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా జీవలోకస్య స్వర్గత్వం వియోగే తు నరకత్వమేవేతి భావః; స్వర్గాన్నరకస్యైవ స్వారసికత్వాత్ ప్రాణినాం నరకప్రాప్తావపి నాత్మవస్తునాశః; మమ తు సీతా మమ జీవితత్వాత్తన్నాశే జీవితవస్తునాశ ఇత్యాహ-అద్యావసితమితి. అవసితం సమాపితం జీవితమేవ ప్రయోజనం; త్వం జీవితమితి వక్ష్యమాణమిహాను సంధేయం; యత ఏవం తతః అధునా జీర్ణారణ్యం తత్తుల్యం జగత్స్వర్గాదికం; తద్ధి ఆత్మనః స్థిరత్వే కాలాంతరానుభావ్యం స్యాత్; అనాదిస్సంసార ఇతి న్యాయాత్; ఆత్మవస్తునాశే తు స్వానుపభోగ్యత్వాజ్జీర్ణారణ్యత్వం తస్య; సీతాసాహిత్యే హి అరణ్యస్యాపి పంచవట్యాః; 'యస్యాం తే దివసా' ఇతి రీత్యా స్వగృహత్వం తద్వియోగే తు స్వగృహస్యాపి జీర్ణారణ్యత్వమిత్యాశయః; అసారస్సారశూన్యః. కాష్ఠప్రాయం శరీరం. జ్యోత్స్నేవ హిమదీధితేరిత్యుక్త్యా యథా చంద్రస్య కౌముద్యభావే కాష్ఠప్రాయత్వం తద్వదితి భావః; అద్యపూర్వవత్ సుగ్రీవం శరణం గతః సాగరం శరణం గత ఇత్యాదికస్యానవకాశ ఇత్యాహ-అశరణోఽహమితి పూర్వవత్సేతుబంధనాది కర్తవ్యం నాస్తీత్యాహ-కింకరోమీతి. అద్య పూర్వవద్రావణవధాదిరూపప్రాప్యం నాస్తీత్యాహ-కా గతిరితి. గమ్యత ఇతి గతిః; యతశ్చైవం తతః. క్వ గచ్ఛామి? కిమరణ్యం గచ్ఛామి? ఉత పాతాళవివరం? కిం వా మరణమి?తి వికల్పాశయః. ననూక్తః కల్పః సర్వోఽపి కల్పత ఇత్య ఆహ-అథవేతి. ఇదం పూర్వోక్తాక్షేపకమ్.

౪౭. దుఃఖేతి. చైతన్యం ఆత్మాజ్ఞప్తిర్వా; దుఃఖసంవేదనాయైవ రామే ఆగతం;

మర్మోపఘాతిభిః ప్రాణైర్వజ్రకీలాయితం స్థిరైః. ౪౭

(౧) హా అంబ అరుంధతి! హా భగవంతౌ వసిష్ఠవిశ్వామిత్రౌ! హా భగవన్ పావక! హా దేవి భూతధాత్రి! హా తాత జనకమహారాజ! హా పితః! హా మాతరః! హా ప్రియసఖ మహారాజ సుగ్రీవ! హా సౌమ్య హనూమన్! హా మహోపకారిన్ లంకాపతే విభీషణ! హా సఖి త్రిజటే! పరిముషితాస్స్థ పరిభూతాస్స్థ రామహతకేన; కో నామ తేషామహమిదానీమాహ్వానే?

౪౮. తే హి మన్యే మహాత్మానః కృతఘ్నేన దురాత్మనా,
మయా గృహీతనామానస్స్పృశ్యంత ఇవ పాప్మనా. ౪౮

ఆగతమిత్యనేన దుర్ముఖవాక్యశ్రవణానంతరం గతం చైతన్యం పునరాగతమితి వ్యజ్యతే; యద్వా శక్తిప్రహారాదిషు గతం పునరాగతమితి వా; పట్టాభిషేకాదినాంతరీయకసుఖం తు అసత్కల్పమితి హృదయం; అర్పితమాహితమితి పాఠయోస్తు ఆదితః ప్రభృతి 'రాజ్యాద్భ్రంశో వనే వాసస్సీతా నష్టా ద్విజో హతః. ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీర్నిర్దహేదపి పావకమ్' ఇత్యుక్తరీత్యా దుఃఖానుభవాయైవ చైతన్యసద్భావః, స్వర్గిణాం చైతన్యం దుఃఖానుభవాయ; జనానాం తు దుఃఖమిశ్రసుఖానుభవాయ; మమ తు సుఖాసంభిన్నదుఃఖానుభవాయ; తస్మాత్పాతాళవివరాదిగమనేఽప్యపరిహార్యం దుఃఖమితి భావః. తర్హి మరణం గమిష్యామీతి కల్పః కల్పతామిత్యత ఆహ – మర్మోపఘాతిభిరితి. మర్మాణి హృదయాదిప్రదేశానుపఘ్నంతీతి విగ్రహః. నూ. సుప్యజాతావితి ణినిః, న కేవలం దుఃఖానుభవాపాదకాః కింతు స్వయమపి దుఃఖప్రదా ఇత్యాహ–వజ్రేత్యాది. వజ్రకీలవద్దురుద్ధరీభూయతే, టంకానగ్రాహ్యత్వేన వా సాదృశ్యం, తథా చ మరణమపి దుర్లభమితి భావః.

౧. అరుంధతీతి. త్వత్కృతసీతాపాతివ్రత్యానుమోదనం న ప్రమాణీకృతమితి భావః. భగవంతావితి, భవతాం జ్ఞానశక్తిమపి ఖలా న పశ్యంతీతి భావః. పావకేతి. తవ వచనప్రవేశౌ వ్యర్థావితి భావః. భూతధాత్రీతి. త్వత్సుతాయామనిమిత్తదోషవాదినో జనాన్ కథం బిభర్షీతి భావః. సౌమ్యేతి. సీతావృత్తాంతకథనజనితానందప్రయుక్తమత్కృతాలింగనమద్విజ్ఞాతశరీరసౌభగభవదీయః ప్రయాసో వ్యర్థ ఇతి భావః; పరిముషితాః ముషితద్రవ్యకాః.

౪౮. తే హీతి. కృతముపకారం.

యో௨హం. ప. విస్రంభాదురసి నిపత్య జాతనిద్రా-
మున్ముచ్య ప్రియగృహిణీం గృహస్య శోభాం,
ఆతంకస్ఫురితకఠోరగర్భగుర్వీం
క్రవ్యాద్భ్యో బలిమివ దారుణః క్షిపామి. ౪౯

సీతాయాః పాదౌ శిరసి కృత్వా దేవి అయం పశ్చిమస్తే రామశిరసి పాదపంకజస్పర్శః, ఇతి (రోదితి) (నేపథ్యే)

(౧) (అబ్రహ్మణ్యం)

ప. ఋషీణాముగ్రతపసాం యమునాతీరవాసినాం,
లవణత్రాసితస్తోమస్త్రాతారం త్వాముపస్థితః. ౫౦

రామః—(౨) కథమద్యాపి రాక్షసత్రాసః? తద్యావదస్య దురాత్మనో మాథురస్య కుంభీనసీపుత్రస్యోన్మూలనాయ శత్రుఘ్నం ప్రేషయామి, (కించిత్పరిక్రమ్య పునః ప్రతినివృత్య) హా దేవి కథమేవంవిధా గమిష్యసి? హా భగవతి వసుంధరే! శ్లాఘ్యాం దుహితరమవేక్షస్వ జానకీం.

---

౪౯. విస్రమ్భాత్ అయం మమ జీవితాదప్యంతరంగ ఇతి జ్ఞానాదితి భావః; గృహస్య శోభాం తదలంకారభూతాం; కఠోరగర్భః పూర్ణగర్భః; గుర్వీమిత్యనేన యమళత్వం సూచయతి; క్రవ్యాద్భ్యః మాంసభక్షకేభ్యః; క్రవ్యం మాంసమదంతి ఖాదంతీతి విగ్రహః. సూ. క్రవ్యే చేతి విట్.

౧. అబ్రహ్మణ్యం. బ్రాహ్మణానామహితం; అబ్రహ్మణ్యమవధ్యోక్తిః; అహమవధ్య ఇత్యుక్త్వా௨௨క్రోశ ఇతి భావః;

౫౦. లవణో నామ రాక్షసః తేన త్రాసితః ఋషీణాం స్తోమ ఇత్యన్వయః.

౨. కథమద్యాపి రాక్షసత్రాసః? నిశ్శేషితరాక్షసకులత్వాదితి భావః; యద్వా కథమద్య రాక్షసత్రాసో௨పీత్యన్వయః; న కేవలం సీతావిశ్లేషః కింతు రాక్షసభయం చేత్యపిస్సముచ్చయార్థః; కథమితి విస్మయే; పూర్వవదేవోభయం మిళితమివ మాశ్చర్యమితి భావః; దురాత్మనో దుర్బుద్ధేః; మాథురస్య మధురేశ్వరస్య; కుంభీనసీతి తన్మాతా; ఉన్మూలనాయ మూలేన సహోత్పాటనాయ; యావత్ప్రేషయామి ప్రేషయిష్యామి. సూ. 'యావత్పురానిపాతయోర్లట్.' హా దేవీతి. ఏవంవిధా మయా వంచితా గర్భిణీ సతీ కథం గమిష్యసీతి భావః; భగవతి సర్వజ్ఞే; శ్లాఘ్యాం నిర్దోషాం నిరుపప్లవాం వా; వసుంధరే వసుమతి; వసుకరిమాం ధారయేతి భావః.

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం,
యాం దేవయజనే పుణ్యే పుణ్యశీలామజీజనః. ౫౧

ఇతి (౧) (రుదన్నిష్క్రాంతః)

సీతా—[1]సొమ్మ అయ్యపుత్త కహింసి? (సహసోత్థాయ హద్ధి ౨ దూసివిణరణరణఏణ విప్పళద్ధా అయ్యవుత్తసుణ్ణంవి అ అత్తాణం పెక్ఖామి. విలోక్య హద్ధి ౨. ఏఆఇణిం పసుత్తం మం ఉజ్ఝిఅ గదో అయ్యవుత్తో కిందాణిం ఏదం, హోదు సేకుప్పిస్సం, జఇ తం పేక్ఖంతీ అత్తణో పహవిస్సం, కోఏత్థ పరిఅణో ?

దుర్ముఖః. ప్రవిశ్య (౨) దేవి [2]కుమార లక్ఖణో విణ్ణవేది, సజ్జో రహో ఆరుహదు దేవి త్తి.

ఛా. [1]సౌమ్య ఆర్యపుత్ర కుత్రాసి? హా ధిక్, దుస్స్వప్నరణరణకేన విప్రలబ్ధా ఆర్యపుత్రశూన్యమివాత్మానం ప్రేక్షే, హా ధిక్; ఏకాకినీం ప్రసుప్తాం మాముజ్ఝిత్వా గత ఆర్యపుత్రః కిమిదానీమేతత్? భవత్వస్మై కోపిష్యామి, యది తం ప్రేక్షమాణా ఆత్మనః ప్రభవిష్యామి, కోఽత్ర పరిజనః ?

ఛా. [2]దేవి కుమారలక్ష్మణో విజ్ఞాపయతి, సజ్జో రథః ఆరోహతు దేవీతి.

---

౫౧. యదితి. యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం; యదితి విధేయాపేక్షయా క్లీబత్వం; దేవయజనే యజ్ఞక్షేత్రే అజీజనః ఉత్పాదితవత్యసీత్యర్థః.

౧. రుదన్నిష్క్రాంతఇతి. అయం బిందుః; సీతాత్యాగేన దాంపత్యవిచ్ఛేదే పునరచ్ఛేదకారణత్వాత్; తదుక్తం; 'అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమి'తి. కోఽత్రపరిజన ఇతి ప్రథమాంతపాఠ ఏవ సాధుః. కేచిత్తు పరిజనస్యేతి షష్ఠ్యంతపాఠమాశ్రిత్య పరిజనస్య పరిజనమధ్యే కోఽత్ర సన్నిహిత ఇత్యర్థః; పరిజనస్యేతినిర్ధారణే షష్ఠీ; తిరోహితావయవభేదవివక్షాయామేకవచనాంతప్రయోగోఽప్యుపపద్యత ఇత్యాహుః-తన్న; నిర్ధారణషష్ఠ్యాదిస్థలే ఉద్భూతావయవభేదవివక్షయా బహువచనాంతప్రయోగ ఏవ సాధుః; తిరోహితావయవభేదవివక్షయా ఏకవచనాంతప్రయోగోఽసాధుః; భాష్యాదివిరోధాత్; 'మిదచోఽంత్యాత్పర' ఇత్యత్రాచ ఇత్యేకవచనాంతనిర్దేశస్తు సౌత్రః. కించ నిర్ధార్యమాణనిర్ధారణావధి నిర్ధారణహేతుభూతధర్మత్రితయసన్నిధాన ఏవ నిర్ధారణషష్ఠ్యద్యంగీకారాన్నైతాదృశస్థలే నిర్ధారణవిభక్తిరిత్యాదేశ్శబ్దేందుశేఖరాదౌ స్పష్టత్వాదిత్యలం విస్తరేణ.

౨. సజ్జః గమనాయ సన్నద్ధః.

సీతా—[1]ఇఅం ఆరుహామ్హి.

(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య), ఫుర ఇమే గబ్భభారో, సణిఅం. సణిఅం గచ్ఛమ్హ.

దుర్ముఖః—[2]ఇదో° దేవి.

సీతా—(౧) [3]ణమో రహుఉళదేవదాణం, ణమో తపోవణాణం.

ప్రథమోఽఙ్కః.

ఛా. [1]ఇయమారోహామి. స్ఫురతి మే గర్భభారః. శనైశ్శనైర్గచ్ఛావః.

ఛా. [2]ఇత ఇతో దేవి.

ఛా. [3]నమో రఘుకులదేవతాభ్యాం. నమస్తపోవనేభ్యః ఇతి (నిష్క్రాన్తౌ.)

---

౧. నమో రఘుకులదేవతాభ్యాం; రఘుకులదేవతే చ లక్ష్మీనారాయణావితి ప్రసిద్ధమేవ; తన్నమస్కారో యాత్రాకాలే కర్తవ్యః; 'ఆదిత్యమండలే విష్ణుం ధ్యాత్వా యాత్రాం ప్రవర్తయేది'తి స్మరణాత్.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసి రాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయామంక ఆదిమః ప్రాయాత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శిని
సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం
ప్రథమోఽఙ్కః.

శ్రీః.

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

(౧) (నేపథ్యే.)

స్వాగతం తపోధనాయాః? తతః ప్రవిశత్యధ్వగవేషా తాపసీ. అయే వనదేవతా ఫలకుసుమగర్భేణ పల్లవార్ఘ్యేణ దూరాన్మాముపతిష్ఠతే. వనదేవతా. (ప్రవిశ్య అర్ఘ్యం వితీర్య)

ప. యథేచ్ఛాభోగ్యం † వో వనమిదమయం మే సుదివస
సతాం సద్భిస్సంగః కథమపి హి పుణ్యేన భవతి,

---

౧. నేపథ్యే ఇతి. 'కుశీలవకుటుంబస్య స్థలీ నేపథ్యమిష్యతే' ఇత్యుక్తేస్తిరస్కరణీతిరోహితనర్తకభూమిశాపరిగ్రహాయోగ్యస్థానవిశేష ఇత్యర్థః, పల్లవార్ఘ్యేణ; పల్లవయుక్తపూజాద్రవ్యేణ; దూరాద్విప్రకృష్టా సతీ ఉపతిష్ఠతే పూజయతి; దేవతాత్వారోపాదాత్మనేపదం; యద్వా దూరాదిత్యపాదానే పంచమీ, మాముపతిష్ఠతే మయా సంగతా భవతి; గంగాయమునాముపతిష్ఠత ఇతి వత్; ఉభయత్రాప్యుపాద్దేవేత్యాదినాతఙ్; వితీర్య దత్త్వా.

౧. యథేచ్ఛేతి. ఇదం మదీయమిత్యర్థః' వనం వనమేవ న తు స్పృహణీయపురప్రాసాదికమిత్యపరితోషో వ్యజ్యతే; తథాపి 'నావిద్యమానం కర్ణోఽపీ'తి న్యాయేన యథాధికారం సభాజయితవ్యమేవేత్యాహ - యథేచ్ఛాభోగ్యమితి. ఇచ్ఛామనతిక్రమ్య యథేచ్ఛం యథేచ్ఛమాభోగ్యమితి విగ్రహః; ఇచ్ఛానివృత్తిపర్యంతమసంకోచేనోపభోగార్హమిత్యర్థః; వ ఇతి పూజాయాం బహువచనం; అతిథిసామాన్యాభిప్రాయకం వా; అయం మే సుదివసః; సాధుజనసంపర్కహేతుత్వాదితి భావః; సతాం విద్యమానానామేవ న తూపసదనాదికం సర్వథామిత్యర్థః; సద్భిస్సాధు

---

† యథేచ్ఛం భోగ్యం వఇత్యేవ సాంప్రదాయికః పాఠః.

తరుచ్ఛాయాతోయం యదపి తపసాం యోగ్యమశనం
ఫలం వా మూలం వా తదపి న పరాధీనమిహ వః. ౧

తాపసీ—కిమత్రోచ్యతే?

ప. ప్రియప్రాయావృత్తిర్వినయమధురో వాచి నియమః
ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతిరనవగీతః పరిచయః.
పురో వా పశ్చాద్వా తదిదమవిపర్యాసితరసం
రహస్యం సాధూనామనుపధి విశుద్ధం విజయతే. ౨

భిస్సంగః సంపర్కః కథమపి కృచ్ఛ్రేణ పుణ్యేన భవతి సాధుజనసంపర్కలాభో హి తప సదనప్రణిపాతాదిసాధ్యో భవతి తదభావవతాం తు దృష్టహేత్వభావాత్కేవలాదృష్ట సాధ్యో భవతీతి భావః; యద్వా కథమపి సతాం యేన కేనప్రకారేణ వర్తమానానాం కామచారేణ స్థితానామిత్యర్థః; సద్భిః బ్రహ్మవిద్భిరిత్యర్థః; 'అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద; సంతమేనం తతో విదురి'తి శ్రుతేః; సంగస్సంపర్కః పుణ్యేన హి భవతి; అయమాశయః; తస్మాదేవం విదనిదంవిదా నాసీతే'తి శ్రుత్యా బ్రహ్మజ్ఞానవతాం తచ్ఛూన్యైస్సహావాసాదికం ప్రతిషిద్ధం; ఏవం చైతేషాం తైస్సంగః పుణ్యైక సాధ్య ఇతి; ఇదం చ స్వనికర్షభావనా కార్యం; ఫలం వా మూలం వా ఇతోఽన్యత్ యదపి తపసాం యోగ్యమశనం నీవారపాండుపత్రవాతజలాదికమిత్యర్థః; తదపి తచ్చ ఇహ వః పరాధీనం న; అత్ర పరాధీనశబ్దే నపుంసకమనపుంసకేనేత్యేకశేషైకవద్భావౌ.

౨. ప్రియేతి. ప్రియప్రాయా ప్రియప్రచురా హితయుక్తేత్యర్థః; వృత్తిః కాయికవ్యాపారః; తథాపి వాక్పారుష్యే మహాన్ దోష ఇత్యత ఆహ—వినయమధురో వాచి నియమ ఇతి; వినయేన స్వనికర్షభావనారూపేణ స్వోత్కర్షాననుసంధానరూపేణ వా మధురః ప్రియః వాచి నియమః సత్యాయ మితభాషిత్వం; తథాపి మనోవృత్తిదౌష్ట్యం స్యాదత ఆహ—ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతిరితి; ప్రకృత్యా స్వభావతః కల్యాణీ శ్రేయస్వినీ; తథాప్యసత్సంగవశాద్వైపరీత్యం స్యాత్తత్రాహ—అనవగీతః పరిచయ ఇతి. అనిందితః పరిచయ ఇత్యర్థః; తదిదం వృత్తివాఙ్నియమమతిపరిచయసముదాయరూపం విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే; తత్కథం భూతమిత్యత్రాహ—పురో వా పశ్చాద్వేతి. భూతభవిష్యత్కాలయోః తత్తత్పురుషసన్నిధానతదభావయోరితివార్థః; అవిపర్యాసితరసం అన్యూనస్వభావం; రసపదేన ప్రియత్వం

ఉభే ఉపవిశతః.

వనదేవతా—(౧) కాం పునరత్ర భవతీమవగచ్ఛామి.

తాపసీ—ఆత్రేయ్యస్మి.

వనదేవతా—(౨) ఆర్యే ఆత్రేయి! కుతః పునరాగమ్యతే? కిం ప్రయోజనో వా దండకారణ్యప్రచారః?

ఆత్రేయీ—స. అస్మిన్నగస్త్యప్రముఖాః ప్రదేశే
భూయాంస ఉద్గీథవిదో వసంతి,
తేభ్యోఽధిగంతుం నిగమాంతవిద్యాం
వాల్మీకిపార్శ్వాదిహ పర్యటామి. 3

వనదేవతా—(3) యదా తావదన్యేఽపి మునయస్తమేవ పురాణబ్రహ్మవాదినం ప్రాచేతసమృషిం బ్రహ్మపారాయణాయోపవసంతి తత్కోఽయమార్యాయాః ప్రవాసః.

వ్యజ్యతే; అనుపధి నిర్వ్యాజం; విశుద్ధం ప్రమాదికదోషరహితం; రహస్యం; 'శీలం సంవసతా జ్ఞేయమి'తి న్యాయేన చిరకాలశుశ్రూషాదిభిరేవ జ్ఞాతుం శక్యం న తు దాంభికవృత్తివత్స్వయం ప్రకటమిత్యర్థః; తథావిధం తదిదం విజయత ఇతి యోజనా.

౧. అవగచ్ఛామి, జానామి.

౨. ప్రచారః సంచారః; అగస్త్యప్రముఖా అగస్త్యప్రభృతయః; భూయాంసః బహవః; ఉద్గీథవిదః; 'ఓమిత్యుద్గీథముపాసీతే'తి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠానిధికర్మాంగభూతోద్గీథదృష్టిం కుర్వంత ఇత్యర్థః; దహరవిద్యాదీనాముపలక్షణమిదం; సకల వేదాంతతాత్పర్యపర్యాలోచనశీలా ఇతి భావః; తేభ్యోఽధిగంతుం తత్కృతగ్రంథవ్యాఖ్యానేన జ్ఞాతుం; ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ; పర్యటామి గచ్ఛామి అటగతౌ.

3. పురాణః పురాతనశ్చాసౌ బ్రహ్మవాదీ చేతి విగ్రహః, బ్రహ్మ పరమాత్మానం వేదాన్వా వదతీతి ణినిః; పురాణత్వే ప్రాచేతసమితి హేతుకథనం బ్రహ్మపారాయణాయ వేదాంతవిద్యాధ్యయనాయ: పారాయణం నామ ఆదిత ఆరభ్య ఆంతాద విచ్ఛేదేనాధ్యయనం; ఉపవసంతి ఉపాసతే; 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం; ప్రవాసః దేశాంతరగమనం.

ఆత్రేయీ—(౧) తస్మిన్మహానధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యేష దీర్ఘప్రవాసోఽఙ్గీకృతః?

వనదేవతా—కీదృశః?

ఆత్రేయీ—(౨) తస్య భగవతః కేనాపి దేవతావిశేషేణ సర్వప్రకారాద్భుతం స్తన్యత్యాగమాత్రకే వయసి వర్తమానం దారకద్వయముపనీతం, తత్ఖలు న కేవలమృషీణాం అపి తు తిరశ్చాం భూతానామాంతరాణి తత్త్వాన్యుపస్నేహయతి.

వనదేవతా—(౩) అపి తయోర్నామ సంవిజ్ఞానమస్తి?

ఆత్రేయీ—తయైవ దేవతయా తయోః కుశలవావితి నామనీ ప్రభావశ్చాఖ్యాతః.

వనదేవతా—కీదృశః ప్రభావః?

ఆత్రేయీ—(౪) తయోః కిల సరహస్యాని జృంభకాదీన్యస్త్రాణి జన్మసిద్ధా[నీతి!

వనదేవతా—ఇతి హి భోశ్చిత్రమేతత్.

ఆత్రేయీ—(౫) తా చ భగవతా వాల్మీకినా ధాత్రీకర్మతః పరిగృహ్యపోషితా పరిరక్షితా చ, నిర్వృత్తచౌలకర్మణోస్త్రయీవర్జమితరాస్తిస్రో విద్యాస్సావధానేన పరినిష్ఠాపితాః సమనంతరం చ

---

౧. ప్రత్యూహః విఘ్నః.

౨. తస్య వాల్మీకేః; స్తన్యస్య త్యాగమాత్రం యస్మిన్నితి బహువ్రీహేః కప్ ప్రత్యయః; దారకద్వయం శిశుద్వయం; తిరశ్చామపి మృగాదీనామపి; అంతరాణి అంతఃకరణాని హృదయరూపాణి తత్త్వాని పదార్థాన్ ఉపస్నేహయతి స్నిగ్ధాని కరోతి.

౩. నామ్నోఽభిలాపకశబ్దస్య సంవిజ్ఞానం సంకేతసంబంధకరణం.

౪. జన్మసిద్ధాని జన్మనా జ్ఞాతాని న తూపదేశేన.

౫. ధాత్రీకర్మతః ఉపమాతృవ్యాపారేణ పోషితా క్షీరాదినా వర్ధితా పరిరక్షితా పిపీలకాదిభ్య ఇతి భావః; నిర్వృత్తం నిష్పన్నం; త్రయీవర్జం వేదత్రయం వర్జయిత్వా అంగాన్యపీతి శేషః; ఇతరా 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వనామకః' ఇత్యుక్తా ఇత్యర్థః; సావధానేన వాల్మీకినేతి శేషః; పరినిష్ఠాపితాః సమ్యక్ నిష్పాదితాః; ఏకాదశానాం పూరణం ఏకాదశం. నూ. 'తస్య పూరణే'

గర్భైకాదశే వర్షే క్షాత్రేణ కల్పేనోపనీయ త్రయీవిద్యామ
ధ్యాపితౌ. న త్వేతాభ్యామతిదీప్తప్రతిభాభ్యామస్మదాదేస్సహా
ధ్యయనయోగోఽస్తి. యతః

4 వితరతి గురుః ప్రాజ్ఞే విద్యాం యథైవ తథా జడే
న హి ఖలు తయోర్జ్ఞానే శక్తిం కరోత్యపహంతి వా,
భవతి చ తయోర్భూయాన్ భేదః ఫలం ప్రతి తద్యథా
ప్రభవతి శుచిర్బింబగ్రాహే మణిర్న మృదాదయః† ౪

వనదేవతా — అయమసావధ్యయనప్రత్యూహః.

ఆత్రేయీ — అపరశ్చ.

వనదేవతా — (౧) అథాపరః కః ?

ఆత్రేయీ — (౨) అథ స బ్రహ్మర్షిరేకదా మాధ్యందినే సమయే నదీం
తమసామనుప్రపన్నః, తత్ర యుగ్మచారిణోః క్రౌంచయోరేకం

ఇతి డట్ప్రత్యయః; గర్భాత్ గర్భవర్షాదేకాదశం గర్భైకాదశం తస్మిన్నిత్యర్థః; 'గర్భైకాదశేషు రాజన్యమి'తి స్మృతేరితి భావః; కల్ప్యతేఽనుష్ఠీయతేఽనేనేతి కల్పః అనుష్ఠానపరిపాటీప్రకాశకగ్రంథః తేన; దీప్తా ప్రతిభా (జ్ఞానముక్తార్థగ్రహణం) నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రజ్ఞా యయోస్తాభ్యాం.

౪. వితరతీతి. తయోః; ప్రాజ్ఞజడయోః జ్ఞానే శక్తిం న కరోతి వా పహంతి వా; ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానే అపూర్వాం శక్తిం న జనయతి జడస్య జ్ఞానే శక్తిం న నాశయతి చ; బింబగ్రాహే ప్రతిబింబగ్రహణే; తజ్జ్ఞానోత్పాదన ఇత్యర్థః; మణిర్వజ్రః రత్నసామాన్యం వా మృదాదయః. ఆదిపదాత్ వృక్షపాషాణాదిపరిగ్రహః.

౧. అథాపరః కః. అథేతి ప్రశ్నే;

౨. మాధ్యందినే మధ్యందినసంబంధిని అనుప్రపన్నః ప్రాప్తః; యుగ్మం ద్వంద్వం యథా తథా చరతి యుగ్మచారిణౌ తయోః క్రౌంచయోః పక్షివిశేషయోః; వ్యాధేన పుళిందేన; అదర్శత్ అపశ్యత్; ఆకస్మికప్రత్యవభాసాం నిర్హేతుకావిర్భావాం; ఆనుష్టుభేన ఛందసా అనుష్టుప్ఛందసా; స్వార్థికోఽణ్ప్రత్యయః; ఉదైరయత్ ఉచ్చరితవాన్.

† న మృదాం చయ ఇతి ప్రాచీనః పాఠః. అస్మిన్పాఠే ప్రభవతీత్యత్ర వచనవిపరిణామశ్లేషో నాస్తి.

వ్యాధేన విధ్యమానమదర్శత్, ఆకస్మికప్రత్యవభాసాం దేవీం వాచమవ్యక్తికీర్ణరూపామానుష్టుభేన ఛందసా పరిచ్ఛిన్నా-మభ్యుదైరయత్.

(౧) మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,
యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్. ఇతి

వనదేవతా-(౨)చిత్రమామ్నాయాదన్యత్ర నూతనశ్ఛందసామవతారః.

ఆత్రేయీ—(3)తేన ఖలు పునస్సమయేన తం భగవంతమావిర్భూతశబ్దబ్రహ్మప్రకాశ మృషిముపగమ్య భగవాన్ భూతభావనః పద్మయోని నిరవోచత్, ఋషే ప్రబుద్ధోఽసి వాగాత్మని, తత్ బ్రూహి రామచరితం. అవ్యాహతజ్యోతిరార్షం తే చక్షుః ప్రతిభాతి, ఆద్యః

---

౧. మానిషాదేతి. ప్రతిష్ఠాం తు అమ గమః ఇతి పదచతుష్టయం నిషాదపక్షేబోధ్యం ఏవం చ మాఙ్యోగే అడాగమనిషేధ ఉపపద్యతే; అమేత్యస్య న విద్యతే మా లక్ష్మీర్యస్యేతి విగ్రహేణ అలక్ష్మీకేతి నిషాదం ప్రతి మన్యుర్గమ్యతే! అతఏవ భగవంతం ప్రతి రావణవధజనితప్రీత్యతిశయేన మా నిషాదేతి సలక్ష్మీకత్వప్రతిపాదనం;మా లక్ష్మీర్నిషీదత్యస్మిన్నితి మానిషాదః; బాహుళకాదధికరణేఘఞ్; తస్య సంబుద్ధిః; † నిషేధార్థకమాశబ్దేనాడాగమసమర్థనం తు క్లిష్టం; ప్రతిష్ఠామాస్పదం; వ్యాధపక్షే మాగమః న గచ్ఛేః; భగవత్పక్షే అగమః ప్రాప్తవానితి ధ్రౌవ్యవ్యంజనార్థం లుఙా నిర్దేశః; సమాః వత్సరాన్; అత్యంతసంయోగేద్వితీయా.

౨. ఆమ్నాయాద్వేదాత్;

3. తేన సమయేన తేన కాలేన; భూతాని ప్రజాః భావయతి ఉత్పాదయతీతి విగ్రహః; పద్మం యోనిః భగవన్నాభీకమలజాతః; అనేన పూర్వోక్తభూతభావనత్వప్రయుక్తపరత్వశంకానిరాసః; ప్రబుద్ధోఽసి ప్రకృష్టప్రజ్ఞావానసి; వాగేవాత్మా

---

† 'మా; అగమః. ప్రాప్నుహి; అత్ర నిషేధార్థకస్య మా శబ్దస్య ప్రయోగాత్. 'నమాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధో న. దుర్ఘటవృత్తికారమతానుసారిణః కేచిత్త్విమం సమాధిం దుర్ఘటం మన్యమానాః ప్రతిష్ఠాం తు అమ! గమః; ఇతి పదాని ఛిన్దన్తి. న విద్యతే; మా లక్ష్మీః; యస్య తత్సంబుద్ధౌ అమేతి వ్యాచక్షతే చ. తదాత్వమశబ్దకల్పనస్య సత్త్వేఽపి తు శబ్దస్యాతిరేకో న శక్యసమాధానః 'మాఽస్మిన్ ఖలః ఖేలతు' ఇత్యాది ప్రయోగసాంగత్యాయ తైరపి మాశబ్దోఽయం మాఙపేక్షయా అవిలక్షణోఽంగీకార్య ఏవేతి; తత్పక్ష ఉపేక్షణీయ ఏవ' ఇతి కేచిద్వ్యాచక్షుః.

కవిరసీత్యుక్త్వా తత్రైవాంతర్హితః, అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః ప్రథమం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మణస్తాదృశం వివర్తమితిహాసం రామాయణమృషిః ప్రణినాయ.

వనదేవతా—హంత మండితస్సంసారః.

ఆత్రేయీ—తస్మాదవోచం తత్ర హి మహానధ్యయనప్రత్యూహ ఇతి.

వనదేవతా—యుజ్యతే ౨.

ఆత్రేయీ—విశ్రాంతాస్మి భద్రే సంప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్య పంథానం బ్రూహి.

వనదేవతా—ఇతః పంచవటీమనుప్రవిశ్య గమ్యతామనేన గోదావరీతీరేణ.

ఆత్రేయీ—సబాష్పం అప్యేతత్తపోవనం? అప్యేషా పంచవటీ? అపి సరిదియం గోదావరీ? అప్యయం గిరిః ప్రస్రవణః? అపి జనస్థానవనదేవతా వాసంతీ త్వం?

వాసంతీ—అస్త్యేతత్సర్వం.

ఆత్రేయీ—హా వత్సే జానకి!

౫. స ఏష తే వల్లభశాఖివర్గః ప్రాసంగికీనాం విషయః కథానాం,
త్వాం నామశేషామపి దృశ్యమానః ప్రత్యక్షదృశ్యామివ నః కరోతి.

వాసంతీ—సభయం.

బ్రహ్మ తస్మిన్ శబ్దబ్రహ్మణి; వాచో వైపుల్యాభిప్రాయకం బ్రహ్మత్వరూపణం; బ్రహ్మతత్త్వమేవ శబ్దరూపేణ భాతీత్యర్థ ఇతి కైయటమతానుసారిణః; అవ్యాహతజ్యోతిః అప్రతిహతప్రకాశం; ఆర్షం ఋషిసంబంధి యోగజం చక్షుర్నేత్రం జ్ఞానమితి ఫలితోఽర్థః, 'తత్సర్వం మత్ప్రసాదేన యథావత్సంప్రశ్యసి' ఇత్యాదిరామాయణే ద్రష్టవ్యం; ఆద్యః కవిరసీత్యుక్త్వా అనుగృహ్య అంతర్హితః పరోక్షతాం గతః.

౫. సఇతి. దృశ్యమానః దృష్టివిషయీభూతః; ప్రాసంగికీనాం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా జాతానాం కథానాం ప్రశ్నప్రతివచనరూపవాక్యసందర్భాణాం విషయః ప్రతిపాద్యః వల్లభశాఖినాం స్వయం వర్ధితత్వాదత్యర్థప్రియతమవృక్షాణాం; శాఖీతి వచనం సీతాకరస్పర్శప్రయుక్తస్ఫీతత్వాభిప్రాయకం.

(స్వగతం) కథం నామ శేషామిత్యాహ.
(ప్రకాశమ్) ఆర్యే కిమత్యాహితం సీతాదేవ్యాః.
ఆత్రేయీ—న కేవలమత్యాహితం సాపవాదం చ
(కర్ణే ఏవమివ) (౧) వాసంతీ—అహహ దారుణో దైవనిర్ఘాతః,
ఇతి (మూర్ఛతి.)
ఆత్రేయీ—సమాశ్వసిహి ౨.
వాసంతీ—(౨)సమాశ్వస హా ప్రియసఖి సుమహాభాగే ఈదృశస్తే నిర్మాణభాగః. హా రామభద్ర, అథవా అలం త్వయా. ఆర్యే ఆత్రేయి! కథయ అస్మాదరణ్యాత్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాయాః కింవృత్తమితి కాచిదాసీత్ప్రవృత్తిః ?
ఆత్రేయీ—న హి ౨.
వాసంతీ—ఆః కష్టమార్యారుంధతీ వసిష్ఠాధిష్ఠితేషు రఘుగృహేషు జీవంతీషు చ వృద్ధాసు రాజ్ఞీషు కథమిదం జాతం ?
ఆత్రేయీ—(3) ఋశ్యశృంగసత్రే గురుజనస్తదాసీత్, సంప్రతి పరిసమాప్తం ద్వాదశవార్షికం సత్రం ఋశ్యశృంగేణ వివర్జితాస్సంపూజ్యగురవః, తతో భగవత్యరుంధతీ నాహం వధూవిరహితామయోధ్యాం గమిష్యామీత్యాహ, తదేవ రామమాతృభిరనుమోదితం, తదనురోధాద్భగవతో వసిష్ఠస్య పరిశ్రద్ధా, యథా "వాల్మీకితపోవనం గత్వా తత్ర వత్స్యామ" ఇతి.
వాసంతీ—(౪) అయి స రాజా కిమాచారస్సంప్రతి ?

---

౧. నిర్ఘాతః తీవ్రప్రహారః;

౨. నిర్మాణభాగః సృష్టిఫలం; కర్మణి ఘఞ్. అలం త్వయేతి. జనవాక్పిధానస్య దుష్కరత్వాదితి భావః. కిం వృత్తమితి. కిం నిష్పన్నమిత్యర్థః; ప్రవృత్తిర్వార్తా; ఆసీత్ అభూత్; కిమితి కాక్వా యోజనీయం.

3. సంప్రతి పరిసమాప్తమితి. ఇదమేవాభిసంధాయ పూర్వోక్తవ్యాఖ్యానమితి న విస్మర్తవ్యం; వధూవిరహితాం స్నుషావిరహితాం, తదనురోధాత్ తదనుసరణాత్; శ్రద్ధానిశ్చయః.

౪. కిమాచారః కీదృశవ్యాపారయుక్తః.

ఆత్రేయీ—(౧) తేన రాజ్ఞా రాజక్రతౌ ప్రక్రాంతం.

వాసంతీ—హా ధిక్పరిణీతమపి.

ఆత్రేయీ—శాంతం పాపం ౨.

వాసంతీ—కా తర్హి యజ్ఞే సహధర్మచారిణీ?

ఆత్రేయీ—హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః (గృహిణీకృతా.)

వాసంతీ—హంత భోః.

ప. వజ్రాదపి కఠోరాణి మృదూని కుసుమాదపి,
లోకోత్తరాణాం చేతాంసి కోహి విజ్ఞాతుమర్హతి? ౬

ఆత్రేయీ—(౨) విసృష్టశ్చ వామదేవానుమంత్రితో మేధ్యాశ్వః; ప్రక్ల్ప్తాశ్చ యథాశాస్త్రం రక్షితారః, తేషామధిష్ఠాతా చ లక్ష్మణాత్మజశ్చంద్రకేతుః దత్తదివ్యాస్త్రసంప్రదాయశ్చతురంగసాధనాన్వితోఽనుప్రహితః.

---

౧. రాజక్రతౌ రాజాసాధారణక్రతౌ క్రతురాజే వా అశ్వమేధే; రాజదంతాదిత్వాత్పరనిపాతః; ప్రక్రాంతమితి భావే క్తః; సీతాయాః ప్రతికృతిః ప్రతిమా; గృహిణీకృతా ధర్మపత్నీకృతా.

౬. వజ్రాదపీతి. అనుమానశ్లోకః; నిర్దోషాయాం సీతాయాం రామహృదయస్య మృదుత్వమేవ స్వాభావికం; కఠోరత్వం తు మూర్ఖలోకానుసరణార్థత్వాదాగంతుకమితి ప్రతికృతికరణాదవగమ్యత ఇతి; న చ 'మృతభార్యా విదూరస్థా పతితా వ్యాధితాపి వా; అనిచ్ఛుః ప్రతికూలా వా తస్యాః ప్రతినిధాక్రియే'తి స్మరణాత్ ప్రతికృతికరణం మృదుత్వానుపపాదకమితి వాచ్యం; తస్య పరిణయాంతరాశక్తవిషయత్వాత్ నిరవకాశక్రియావిషయత్వాచ్చ అశ్వమేధాదేస్సావకాశత్వాత్ రామస్య పరిణయాంతరశక్తత్వాచ్చ; తస్మాత్ సీతాసదృశప్రతిమాకరణం మృదుత్వాపాదకమేవ; ఏతాదృశవిచారసాధ్యత్వాత్ కో హి విజ్ఞాతుమర్హతి? జ్ఞానస్వరూపయోగ్యతాపి దుర్లభేత్యర్థః; అత్రార్థాంతరన్యాసాలంకారః.

౨. వామదేవేనానుమంత్రితః అనుజ్ఞాతః; వసిష్ఠాసన్నిధానాదితి భావః; మేధ్యాశ్వః యజ్ఞీయాశ్వః; యథాశాస్త్రం 'చతుశ్శతా రక్షంతి యజ్ఞస్యావిఘాతాయే'త్యాది శాస్త్రమనతిలంఘ్య; అధిష్ఠాతా నియామకః; అనుప్రహితః అనుప్రేషితః.

---

† తేన రాజ్ఞా క్రతురశ్వమేధః ప్రక్రాంతః ఇత్యేవ ప్రాచీనపాఠః.

వాసంతీ—(సహర్షకౌతుకాస్రం,) కుమారలక్ష్మణస్యాపి పుత్ర ఇతి మాతర్జీవామి.

ఆత్రేయీ—(౧)అత్రాంతరే బ్రాహ్మణేన మృతం పుత్రం నిక్షిప్య రాజద్వారి సోరస్తాడమబ్రహ్మణ్యముద్ఘోషితం.

వాసంతీ—తతః ౨.

ఆత్రేయీ—(౨) తతో న రాజాపచారమంతరేణ ప్రజానామకాలమృత్యుశ్చరతీత్యాత్మదోషం నిరూపయతి కరుణామయే రామభద్రే సహసైవాశరీరిణీ వాగుదచరత్.

ప. శంబూకో నామ వృషలః పృథివ్యాం తప్యతే తపః,
శీర్షచ్ఛేద్యస్స తే రామ తం హత్వా జీవయ ద్విజం. ౩

ఇతి, ఇత్యుపశ్రుత్య కృపాణపాణిర్విమానమధిరుహ్య సర్వా దిశో విదిశశ్చ శూద్రతాపసాన్వేషణాయ జగత్పతిశ్చరితుమారబ్ధః.

వాసంతీ—(3) శంబూకో నామ శూద్రోఽధోముఖో ధూమపోఽస్మిన్నేవ జనస్థానే తపశ్చరతి, తదపి రామభద్రః పునరిదం వనమలంకుర్యాత్.

ఆత్రేయీ—భద్రే గమ్యతేఽధునా.

వాసంతీ—ఆర్యే ఆత్రేయి ఏవమస్తు, కఠోరీభూతసుదివసః తథాహి.

---

౧. అబ్రహ్మణ్యం. అబ్రహ్మణ్యమితి వచనం; ఉద్ఘోషితముచ్చైరుచ్చరితం;

౨. రాజాపచారం రాజదోషం; నిరూపయతి మీమాంసమానే కరుణామయే పరదుఃఖదుఃఖిత్వరూపానుకంపాప్రచురే; ఉదచరత్ ఉద్గతవతీ.

౩. శంబూకఇతి. శంబూకమపి శంబుకమితి ద్విరూపాభిధానం; తపస్తప్యతే. తపశ్చరతి; తప ఐశ్వర్యే వేతి తజ్ దివాదిత్వాత్ శ్యన్; † శీర్షచ్ఛేద్యః శిరశ్ఛేదార్హః; శీర్షచ్ఛేదాద్యచ్చేత్యుపసంఖ్యానాద్యత్ దిశః ప్రాచ్యాదయః; విదిశః ఆగ్నేయ్యాదయః.

3. తత్ తస్మాత్; అప్యలంకుర్యాదిత్యన్వయః; సంభావనాయామపిశబ్దః.

---

† చింత్యమిదం; ప్రకృతే ఐశ్వర్యార్థాఽయోగాత్; కింతు తపసంతాపే ఇత్యస్మాత్ తపస్తపః కర్మకస్యైవేత్యనేన కర్మవద్భావాతిదేశాత్కర్మకర్తరి లటి యగాత్మనేపదే; కర్మకర్తరి తపేరర్జనమర్థః; తపస్తప్యతే అర్జయతీత్యర్థః.

ప. కండూలద్విపగండపిండకషణాకంపేన సంపాతిభిః
ఘర్మస్రంసితబంధనైస్స్వకుసుమైరర్చంతి గోదావరీం,
ఛాయాపస్కిరమాణవిష్కిరముఖవ్యాకృష్టకీటత్వచః
కూజత్క్లాంతకపోతకుక్కుటకులాః కూలే కులాయద్రుమాః.

రా. కండూలేత్యాది. కండూమతాం ద్విపగండపిండానాం పిండాకారకరికపోలానాం కషణేన సంఘట్టనయా ఆకంపేన అత్యర్థచలనేన సంపతంతీతి సంపాతినః తథా విధైః ఘర్మేణ నిదాఘోష్ణ్యేన స్రంసితబంధనైశ్శిథిలితవృంతైః ఛాయాయామనాతపే అపస్కిరమాణా భక్షార్థం చంచ్వా భూమిం విలిఖంతః; కిరతేర్హర్ష జీవికా కులాయకరణేష్వితి వాచ్యం; అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వాలేఖనే; ఇత్యాభ్యాం తజ్ సుటౌ; తథా విధానాం విష్కిరాణాం వయసాం ముఖైర్వ్యాకృష్టా కీటత్వక్ యేష్వితి విగ్రహః; కపోతాః పారావతాః కుక్కుటాశ్చరణాయుధాః తేషాం కులాని కూజంతి క్లాంతాని చ యేష్వితి విగ్రహః; కూలే తీరవర్తిన ఇత్యర్థః; కులాయద్రుమాః పక్షినీడయుక్తవృక్షాః స్వకుసుమైర్గోదావరీమర్చంతి పూజయంతీతి సంబంధః; † అత్ర వృక్షవర్ణనయా వైదికశిఖామణీనాం గృహమేధినాం మధ్యాహ్నకాలవృత్తాంతః స్వసంపాదితశుద్ధద్రవ్యైర్భగవత్పూజాతిథిసత్కారాదిః ప్రతీయతే; తథాహి; స్వకుసుమైః గోదావరీ మర్చంతీత్యనేన స్వకీయపుణ్యోపనతభోగ్యద్రవ్యైస్స్వేష్టసిద్ధిహేతుభూతాం దేవతాం పూజయంతీతి ప్రతీయతే; కండూలేత్యాది విశేషణేన ద్రవ్యాణాం దురూహశాస్త్రార్థసందేహానిర్ణయార్థముపపన్నైస్తత్కృతోపదేశనివృత్తసంశయతయా సంతుష్టైరభ్యాగతిభిస్సమర్పితత్వం ప్రతీయతే. ఘర్మస్రంసితేత్యనేన తేషాం కషాయే కర్మభిః పక్వే నివృత్తకామలోభాదితయా ద్రవ్యాణాం దేవతారాధనాయ ప్రతిహతప్రదానం ప్రతీయతే; ఛాయాపస్కిరమాణేత్యనేన తేషాం గృహేష్వతిథయస్స్వయమాగత్య భోజ్యాని భుంజత ఇతి ప్రతీయతే; కూజత్క్లాంతేత్యనేన తేషాం మధ్యాహ్నకాలప్రయుక్తశ్రాంతియుక్తనానాశాఖాధ్యేతృవానావటుసమాజపాఠకౌల్యం ప్రతీయతే; కులాయేత్యనేన తేషామనేకకుటుంబభరణం ప్రతీయత ఇతి సహృదయా విదాం కుర్వంతు; అత్ర కుసుమపతనస్య గోదావరీపూజాత్వోత్ప్రేక్షా కృతా; సా చ గమ్యా వాచకశబ్దప్రయోగాభావాత్.

† 'అత్రార్థాంతరధ్వనిం కేచిదాచక్షతే. న తావచ్ఛబ్దశక్త్యార్థశక్త్యా వేతి ధ్వనిమార్గదత్తదృశస్త ఏవ సహృదయాః ప్రష్టవ్యాః' ఇతి కేచిత్ ప్రకృతస్థలే ధ్వన్యర్థం నాభ్యుపయంతి.

ఇతి (౧) (పరిక్రమ్య నిష్క్రాన్తే)— శుద్ధవిష్కమ్భః.

(౨) తతః ప్రవిశతి పుష్పకస్థస్సదయోద్యతఖడ్గో రామః

౫. రేహస్త దక్షిణ మృతస్య శిశోర్ద్విజస్య
జీవాతవే విసృజ శూద్రమునౌ కృపాణం,
రామస్య గాత్రమసి నిర్భరగర్భఖిన్న
సీతావివాసనపటోః కరుణా కుతస్తే?

(3) కథంచిత్ప్రహృత్య. కృతం రామసదృశం కర్మ, అపి సజీవేద్బ్రాహ్మణపుత్రః?

అత్ర భగవతః కేనాపీత్యారభ్యాయమధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యంతేనాష్టావక్రప్రవేశాల్లక్ష్యస్య సీతావనప్రాపణేనాలక్ష్యస్య బీజస్యోద్భేదాత్ప్రతిముఖసంధిరయం; 'లక్ష్యాలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మత'మిత్యుక్తేః' అప్యేతత్తపోవనమిత్యారభ్య దృష్టనష్టపదార్థానుసరణరూపః పరిసర్ప ఉక్తః; హా రామభద్రేతి ప్రముఖనిష్ఠురవచనరూపం వజ్రముక్తం; సీతాప్రతికృతిరిత్యాదినా అనురాగప్రకాశనరూపః ప్రగమ ఉక్తః; వజ్రాదపీత్యత్రారత్యుపశమనాత్మకశ్శమ ఉక్తః; విస్మృతశ్చ వామదేవానుమంత్రిత ఇత్యారభ్య జనస్థానే ఏవ తపశ్చరతీత్యంతేన బ్రాహ్మణక్షత్రియశూద్రాణాం కీర్తనాద్వర్ణసంహార ఉక్తః.

౧. నిష్క్రాన్తే ఇతి. ఇయం చూలికా † తదుక్తం; 'నేపథ్యాంతఃస్థితైః పాత్రైశ్చూలికార్థస్య సూచనే' ఇతి.

౨. సదయేత్యాది; ఉద్యతః ఉన్నమితః.

౯. రేహస్తేత్యాది. రే దక్షిణ హస్త అతిసవ్యహస్త; కృపాణం ఖడ్గం విసృజ విముంచ; నిర్భరః పూర్ణః వివాసనం నిష్కాసనం; పటోరిత్యనేన ఛద్మనా పరిదదామీత్యేతద్వివక్షితం; అత్ర విషయాలంకారముదాజహార కువలయానందకారః.

3. కథంచిత్ప్రహృత్య ప్రక్షిప్య; * ఇదం చింత్యం; దూరాధ్వానం వధమిత్యారభ్య ఏతాన్యద్వో కారిత్వాత్ప్రయోగానుచితాని హీతి నిషేధాత్; అత్రా

---

† ఇదం చింత్యం; తతః ప్రవిశతి వనదేవతేత్యనేనాదావేవ వనదేవతాయా అపి ప్రవేశకథనేన కస్యాపి పాత్రస్య నేపథ్యస్థత్వాభావాత్; కింతు శుద్ధవిష్కంభ ఇతి మూలోక్తమేవ సాధు.

* 'అత్ర కేచిత్'. 'దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిప్లవమ్; సంరోధం భోజనం స్నానం సురతం చానులేపనమ్; అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి

(ప్రవిశ్య) దివ్యపురుషః జయతు జయతు దేవః.

ప. దత్త్వాభయే త్వయి యమాదపి దండధారే
సంజీవితశ్శిశురయం మమ చేయమృద్ధిః,
శంబూక ఏష శిరసా చరణౌ నతస్తే
సత్సంగజాని నిధనాన్యపి తారయంతి. ౧౦

రామః—(౧)ద్వయమపి ప్రియం నః, తదనుభూయతాముగ్రస్య తపసః పరిపాకః.

ప. యత్రానందాశ్చ మోదాశ్చ యత్ర పుణ్యా హి సంపదః,
వైరాజా నామ తే లోకాస్తైజసాస్సంతు తే శివాః. ౧౧

నిష్ఫలస్తు విశేషాద్విధూననం నామ సంధ్యంగం; రామసదృశం కర్మ న తు దశరథసదృశం; దశరథో హ్యబుద్ధిపూర్వకం శూద్రతాపసవధం కృతవాన్ అహం తు బుద్ధిపూర్వకం శూద్రతాపసవధం కృతవాన్; తథా చ 'పితుశ్శతగుణం పుత్ర' ఇతి న్యాయో వోషవిషయో జాత ఇతి స్వోపాలంభ ఇవా వ్యజ్యతే. అపి స జీవేత్. అపిస్సంభావనాయాం; అశరీరవాణ్యా శిశుజీవననిశ్చయేఽపి పావకవచనేన సీతాయా నిర్దోషత్వనిశ్చయేఽపి ఫలాభావవత్ స్వీయదైవవిపర్యయేణాత్రాపి తథా స్యాదిత్యాశయః. ప్రవిశ్య దివ్యపురుషః. శంబూకశరీరం విహాయేతి శేషః.

౧౦. యమాదపి దత్తాభయే త్వయి దండధారే సతీత్యన్వయః; యమహేతుకభయనివృత్తిదాతరి త్వయి మమ శాసితరి సతీత్యర్థః; అసౌ శిశుః బుద్ధిస్థో బ్రాహ్మణ శిశుః. నిధనాని మరణాని తారయంతి, సంసారాబ్ధిమితి శేషః.

౧. పరిపాకః ఫలం.

౧౧. యత్రేతి. ఆనందా ఆత్మానుభవజన్యాః హర్షాః; మోదాః దివ్యవిషయానుభవజన్యా హర్షాః; సమ్పదః అణిమాదివిభూతయః వైరాజానామ వైరాజా ఇతి ప్రసిద్ధాః.

న నిర్దిశేత్' ఇత్యనుశాసనవిరోధాచ్చిన్త్యమిదమిత్యాచక్షతే వధాదీనామజేక్ష్యత్వాసేతదభినయస్య వైరస్యాధాయకతాభిప్రాయేణైవ లాక్షణికానాం నిషేధార్థస్య చాత్ర వధ్యప్రవేశానుక్తిమాత్రేణ వారణాత్; ప్రకృతప్రహారోక్తేరాకాశే ఖడ్గవిచ్ఛురణమాత్రేణాభినేయత్వాచ్చ న కశ్చిద్దోషః; వధ్యప్రవేశాభావేఽపి వధక్రియాజన్యగాత్రచ్ఛేదక్షతజక్షరణాదీనాం ఘృణాహేతూనాం ప్రత్యక్షత్వం తాదృశమేవ యోగదృశామితి విరమ్యతే' ఇతి ప్రకృతేదంగోచరవిచారే ప్రకృతవ్యాఖ్యాతృసందర్శితే విమనాయన్తే కేచన రసికసత్తమాః.

శంబూకః—(౧) యుష్మత్ప్రసాదాదేష మహిమా, కిమత్ర తపోభిః? అథవా మహదుపకృతం తపసా.

ప. అన్వేష్టవ్యో యదసి భువనే భూతనాథః శరణ్యో
మామన్విష్యన్నిహ వృషలకం యోజనానాం శతాని,
క్రాంత్వా ప్రాప్తః స ఇహ తపసాం సంప్రసాదోఽన్యథా చేత్
క్వాయోధ్యాయాః పునరుపగమో దండకాయాం వనే వః?

రామః—కిం నామ దండకేయం? సర్వతోఽవలోక్య.

---

౧. యుష్మత్ప్రసాదేతి. 'ధాతుః ప్రసాదాన్మహిమానమీశమ్' ఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; కిమత్ర తపోభిః తపోహేతుకం కిమత్రేత్యర్థః; అథ వా మహదుపకృతం తపసా; తపఃకర్తృకో మహానుపకార ఇత్యర్థః.

౨. తదుపపాదయతి-అన్వేష్టవ్య ఇతి. యదపీతి ప్రసిద్ధవన్నిర్దేశాత్ 'సోఽన్వేష్టవ్యః' ఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; అనేన కారణత్వముక్తమ్; 'కారణం తు ధ్యేయః' ఇతి శ్రుతేః; న కేవలం ప్రధానహిరణ్యగర్భాదివత్కారణత్వం; కింతు నిరుపాధికస్వామిత్వసహకృతమిత్యాహ-లోకనాథ ఇతి. ఏష సర్వభూతాధిపతిరిత్యాదిశ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యంతే; పూర్వోక్తాన్వేష్టవ్యత్వాది ఫలమాహ-శరణ్య ఇతి. ఏష సర్వభూతపాల ఇత్యాదిశ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యంతే; 'న హి పాలనసామర్థ్యమృతే సర్వేశ్వరం హరిమ్' ఇత్యుపబృంహణాత్ హరహిరణ్యగర్భాదీనాం రక్షకత్వశంకానిరాసః. ఇదం చ ఘంటాకర్ణాదివిషయే స్పష్టం. వృషలకం. అజ్ఞాతో వృషలో వృషలకః అజ్ఞాతే కప్రత్యయః; అనేన ప్రమాణతోఽన్వేషణీయత్వం స్వస్య సూచ్యతే; అన్విష్యన్ న తు చారాదినాన్వేషయన్నిత్యర్థః. యోజనానాం శతాని. అయోధ్యాదండకయోర్యోజనయుక్తాని కియంత్యప్యేవముక్తిః కృత్స్న శతాని. భూమండలాన్వేషణానంతరమత్ర ప్రాప్త ఇతి సూచయతి; తన్మూలం తు పృథివ్యాం తప్యత ఇత్యశరీరవాణ్యాః పృథివ్యామితి సామాన్యోక్తిః. ప్రాప్తః న తు మాం తత్ర దూతైః ప్రాపితవానిత్యర్థః; వృషలకమిత్యత్ర వృషం ధర్మం లునాతీతి వృషల ఇతి వ్యుత్పత్త్యా 'శుశ్రూషా శూద్రస్యే'తి స్మృత్యుక్తస్వధర్మచ్ఛేదేన స్వతంత్ర తపశ్చరణరూపస్యాపరాధస్య సూచనం; తపసాం సంప్రసాదః తపఃకృతానుగ్రహః; పునరిత్యనేన పూర్వం వనవిలోకనస్పృహయాఽయోధ్యాసిద్ధిర్వారితా; వనపదం దండకాయామపి గహనప్రదేశస్య సూచనార్థం; ఏవం సర్వప్రకారేణాపి దుర్ఘటభవదాగమనసంఘటకత్వాత్తపసాం సమ్యక్ప్రసాద ఇతి భావః.

(ఆః కథం) ప. స్నిగ్ధశ్యామాః క్వచిదపరతో భీషణాభోగరూక్షాః
స్థానేస్థానే ముఖరకకుభో ఝాత్కృతైర్నిర్ఝరాణాం,
ఏతేఽగస్త్యాశ్రమగిరి సరిద్గర్తకాంతారమిశ్రా
స్సందృశ్యంతే పరిచితభువో దండకారణ్యభాగాః ? ౧౩

శంబూకః—దండకైవైషా. అత్ర కిల పూర్వం నివసతా దేవేన.

ప. చతుర్దశసహస్రాణి చతుర్దశ చ రాక్షసాః, †
త్రయశ్చ దూషణఖరత్రిమూర్ధానో రణే హతాః. ౧౪
యేన సిద్ధక్షేత్రే జనస్థానే మాదృశానామపి జానపదానామకుతోభయస్సంచారస్సంజాతః.

రామః—న కేవలం దండకా జనస్థానమపి.

శంబూకః—(౧)బాఢం, ఏతాని ఖలు సర్వభూతరోమహర్షణాని ఉన్మత్తచండశ్వాపదకులాక్రాంత గిరిగహ్వరాణి జనస్థానపర్యంతదీర్ఘారణ్యాని దక్షిణాం దిశమభివర్తంతే పశ్య.

ప. నిష్కూజస్తిమితాః క్వచిత్క్వచిదపి ప్రోచ్చండసత్త్వస్వనా
స్స్వేచ్ఛాసుప్తగభీరభోగ భుజగశ్వాసప్రదీప్తాగ్నయః,

---

౩. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధాశ్చాకచక్యవంతః; శ్యామా నీలాః; ఆభోగో విపులావకాశః తేన రూక్షాశ్చిత్తక్షోభకరాః; గర్తాః అవటాః.

౧౪. చతురితి. దూషణఖరత్రిమూర్ధాన ఇత్యత్ర సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ధ్న ఇతి షప్రత్యయాభావః; కేచిత్తు దూషణఖరత్రిమూర్ధానః ఇతి పదద్వయం కృత్వా నః అస్మాకం రణే దూషణఖరత్రిమూర్ధాః హతా ఇతి షప్రత్యయాంతమేవ సమర్థయంతే; అస్మాకమితి చ రామేణ సహాభేదసమాధినా దివ్యపురుషవచనం పక్షైకాభిప్రాయకం బోధ్యం; వస్తుతస్తు నో ఇతి నోశబ్దః పృథక్పదమిత్యాశ్రిత్యాత్ర నివసతా దేవేన దూషణఖరత్రిమూర్ధాః హతాః నో కిమితి కాక్వా యోజనీయం; ఇయం చ ప్రత్యభిజ్ఞాపనశైలీ గౌరవవిషయేఽనుభవసిద్ధా. సిద్ధక్షేత్రే సిద్ధిప్రదపుణ్యక్షేత్రే;

౧. అకుతోభయః. నాస్తి కుతోఽపి భయం యత్రేతి విగ్రహః; రోమహర్షణాని రోమాంచజనకాని.

౧౫. నిష్కూజేతి. నిర్గతాః కూజాః కూజితాని యేభ్య ఇతి విగ్రహః; కూజిత

---

† రక్షసాం భీమకర్మణామితి ద్వితీయచరణపాఠః పుస్తకాంతరే.

సీమానః ప్రదరోదరేషు విరళస్వల్పాంభసో యాస్వయం
తృష్యద్భిః ప్రతిసూర్యకైరజగరస్వేదద్రవః పీయతే. ౧౬

రామః—స. పశ్యామి చ జనస్థానం భూతపూర్వఖరాలయం,
ప్రత్యక్షానివ వృత్తాంతాన్ పూర్వాననుభవామి చ. ౧౭

ప్రియా రామా హి వైదేహ్యా (౧) (సర్వతోఽవలోక్య) సర్వథా ప్రియా రామా హి వైదేహ్యా సీత్, ఏతాని నామ కాంతారాణి. కిముతః పరం భయానకం స్యాత్? (సాస్రం).

వ. త్వయా సహ నివత్స్యామి వనేషు మధుగంధిషు,
ఇతి హారమత్తైవాసా స్నేహస్తస్యాస్తు తాదృశః. ౧౮

న కించిదపి కుర్వాణస్సౌఖ్యైర్దుఃఖాన్యపోహతి,
తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౧౯

కూణ్యా ఇత్యర్థః. 'కూజ అవ్యక్తే శబ్దే' ఇత్యస్మాద్భావే ఘఞ్ ప్రత్యయః; సత్త్వానాం జంతూనాం; ప్రదరోదరాణి భూవిదారమధ్యాని; ప్రతిసూర్యకైః వక్రకృకలాసకైః.

౧౭. పశ్యామీతి. భూతపూర్వో యః ఖరాలయస్తథావిధమిత్యర్థః; పూర్వం భూతో భూతపూర్వః సఖరస్యాలయో గృహం యస్మిన్నితి వా; ప్రత్యక్షానివ పురో వర్తమానానివ; అనుభవామి స్మృతివైశద్యేన సాక్షాత్కరోమి.

౧. కాంతారాణి దుర్గమవర్త్మాని; భయానకం భయజనకం.

౧౮. త్వయేతి. మధు చ గంధశ్చాత్రస్త ఇతి మధుగంధీని తేషు; ఇహ కాంతారేషు అరమత్తైవ ప్రీతిం ప్రాప్తవత్యేవ; కుత ఇత్యత ఆహ–స్నేహస్తస్యాస్తు తాదృశ ఇతి 'హృదయం త్వేవ జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పర'మిత్యుక్తరీత్యా పరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః.

౧౯. న కించిదపీతి. యస్య ప్రియః ప్రీతిమాన్ ప్రీతివిషయో వా యో జనః కించిదపి న కుర్వాణస్సన్ కించిత్కార్యలేశేనాపి శూన్యస్సన్ సౌఖ్యైః స్వీయసుఖైః కరణైః దుఃఖాన్యపోహతి దుఃఖాని నాశయతి; తత్ దుఃఖనాశహేతుభూతో జనః, తస్యాపోహనీయదుఃఖవతః పురుషస్య కిమపి విధేయప్రాధాన్యాన్నపుంసకత్వం: 'ద్రవ్యం చ భవ్యే' ఇత్యనుశాసనాత్; యద్వా విలక్షణం ద్రవ్యం భవ్యవస్తు; సౌఖ్యైరితి ఇత్థం భూతలక్షణే తృతీయా; తథా చ సౌఖ్యైర్విశిష్టః సుఖితః ప్రియః ఇష్టః యో జనో యస్య కించిదపి న కుర్వాణః స్వరూపాతిరేకివ్యాపారలేశేన శూన్యస్సన్ దుఃఖాన్యపోహతి, తదిత్యాది పూర్వవత్; దుఃఖనివృత్తిహేతువ్యాపారలేశ శూన్యస్సన్నపి స్వీయసుఖవిశిష్టో యస్స్వరూపేణైవ దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి కారణం తం ప్రతి తస్య నిస్తులద్రవః త్వమితి భావః. ఏవం చ అహం సీతావిషయే కించిత్కార్యలేశశూన్యోఽపి సుఖితస్సన్ తద్దుఃఖనివర్తక ఇతి కాంతారాగమనంయుక్తమేవేతి హృదయస్థితోఽర్థః.

శంబూకః—(౧) తదలమేభిర్దుఃఖాస్పదైః పరిదేవనైః, తదేతాని మదకలమయూరకంఠకోమలచ్ఛవిభిరవకీర్ణాని పర్యంతైరవిరళనివిష్టనీలబహుళచ్ఛాయాతరుషండమండితాని అసంభ్రాంతవివిధమృగయూథాని పశ్యతు మహానుభావః ప్రశాంతగంభీరాణి మహారణ్యాని.

ప. ఇహ సమదశకుంతాక్రాంతవానీరముక్త
ప్రసవసురభిశీతస్వచ్ఛతోయా వహంతి,
ఫలభరపరిణామశ్యామజంబూనికుంజ
స్ఖలనముఖరభూరిస్రోతసో నిర్ఝరిణ్యః. ౧౯

ప. దధతి కుహరభాజామత్ర భల్లూకయూనా
మనురసితగురూణి స్త్యానమంబూకృతాని,
శిశిరకటుకషాయస్స్త్యాయతే సల్లకీనా
మిభదళితవికీర్ణగ్రంథినిష్యందగంధః. ౨౦

రామః—(౨) సబాష్పస్తంభం. * భద్ర శివాస్తే పంథానో దేవయానాః,
ప్రపద్యస్వ పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః.

---

౧. పర్యంతైః అభ్యర్ణప్రదేశైః; ఛాయాతరవః ఛాయాప్రధానతరవః. ప్రశాంతాని అనుద్వేగజనకాని.

౧౯. ఇహేతి. శకుంతాః పక్షిణః; వానీరాః వేతసవృక్షవిశేషాః; ముఖరాణి శబ్దవంతి భూరీణి స్రోతాంసి యాసు తాః.

౨౦. దధతీతి. కుహరభాజాం గుహావర్తినాం భల్లూకయూనాం తరుణభల్లూకానాం అనురసితేన అనురణితేన గురూణి మహాంతి అంబూకృతాని నిష్ఠీవనశబ్దాః స్త్యానం వృద్ధిం దధతి భజంతి; నిష్యందః స్వరసద్రవః స్త్యాయతే వర్ధతే; † కర్తృవ్యతిహారే ఆత్మనేపదం.

౨. దేవయానాః దేవయాననామకాః. తే చ అగ్నిర్జ్యోతిరహశ్శుక్లః షణ్మాసా

---

* అత్ర, భద్ర శివాస్తే పంథానః; ప్రతిపద్యస్వ దేవయానం పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః; ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

† చింత్యమిదమ్; క్రియావినిమయాభావాత్; కింతు కర్మకర్తర్యాత్మనేపదమితి లేఖితుం యుక్తమ్.

శంబూకః—యావత్పురాణబ్రహ్మవాదినమగస్త్యమభివాద్య శాశ్వతం పదం ప్రవిశామీతి (నిష్క్రాంతః)

రామః—ఏతత్పునర్వనమహో కథమద్య దృష్టం?
యస్మిన్నభూమ చిరమేవ పురా వసంతః,
ఆరణ్యకాశ్చ గృహిణశ్చ రతాస్స్వధర్మే
సాంసారికేషు విషయేషు వయం రసజ్ఞాః. ౨౧

ప. ఏతే త ఏవ గిరయో విరువన్మయూరా
స్తాన్యేవ మత్తహరిణాని వనస్థలాని.
ఆమంజువంజుళలతాని చ తాన్యమూని
నీరంధ్రనీపనిచుళాని సరిత్తటాని. ౨౨

ప. మేఘమాలేవ యశ్చాయమారాదివ విభావ్యతే,
గిరిః ప్రస్రవణో నామ యత్ర గోదావరీ నదీ. ౨౩

ప. అస్యైవాసీన్మహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాస
స్తస్యాధస్తాద్వయమపి రతాస్తేషు పర్ణోటజేషు,
గోదావర్యాశ్చ పయసి వితతశ్యామలానోకహశ్రీ
రంతః కూజన్ముఖరశకునో యత్ర రమ్యో వనాంతః. ౨౪

(౧(అత్రైవ సా పంచవటీ యత్ర చిరనివాసేన వివిధవిస్రంభసాక్షిణః ప్రదేశాః ప్రియాయాః ప్రియసఖీ చ వాసంతీ

ఉత్తరాయణమిత్యర్థః. లోకేభ్యః. లోకాననుభవితుం ప్రదయస్వ ఆకాశేన గచ్ఛ; 'డీఙ్విహాయసా గతౌ'.

౨౧. గృహిణః గృహమేధినః; సాంసారికేషు జన్మఫలభూతేషు.

౨౨. ఏత ఇతి. విరువన్మయూరాః కూజన్మయూరాః.

౨౩. మేఘమాలేతి. మేఘమాలేవ మేఘపఙ్క్తిసదృశో యః పురోవర్తి పదార్థః. ఆరాదివ సమీపస్థ ఇవ విభావ్యతే జ్ఞాయతే అయం పురోవర్తీ పదార్థః యత్ర గిరౌ గోదావరీనదీ స ప్రస్రవణో నామ గిరిః.

౨౪. అస్యేతి. ముఖరశకునః కూజత్పక్షియుక్తః అత ఏవాంతః కూజన్ స్వయం కూజన్నివ స్థితః.

౧. విస్రంభాః స్వైరవిలాసాః.

నామ వనదేవతా ప్రతివసతి, తత్కిమిదమాపతితమద్య రామ హతకస్య ?

సంప్రతి హి— ప. చిరాద్వేగారంభీ ప్రసృత ఇవ తీవ్రో విషరసః
కుతశ్చిత్సంవేగాత్ప్రచల ఇవ శల్యస్య శకలః,
వ్రణో రూఢగ్రంథిస్స్ఫుటిత ఇవ హృన్మర్మణి పునః
ఘనీభూతశ్శోకో వికలయతి మాం నూతన ఇవ. ౨౫

తథాపి తాన్ పూర్వసుహృదో భూమిభాగాన్ పశ్యామి,
(నిరూప్య) (౧) † అహో అనవస్థితో భూతసన్నివేశః.

* ప. పురా యత్ర స్రోతః పులినమధునా తత్ర సరితాం
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షితిరుహాం

---

౨౫. చిరాదితి. తీవ్రః స్పర్శదశాయామపి దుస్సహః అనేనాజ్ఞాతస్పర్శవిషవిశేషవ్యావృత్తిః; చిరాత్ భూయాంసం కాలం శమిత్వా వేగం వేదనాశైఘ్ర్యం ఆరభతే ఉత్పాదయతీతి వేగారమ్భీ. అనేన పూర్వోక్తవిషవిశేషవ్యావృత్తిః; ప్రసృతః యత్రాంగుల్యాదౌ స్పర్శస్తతోఽన్యత్ర సర్వాంగేషు శ్వయథుపళనాదినా దుస్సహప్రసరణః యో విషరసః తాదృశ ఇత్యర్థః; రసశబ్దేన విషోత్కర్షో వివక్షితః; కుతశ్చిత్ యస్మాత్కస్మాచ్చిత్ సంవేగాత్ సంభ్రమాదిజన్యాభిఘాతాత్ ప్రచలః శల్యస్య బాణాద్యగ్రస్య శకల ఇవ ఖండ ఇవ స్థితః; స హి మరణభయాదనుద్ధృత ఏవ తిష్ఠతి; రూఢాః ప్రాదుర్భూతాః గ్రంథయ ఉపవ్రణా యస్మాత్ తథోక్తః; స్ఫుటితః దళితః హృన్మర్మణి వ్రణ ఇవ హృదయమర్మవృత్తి వ్రణసదృశః; క్వాచిత్కస్పర్శసార్వత్రికప్రసరణాభ్యాం ప్రథమదృష్టాంతః; ప్రతికార్యత్వశంకావ్యుదాసాయ ద్వితీయః; స్వల్పకాలత్వవ్యావృత్తయే తృతీయః. విశేషమాహ-నూతన ఇవేతి. వికలయతి శూన్యం కరోతి.

౧ అనవస్థితో భూతసన్నివేశః అనియతా సృజ్యపదార్థస్థితిః.

౨౬. పురేతి. బహోః కాలాద్దృష్టం. బహుకాలమదృష్ట్వా దృష్టం †ల్యబ్లో

---

† అహో అనవస్థితో భూమిసన్నివేశ ఇతి ప్రాచీనపాఠః; అయమేవ యుక్తః, వక్ష్యమాణశ్లోకేన తస్యైవ సమర్థయిష్యమాణత్వాత్.

* బహుకాలమతిక్రమ్య దృష్టమితి యుక్తం; అదృష్ట్వేత్యస్య ల్యబంతత్వాభావాత్; కించ; ల్యబంతస్య లోపే ల్యప్ప్రకృత్యర్థనిరూపితకర్మవాచకాదధికరణ

బహోర్దృష్టం కాలాదపరమివ మన్యే వనమిదం
నివేశశ్శైలానాం తదిదమితి బుద్ధిం ద్రఢయతి. ౨౬

హంత పరిహరంతమపి మామితః పంచవటీస్నేహో బలాత్కర్షతీవ. (సకరుణం.)

ప. యస్యాం తే దివసాస్తయా సహ మయా నీతా యథా స్వే గృహే
యత్సంబంధికథాభిరేవ సతతం దీర్ఘాభిరాస్థీయత,
ఏకస్సంప్రతి నాశితప్రియతమస్తామేవ పాపః కథం
రామః పంచవటీం విలోకయతు వా గచ్ఛత్వసంభావ్య వా? ౨౭

పేపంచమీ; యద్వా పూర్వదర్శనకాలబహువిప్రకృష్టకాలే దృష్టం; సప్తమీపంచమ్యావితి పంచమీ ‡ తదిదమితి బుద్ధిం ప్రత్యభిజ్ఞాం; అత్ర ప్రస్తుతవనవృత్తాంతవర్ణనాద ప్రస్తుతప్రాణికుటుంబోపచయాపచయపరిస్ఫూర్తిరితి కువలయానందకారః.

౨౭. యస్యామితి. స్వే గృహే యథా యస్యాం తే దివసా నీతాః నిరుపప్లవత్వరామణీయకాదిభిః స్వగృహతుల్యాయాం పంచవట్యాం తే దివసా నీతా అతివాహితాః; న కేవలం రాత్రయో నీతాః కింతు దివసా అపి నీతా ఇతి దివసపదేన వ్యజ్యతే; తేన స్వగృహాపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి పంచవట్యాః; తత్ర హి రాజ్యతంత్రాదినా దివసేషు న సహావస్థానం ఘటతే. యత్సంబంధికథాభిరేవ కర్త్రీభిరాస్థీయత తస్థే, భావే లఙ్; ఏవకారేణ వాగ్వ్యాపారాంతరప్రతిషేధః యత్కథాభిరిత్యనుక్త్వా యత్సంబంధికథాభిరిత్యుక్తేః పంచవటీపరిసరవర్తినామపి రామణీయకం వ్యజ్యతే; అత్ర; 'స్మరసి కమలపత్రాక్షిం రామస్సంధ్యాముపాగమ'దిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలబుద్ధిస్థత్వాత్తయేత్యుక్తం; తామేవ న తు యాం కాంచిదిత్యర్థః; వియోగే హి రమణీయవస్తుదర్శనమాత్రం దుస్సహం కింపునస్సహానుభూతరమణీయవస్తుదర్శనమితి; ఏకః కేవలః స్త్రీశూన్య ఇతి భావః; నను రాజ్ఞ్యాశ్శుద్ధాంత ఏవ స్థిత్యర్హాయాః కథం సహాగమనం ఘటేత పురం ప్రతి గమనే సులభమేవ తద్దర్శనమితి కిమిహాత్యాహితమిత్యత్రాహ—నాశితప్రియతమ ఇతి నాశితత్వమపి దైవాధీనం చేత్కథంచిత్సహ్యా

వాచకాచ్చ పంచమీ భవతీతి; 'ల్యబ్లోపే' ఇతి వచనస్యార్థః; ప్రకృతే చ కాలస్య న కర్మత్వం కింతు వనస్యైవేతి ల్యబ్లోపే ఇత్యస్యాప్రవృత్తేః.

‡ ఇదం చింత్యమ్; కాలస్య కారకశక్తిద్వయమధ్యస్థత్వాభావాత్. యథా అద్యభుక్త్వాయం ద్వ్యహాద్భోక్తా ఇత్యాదౌ.

శంబూకః—(ప్రవిశ్య) (౧) జయతు దేవః, భగవానగస్త్యో మత్తశ్శ్రుతత్వత్సన్నిధానస్త్వామాహ, పరికల్పితావతరణమంగళా ప్రతీక్షతే వత్సలా లోపాముద్రా సర్వే చ మహర్షయః. తదేహి సంభావయాస్మాన్, అథ ప్రజవినా పుష్పకేణ స్వదేశముపగమ్యాశ్వమేధే సజ్జో భవిష్యసి.

రామః—(౨) పుష్పకం ప్రవర్తయత్, భగవతి పంచవటి! గురుజనోపరోధాత్ క్షణం క్షమ్యతామతిక్రమో రామస్య.

శంబూకః—దేవ పశ్య పశ్య.

ప గుంజత్కుంజకుటీరకౌశికఘటాఘూత్కారవత్కీచక
స్తంబాడంబరమూకమౌకులికులః క్రౌంచావతోఽయం గిరిః,

తైవ న తు తథా. కింతు మదధీనఏవ నాశ ఇతి దుఃఖాతిశయో ణిచా వ్యజ్యతే; నను తర్హి యత్ర సా తత్రైవ గన్యతామిత్యత్రాహ—పాప ఇతి. మరణప్రతిబంధకపాపవానిత్యర్థః. 'తథాప్యేవ ప్రాణాస్స్ఫురతి న తు పాపో విరమతీ'త్యుక్తేః; అసంభావ్య అసమ్మాన్య; రామః పంచవటీం విలోకయతు వేత్యవ్యాద్యుశైల్యా సర్వథా న మత్సవరూపానురూపం విలోకనముసంభావ్యాగమనం వేతి వ్యజ్యతే; సంప్రతి నాశితప్రియతమఇత్యనేనార్ద్రి దుఃఖత్వం వ్యజ్యతే; సర్వథా ప్రగారామేత్యారభ్య ఏతచ్ఛ్లోకాశ పర్యంతం అనురాగప్రకాశపరిశిష్టవచనరూపం పుష్పం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౧. మత్తశ్శ్రుతత్వత్సన్నిధానః, సన్నిధానం సామీప్యం; మత్త ఇతి పంచమ్యా రామాగమనాఖ్యాతుర్దివ్యపురుషస్యాగస్త్యం ప్రతి గురుప్రాయత్వం కవేరభిమతమితి వ్యజ్యతే; 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇతి పంచమీవిధానాత్; అవతరణమంగళం నీరాజనాదికం; లోపాముద్రా అగస్త్యపత్నీ; ప్రతీక్షతే కృతక్షణా తిష్ఠతి త్యక్తాన్యవ్యాపారా తిష్ఠతీత్యర్థః. ప్రజవినా ప్రకృష్టవేగవతా, ఏకదేశినేతి జ్ఞాపకాత్కర్మధారయాదినిః.

౨. ప్రవర్తయత్ గమయత్; గురుజనస్యాగస్త్యాదేః ఉపరోధాదనుసరణాద్ధేతోః; అతిక్రమః అసంభావ్యగమనరూపః; అత్ర ఇష్టజనానునయాత్పర్యుపాసనం నామ సంధ్యంగముక్తం. తథోక్తం; 'ఇష్టజనానునయః పర్యుపాసనమి'తి.

౩. గుంజదిత్యాది. కుంజా ఏవ కుటీరాః కుంజకుటీరాః గుంజంతః అవ్యక్తశబ్దం కుర్వంతః యే కుంజకుటీరాః తేషు యాః కౌశికఘటాః ఘూకపఙ్క్తయః

ఏతస్మిన్ ప్రచలాకినాం ప్రచలతాముద్వేజితాః కూజితై
రుద్వేల్లంతి పురాణరోహిణతరుస్కంధేషు కుంభీనసాః. ౨౮

అపిచ—స. ఏతే తే కుహరేషు గద్గదనదద్గోదావరీవారయో
మేఘాలంబితమౌలినీలశిఖరాః క్షోణీభృతో దాక్షిణాః,
అన్యోన్యప్రతిఘాతసంకులచలత్కల్లోలకోలాహలై
రుత్తాలాస్త ఇమే గభీరపయసః పుణ్యాస్సరిత్సంగమాః. ౨౯
ఇతి (నిష్క్రాంతౌ)

ఇతి ద్వితీయోఽఙ్కః

తాసాం ఘూత్కార ఏవాస్తీతి తద్వంతః యే కీచకాః తేషాం కీచకానాం రంధ్రవద్వేణూనాం స్తంబాః కాండాః తేషామాడంబరస్సంభ్రమః తేన మూకాని జోషమాసీనాని మౌకులీకులాని వాయసకులాని యత్ర స తథోక్తః; క్రౌంచావత స్తన్నామకః; ప్రచలాకినాం మయూరాణాం; రోహిణతరవో న్యగ్రోధవృక్షాః; కుంభీనసాః సర్పాః; ఉద్వేల్లంతి వేపంతే; 'వేల్ల చలనే.'

౨౯. ఏత ఇతి. కుహరేషు గుహాసు గద్గదం యథా భవతి తథా నదంతి శబ్దం కుర్వంతి గోదావరీవారిణి యేషు తథోక్తాః; శిఖరాగ్రం మౌళిః పర్వతాగ్రం శిఖరమితి భేదః; క్షోణీభృతః పర్వతాః; దాక్షిణాః దక్షిణదిశావర్తినః; ఏతే తే పూర్వం భవతా దృష్టాః అన్యోన్యప్రతిఘాతేనాన్యోన్యప్రతిహత్యా సంకులా నిబిడాః చలంతః కల్లోలాస్తరంగాస్తేషాం కోలాహలైః కలకలైరుత్తాలాః ఉల్బణాః సరిత్సంగమాః నదీసఙ్గమాః.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య।
ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయామపసితో ద్వితీయోఽఙ్కః
ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం
ద్వితీయోఽఙ్కః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

తృతీయోఽఙ్కః.

నదీద్వయం తతః (ప్రవిశతి)

ఏకా—సఖి మురళే! కిమసి సంభ్రాంతేవ?

మురళా-(౧) భగవతి తమసే! ప్రేషితాస్మి భగవతోఽగస్త్యస్య పత్న్యా శ్రీలోపాముద్రయా సరిద్వరాం గోదావరీమభిధాతుం, జానాస్యేవ, యథా, వధూపరిత్యాగాత్ప్రభృతి.

ప. అనిర్భిన్నో గభీరత్వాదంతర్గూఢగురువ్యథః,
పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః ౧

(౨) తేన తథావిధేష్టజనకష్టవినిపాతజన్మనా ప్రకృష్టగద్గదేన దీర్ఘశోకసంతానేన సంప్రతి పరం పరిక్షీణో రామభద్రః, తమవలోక్య కంపితమివ మే కుసుమసమబంధనం హృదయం. అధునా చ రామభద్రేణ ప్రతినివర్తమానేన నియతమేవ పంచవటీవనే వధూసహవాసవిస్రంభసాక్షిణః ప్రదేశా ద్రష్టవ్యాః, తత్ర చ ని

---

౧. సరిద్వరాం నదీశ్రేష్ఠాం; వధూపరిత్యాగాత్ భార్యాపరిత్యాగాత్.

౧. అనిర్భిన్న ఇతి. గభీరత్వాదక్షోభ్యత్వాత్ అనిర్భిన్నః అప్రకటః అంతః హృదయే గూఢా సంవృతా గుర్వీ వ్యథా సంతాపాదిరూపా యేన స తథోక్తః; రామస్య కరుణో రసః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయాత్మకో రసః పుటపాకప్రతీకాశః లోహమయసంపుటాంతర్వర్తిసంతపనసదృశ ఇత్యర్థః.

౨. తథావిధేష్టజనస్య సీతాయాః కష్టవినిపాతాద్దుఃఖోపనమనాత్ జన్మ ఉత్పత్తిర్యస్య తథోక్తేన; ప్రకృష్టః అధికః గద్గదః గద్గదశబ్దో యస్మిన్ తథోక్తేన, ప్రకర్ష గద్గదేనేతి పాఠే ప్రకర్షేణ గద్గదో యస్మిన్నితి విగ్రహః; దీర్ఘశోకసంతా

సర్గధీరస్యాప్యేవంవిధాయామవస్థాయా మతిగభీరాభోగశోకక్షోభసంవేగాత్పదేపదే మహాః ప్రమాదవంతి శోకస్థానాని శంకనీయాని, తద్భగవతి గోదావరి! త్వయా తత్ర సావధానయా స్థాతవ్యం.

వ. వీచీవాతైః శీకరక్షోదశీతై
రాకర్షద్భిః పద్మకింజల్కగంధాన్,
మోహే మోహే రామభద్రస్య జీవం
స్వైరం స్వైరం ప్రేషితైస్తర్పయేతి. ౨

తమసా—(౧) ఉచితమేవ దాక్షిణ్యం స్నేహస్య, సంజీవనోపాయస్తు రామభద్రస్య మూలత ఏవ సన్నిహితః.

మురళా—కథమివ?

క్షేన దీర్ఘదుఃఖప్రవాహేణ పరిక్షీణః కార్శ్యదౌర్బల్యాదియుక్తః కుసుమేన సమం బంధనం యస్యేతి విగ్రహః; కుసుమబంధనసమబంధనమిత్యర్థః. తద్వత్సుచ్ఛేదమితి భావః; వధూసహవాసే యే విస్రంభాః స్వైరలీలాః తేషాం సాక్షిణః సాక్షాద్ద్రష్టారః వనోద్దేశాః వనప్రదేశాః; నియతమిత్యసందేహవాచి; అతిగంభీరః ఆభోగ ఆయామః యస్య స తథోక్తో యశ్శోక స్తేన జాతస్య క్షోభస్య ప్రకృతివిపర్యాసస్య సంవేగాదతిశయాత్ మహాన్ ప్రమాదోఽనవధానతా యేష్వస్తి తథోక్తాని సంజ్ఞావిచ్ఛేదకారిణీత్యర్థః. శోకస్థానాని శోకనిమిత్తాని; సావధానయా అవధానం మనసో విషయాంతరవిముఖతా తత్సహితయా.

౨. వీచీతి. శీకరాణాం క్షోదైః సూక్ష్మాంశైః; పద్మకింజల్కానామరవిందకేసరాణాం గంధాన్ సౌరభాణి ఆకర్షద్భిరాహరద్భిః; శీకరక్షోదేత్యనేన శైత్యముక్తం; పద్మకింజల్కగంధానిత్యనేన సౌరభ్యముక్తం; ఆకర్షద్భిరిత్యనేన మాంద్యముక్తం; వహనాశక్తావేవాకర్షణసంభవాత్; స్వైరం నిశ్శంకం; అత్ర స్వైరమిత్యుక్త్యా సురభిశీతళ మృదుళవాతా అపి విరహిణామనర్థకారిణ ఇతి న శంక్యం, విరహిణాం చైతన్యదశాయామేవ దుస్సహా ఇమే, మూర్ఛితానాం తు ప్రాణప్రతిష్ఠాపకా ఇతి వ్యజ్యతే.

౧. దాక్షిణ్యం అనుకూలకారిత్వం ఊహాపోహాత్మకజ్ఞానవత్త్వం వా. సంజీవనోపాయస్త్విత్యాది. మూలతః సీతాసకాశాత్; మూలమత్ర సీతోచ్యతే; మాలిక ఇతి చ పాఠః; అర్థస్తు పూర్వవత్.

తమసా. (౧) శ్రూయతాం, పురా వాల్మీకితపోవనోపకంఠాత్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాదేవీ ప్రాప్తప్రసవవేదనమాత్మానమతిదుఃఖసంవేగాద్గంగాప్రవాహే నిక్షిప్తవతీ, తత్రైవ తత్ర దారకద్వయం ప్రాసూత భగవతీభ్యాం గంగాపృథివీభ్యామభ్యుపపన్నా రసాతలం చ నీతా, స్తన్యత్యాగాత్పరేణ తస్యా స్తద్దారకద్వయం ప్రాచేతసస్య మహర్షేర్గంగాదేవ్యా స్వయం సమర్పితం.

మురళా—(సవిస్మయం)

ప. ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః,
యత్రోపకరణీభావమాయాత్యేవంవిధో జనః. 3

(౨) ఇదానీం తు శంబూకవృత్తాంతేనానేన సంభావితజనస్థానాగమనం రామభద్రం సరయూముఖాదుపశ్రుత్య భగవతీ భాగీరథీ యదేవ లోపాముద్రయా స్నేహాదభ్యర్థితాసీత్ తదేవాశంక్య సీతాసమేతా కేనాపీవ గృహాచారవ్యపదేశేన గోదావరీకూలమాగతా.

మురళా—(3) సుచింతితం భగవత్యా భాగీరథ్యా. రాజధానీస్థితస్య ఖలు తైస్తైర్జగతామాభ్యుదయికైః కార్యైర్వ్యాపృతస్య

---

౧. ప్రాప్తప్రసవవేదనం జాతప్రసవదుఃఖం ఆత్మానం స్వం; దారకద్వయం ప్రాసూత ప్రసూతవతీ; 'షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' ఇత్యస్మాన్నుభ్యతే లఙ్; అభ్యుపపన్నా అనుగృహీతా సంగతా వా; స్తన్యత్యాగాత్పరేణ స్తన్యత్యాగానంతరం.

3. ఈదృశానామితి. విపాకో దశా; ఉపకరణీభావముపయోగిత్వం.

౨. ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య; అత్ర శ్రూయతామిత్యాగస్త్యఋషిక్షేత్రోపవితరణరూపబీజస్యాన్వేషణాద్గర్భసంధిరయం; 'గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహుః' ఇత్యుక్తేః; కేనచిదివ గృహాచారవ్యపదేశేనేత్యత్ర ప్రస్తుతోపయోగిధర్మాచరణరూప భూతాహరణం నామ సంధ్యంగముక్తం.

3. రాజధానీస్థితస్య క్షత్రియోచితరాజ్యపాలనాత్మకకర్మనిష్ఠస్య; అభ్యుదయాయ ప్రభవంతీత్యాభ్యుదయికానీతి విగ్రహః. సూ. 'తస్మై ప్రభవతీ'తి ఠక్; జగతా

రామభద్రస్య నియతాశ్చిత్తవిక్షేపాః, అవ్యగ్రస్య తు పునరస్య శోకమాత్రద్వితీయస్య పంచవటీప్రవేశో మహాననర్థకంద ఇతి, తత్కథం సీతాదేవ్యా రామభద్ర ఆశ్వాసనీయస్స్యాత్ ?

తమసా.(౧)ఉక్తమేవ భగవత్యా భాగీరథ్యా వత్సే దేవయజనసంభవే సీతే అద్య ఖల్వాయుష్మతోః కుశలవయోః ద్వాదశసంవత్సర సంఖ్యామంగళగ్రంథిరభిబధ్యతే † తదాత్మనః పురాణశ్వశురం ఏతావతో మానవస్య రాజర్షివంశస్య ప్రసవితారం సవితారమపహతపాప్మానం దేవం స్వహస్తాపచితైః పుష్పైరుపతిష్ఠస్వ, న చ త్వామవనిపృష్ఠవర్తినీమస్మత్ప్రభావాత్ వనదేవతా అపి ద్రక్ష్యంతి, కిముత మర్త్యా ఇతి, అహం చాజ్ఞాపితా.

తమసే! త్వయి ప్రకృష్టప్రేమా హి వధూస్తత్ర జానకీ, అతస్త్వమేవాస్యాః ప్రత్యనంతరీభవేతి, సాహమిదానీం యథానిర్దిష్టమనుతిష్ఠామి.

మురళా—(౨) అహమప్యేనం వృత్తాంతం భగవత్యై లోపాముద్రాయై నివేదయామి, రామభద్రోఽప్యాగత ఏవేతి తర్కయామి.

మాభ్యుదయికా సీతేతి విగ్రహః; చిత్తవిక్షేపాః హృదయతోదాః; అవ్యగ్రస్య వ్యాపారాంతరశూన్యస్య; అనర్థకందః దుఃఖహేతుః; ఏష తత్త్వార్థానుకీర్తనరూపో మార్గ ఉక్తః.

౧. ద్వాదశసంవత్సరసంఖ్యాపూర్తిహేతుకమంగళగ్రంథిః; వత్సరే వత్సరే శిశూనాం జన్మనక్షత్రే శాంత్యుత్సవం కృత్వా మంగళార్థం కరే పట్టసూత్రాదినా స్త్రియో గ్రంథిం బధ్నంతి; స తు కరే వలయరూపేణ తిష్ఠతీత్యుపదేశః; మానవస్య మనుసంబంధినః ప్రసవితారం జనకం అపహతపాప్మానం నిరస్తసమస్తావిద్యాదిదోషగంధం; దేవం జగత్సృష్ట్యాదిలీలాశాలినం; అత ఏవ సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదేతీత్యంతరాదిత్యవిద్యా ప్రత్యభిజ్ఞాపితా; అత ఏవ కప్యాసశ్రుత్యా నారాయణ ఏవ ప్రతిపాద్య ఇతి స్పష్టమేవ; ఉపతిష్ఠస్వ పూజయస్వ; ప్రత్యనంతరీభవ అనుచరీభవ.

౨. తర్కయామి అనుమినోమి.

---

† ప్రతివర్షం జన్మతిథౌ బాలానామతీతానాం తద్వర్షసంఖ్యాజ్ఞాపకగ్రంథిమత్సూత్రం కరే బధ్నీయాదితి సమయః; తదుక్తం తిథితత్త్వే జన్మతిథిప్రకరణే; 'గుడదుగ్ధతిలాన్నాద్యైర్జన్మగ్రంథేశ్చ బంధనమి' తి.

తమసా — తదియం గోదావరీహ్రదాన్నిర్గత్య

ప. పరిపాండుదుర్బలకపోలసుందరం దధతీ విలోలకబరీకమాననమ్,
కరుణస్య మూర్తిరివ వా శరీరిణీ విరహవ్యథేవ వనమేతి జానకీ.

మురళా — ఇయం సా.

ప. కిసలయమివ ముగ్ధం బంధనాద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః,
గ్లపయతి పరిపాండు క్షామమస్యాశ్శరీరం
శరదిజ ఇవ ఘర్మః కేతకీగర్భపత్రమ్. ౫
ఇతి పరిక్రమ్య (నిష్క్రాంతే) (౧) ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.
(నేపథ్యే) ప్రమాదః, ౨.
తతః ప్రవిశతి పుష్పావచయవ్యగ్రహస్తా, సకరుణౌత్సుక్యమాకర్ణయంతీ సీతా ౨.

---

౪. కరుణస్య ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయస్య మూర్తిరాకారః; విరహవ్యథా విరహజన్యసంతాపాదిరూపా.

౫. కిసలయమితి. ముగ్ధం తరుణం బంధనాద్వృన్తాత్ విప్రలూనం విభక్తం కిసలయమివ స్థితం పరిపాండు ఉక్తరీత్యాతిమ్లానత్వేఽపి లావణ్యావిరోధిపాండుతాయుక్తం; గ్రీష్మవిరహతాపయోరయమేవ విశేషః; యద్గ్రీష్మస్య లావణ్యనాశకత్వం విరహస్య తు తదభావ ఇతి. కథా చ కాళిదాసః. 'సమస్తాపః కామం మనసిజనిదాఘప్రసరయోర్న తు గ్రీష్మస్యైవం సుభగమపరాద్ధం యువతిష్వి' తి; ఏవం సుభగం న ఏవం లావణ్యపరిత్యాగేన రమణీయం న భవతీత్యర్థః; తదాహ భగవాన్వాల్మీకిః. 'జ్యోత్స్నా తుషారమలినా పౌర్ణమాస్యాం హి లక్ష్మణ; సీతేవ చాతపశ్యామా దృశ్యతే న తు శోభతే.' ఇతి. గ్రీష్మస్యాతపశ్యామేతి లావణ్యనాశకత్వం; క్షామం కృశం; గ్లపయతి మ్లానం కరోతి; శరదిజః శరత్కాలజః.నూ. 'ప్రావృట్శరది' తి సూత్రేణాలుక్; అత్ర లింగాదభ్యూహనరూపమనుమానం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౧. శుద్ధవిష్కంభ ఇతి. సంస్కృతాత్మకవిష్కంభ ఇత్యర్థః; విష్కంభస్య రూపంతు; 'వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః; సంక్షేపార్థస్తు విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజిత' ఇతి. కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధ ఇతి చ;

[1](౧) అమ్హో, జాణామి పిఅసహీ వాసంతీ వాహరది, (పునర్నేపథ్యే)

ప. సీతాదేవ్యా స్వకరకలితైస్సల్లకీపల్లవాగ్రైః

రగ్రే లోలః కరికలభకో యః పురా పోషితోఽభూత్.

సీతా—కింతస్స ? (పునర్నేపథ్యే)

వధ్వా సార్ధం పయసి విహరంతోఽన్యేన దర్పా

దుద్దామేన ద్విరదపతినా సన్నిపత్యాభియుక్తః

సీతా—(౨)ససంభ్రమం కతిచిత్పదాని గత్వా [2]అయ్యఉత్త పరిత్తాఅహి౨

మహ తం పుత్తఅం, హద్ధి ౨, తాఇం ఏవ్వ చిరపరిచిదాఇం అక్ఖ

రాఇం పంచవడీదంసణేణ మం మందభాఇణిం అణుబంధంతి, హా

అయ్యఉత్త; ఇతి (మూర్ఛతి.)

తమసా—(ప్రవిశ్య) వత్సే సమాశ్వసిహి ౨. (నేపథ్యే) విమానరా

జాత్రైవ తావత్ స్థీయతాం.

సీతా—(3) (ససాధ్వసోల్లాసం) [3] అమ్హో జలభరభరిదమేహమంథర

త్థణిదగంభీరమంసలో కుదో వి భారదీణిగ్ఘోసో హరంతో కణ్ణవివరం

మం వి మందభాఇణిం ఝత్తి ఊసుఏదేది.

ఛా. [1]ఆశ్చర్యం, జానామి ప్రియసఖీ వాసంతీ వ్యాహరతి.

ఛా. [2]ఆర్యపుత్ర, పరిత్రాయస్వ ౨ మమ తం పుత్రకం, హాధిక్ ౨, తాన్యేవ చిర పరిచితాన్యక్షరాణి పంచవటీదర్శనేనమాంమంద భాగినీమనుబధ్నంతి. హాఆర్యపుత్ర.

ఛా. [3]ఆశ్చర్యం జలభరభరిత మేఘమంథర స్తనితగంభీరమాంసలః కుతోఽపి భారతీ నిర్ఘోషో హరన్ కర్ణవివరం మాం మందభాగినీం ఝడితి ఉత్సుకయతి.

౧. వ్యాహరతి వదతి.

౬. సీతేతి. స్వకరేణ కలితైర్దత్తైర్గిత్యర్థః.

వధ్వా సార్ధం స్త్రియా సహ; ఉద్దామేన ఉద్భటేన సన్నిపత్య స్వాయ

మాపత్య అభియుక్తః ప్రత్యర్థితయా సంగతః.

౨. పరిత్రాయస్వేతి. ఏవ వ్యాపకారిజనాద్భిన్నిరూప ఉద్యోగయుక్తః; అక్షరాణి

ఆర్యపుత్రేత్యక్షరాణి; అనుబధ్నంతి అనుసగంతి; మందభాగినీ అల్పపుణ్యఫలాం;

3. సాధ్వసం భయం; ఉల్లాసో హర్షః. మాంసలః స్థూలః; భారతీనిర్ఘోషః.

వర్ణోచ్చారణధ్వనిః ఉత్సుకయతి ఉత్కంఠితాం కరోతి;

తమసా—సస్మితాస్రం. అయి వత్సే!

ప. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే కుతస్త్వేఽపి త్వమీదృశీ,
స్తనయిత్నోర్మయూరీవ చకితోత్కణ్ఠితం స్థితా. 2

సీతా—[1](౧)భఅవది కిం భణాసి? అపరిప్ఫుడంతి, కింతి సరసంజోఅం ణప్పచ్చహిజాణామి, ణం అయ్యఉత్తేణేవ్వ ఇదం వాహరిదం.

తమసా—(౨) శ్రూయతే తపస్యతః కిల శూద్రస్య దండధారణార్థమైక్ష్వాకో రాజా జనస్థానమాగత ఇతి.

సీతా—[2](3) దిట్ఠిఆ అపరిహీణధమ్మో క్ఖు సో రాఆ!

(నేపథ్యే.)

ప. యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బాంధవా మే
యాని ప్రియాసహచరశ్చిరమధ్యవాత్సం,
ఏతాని తాని బహుకందరనిర్ఝరాణి
గోదావరీపరిసరస్య గిరేస్తటాని. ౪

ఛా. [1]భగవతి! కిం భణసి? అపరిస్ఫుటమితి, కిమితి స్వరసంయోగం న ప్రత్యభిజానామి? నూనమార్యపుత్రేణైవేదం వ్యాహృతం.

ఛా. [2]దిష్ట్యా అపరిహీనధర్మా ఖలు స రాజా.

౨. అపరీతి. అపరిస్ఫుటనిక్వాణే అవిశదధ్వనౌ; స్తనయిత్నౌ గర్జన్మేఘే మయూరీవ చకితం ఉత్కంఠితం చ యథా తథా స్థితా.

౧. స్వరసంయోగం స్వరసందర్భం, న ప్రత్యభిజానామి తదిదమితి న వేద్మి?

౨. తపస్యతః తపశ్చరతః; కండ్వాదిరయం † దండధారణార్థం అపరాధానుగుణశిక్షణార్థం ఐక్ష్వాకః ఇక్ష్వాకువంశ్యః; దాండినాయనాది సూత్రేణ టిలోపః;

3. అపరిహీణధర్మా అన్యూనధర్మా;

౪. యత్రేతి. అధ్యవాత్సం ఉషితవానాసం. 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః' ఇతి కర్మత్వం; గోదావరీపరిసరస్య గోదావరీసమీపవర్తినః

† నాయం ధాతుః, కండ్వాదౌ దృశ్యతే, అతః 'కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోః' ఇతి క్యఙి 'తపసః పరస్మైపదఞ్చ' ఇతి పరస్మైపదే శతరి తపస్యత ఇతిభవతీతి ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(దృష్ట్వా) [1](౧)హా కహం పహాదచందమండలాపండురపరిక్ఖామదుబ్బళాఅమాణేణ ఆఆరేణ ణిఅసోమ్మగంభీరాణుహావమేత్తపచ్చహిజాణిజ్జో అయ్యఉత్తో ఏవ్వ, భఅవది తమసే ధారేహి మం

ఇతి (తమసామాశ్లిష్య మూర్ఛతి.)

తమసా—(ధారయంతీ) వత్సే! సమాశ్వసిహి ౨.

(నేపథ్యే) అనేన పంచవటీదర్శనేన.

౯. అంతర్లీనస్య దుఃఖాగ్నే రద్యోద్దామం జ్వలిష్యతః,
ఉత్పీడ ఇవ ధూమస్య మోహః ప్రాగావృణోతి మామ్.
హా ప్రియే జానకి!—

తమసా—(౨) ఇదం తదాశంకితం గురుజనేన.

(నేపథ్యే) హా దండకారణ్యప్రియసఖి విదేహరాజపుత్రి! ఇతి (మూర్ఛతి.)

సీతా[2](౩)హద్ధి ౨ మం మందభాఇణిం వాహరిఅ ఆమీలిఅణేత్తణీలుప్పలో ముచ్ఛిదో ఏవ్వ, హా ధరణిపిట్ఠే ణిరుద్ధణీసాసణీసహం విపళ్హత్థో,

---

ఛా. 1హా కథం ప్రభాతచంద్రమండలాపాండురపరిక్షామదుర్బలాయమానేనాకారేణ నిజసౌమ్యగంభీరానుభావమాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయ ఆర్యపుత్ర ఏవ, భగవతి తమసే ధారయ మామ్.

ఛా. 2హా ధిక్ ౨. మాం మందభాగినీం వ్యాహృత్యామీలితనేత్రనీలోత్పలో మూర్ఛిత ఏవ, హా ధరణీపృష్ఠే నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం విపర్యస్తః. భగవతి తమసే పరిత్రాయస్వ ౨. జీవయార్యపుత్రం.

---

౧. పరిక్షామదుర్బలాయమానేన అతికృశేన దుర్బలేన చేత్యర్థః; అనుభావమాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయేన ప్రభావేన కేవలం ప్రత్యభిజ్ఞాతుం శక్యేన.

౯. అంతరితి. అంతర్లీనస్య అంతర్గూఢస్య; ఉద్దామం ఉల్బణం యథా తథా అద్య జ్వలిష్యతః ఏతదవ్యవహితోత్తరక్షణభావిజ్వలనకలితః; ధూమస్యోత్పీడ ఇవ ధూమసంబంధిసంఘాత ఇవ; మోహః మూర్ఛా ప్రాక్ జ్వాలోత్పాదాత్ ప్రాగేవ ఆవృణోతి సంఛాదయతి.

౨. గురుజనేన లోపాముద్రాప్రభృతినేత్యర్థః; ఏష సంచితార్థ ప్రాప్తిరూపః క్రమ ఉక్తః.

౩. ధరణిపృష్ఠే భూతలే; నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం, నిరుద్ధనిశ్వాసం యథా తథా నిస్సహం దుర్బలం చ యథా తథా విపర్యస్తః వ్యత్యస్తః పతిత ఇత్యర్థః.

భఅవది తమసే పరిత్తాఅహి ౨ జీవావేహి అయ్యవుత్తం
ఇతి (పాదయోః పతతి)

తమసా—

ప. త్వమేవ నను కల్యాణి సంజీవయ జగత్పతిం,
ప్రియస్పర్శో హి పాణిస్తే యత్రైవ నిరతో జనః † ౧౩

సీతా—[1]జంహోదితం హోదు జహా భఅవఈ ఆణవేది.

ఇతి (ససంభ్రమం నిష్క్రాంతా.)

(౧) తతః ప్రవిశతి భూమ్యాం నిపతితస్సాప్రయా సీతయా స్పృశ్యమానస్సాహ్లాదోచ్ఛ్వాసం (స్రో) రామః.

సీతా—(కించిత్సహర్షం) [2] జాణే పుణో పచ్చాఅదం జీవిదం తేల్లోక్కస్స.

ఛా. [1] యద్భవతి తద్భవతు యథా భగవత్యాజ్ఞాపయతి.
ఛా. [2] జానే పునః ప్రత్యాగతం జీవితం త్రైలోక్యస్య.

౧౦. త్వమేవ నను కల్యాణీత్యాది. అయం భావః; త్వయైవాయం సంజీవనీయ ఇతి చిరంతనప్రసిద్ధిః; తథాహి; 'ఆనీదవాతగ్ స్వధయా తదేకమి'తి శ్రుత్యాయమర్థోఽవగమ్యతే;ఏకం జగతాం ప్రలీనత్వాదసహాయం అవాతం నిర్వ్యాపారం తత్ పరం బ్రహ్మ స్వధయా త్వం సిద్ధిస్త్వం స్వధా స్వాహేతి స్వధాశబ్దవాచ్యయా లక్ష్మ్యా ఆనీత్ అజీవదితి; ఏవం చాహం కథం వైదేశికీ జీవయామిత్వమేవ జీవయేతి. అత్ర మాం మందభాగినీ వ్యాహృత్యేత్యారభ్య పరిత్రాయస్వేత్యంతేన సందర్భేణ శంకాత్రాసరూపస్సంభ్రమ ఉక్తః;

౧. ఆహ్లాద ఆనందః; ఉచ్ఛ్వాసః శ్వాససంచారః తాభ్యాం సహితం యథాతథా.

౨. ప్రత్యాగతం పునరాగతం; త్రయాణామపి లోకానాం రామమయజీవితత్వాద్రామజీవనే తజ్జీవనమితి భావః. తదుక్తం; 'రామో రామో రామ ఇతి ప్రజానామభవన్కథాః రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతీ'తి;

† అత్ర; 'తత్రైవ నియ (తాభవ)తో భవః' ఇతి పాఠాంతరమ్.

రామః—హంత భోః కిమేతత్ ?

ప. ఆశ్చోతనం ను హరిచందనపల్లవానాం ?
నిష్పీడితేందుకరకందళజో ను సేకః ?
ఆతప్తజీవితపునః పరితర్పణో మే
సంజీవనౌషధిరసో ను హృది ప్రసిక్తః ?
అపిచ. స్పర్శః పురా పరిచితో నియతం స ఏష
సంజీవనశ్చ మనసః పరితోషణశ్చ †
సంతాపజాం సపది యః పరిహృత్య మూర్ఛా
మానందనేన జడతాం పునరాతనోతి. ౧౨

సీతా—(ససాధ్వసకరుణముపసృత్య) [1] (౧) ఎత్తిఅం ఎవ్వ మే దాణీం బహుదరం. ణ్హోఽస్మి.

రామః—(ఉపవిశ్య) (౨) న ఖల్విదానీం దేవ్యా వత్సలయా భ్యుపప

సీతా—[2]హద్ధి ౨ కింతి అయ్యఉత్తో మం ణిద్దిసది ?

రామః—భవతు పశ్యామి.

ఛా. [1]ఏతావదేవ మే ఇదానీం బహుతరం.

ఛా. [2]హా ద్ధి ౨ కిమిత్యార్యపుత్రో మాం నిర్దిశతి ?

౧౧. ఆశ్చోతనమితి. హరిచందనపల్లవానామాశ్చోతనం ను కల్పకతరు కిసలయరసకరణకార్ద్రీకరణం కిం ? కందళజః అంకురజః.

౧౨. స్పర్శఇతి. సంజీవనశ్చ ప్రాణధారణహేతుభూతశ్చ; పరితోషణశ్చ ఆహ్లాదజనకశ్చ; మూర్ఛాం ప్రజ్ఞాశూన్యతాం; ఆనందనేన జడతాం ఆనందాధిక్య ప్రయుక్తప్రజ్ఞాశూన్యతాం; ఆతనోతి సముంతాద్విస్తారయతి.

౧. ఏతావదేవ మత్స్పర్శే పురాపరిచితత్వకథనమేవ; ఇదానీం వియోగసమయే;

౨. వత్సలయా ప్రీతిమత్యా మదీయదోషం సహమానయా వా; అభ్యుపపన్నో ఽస్మి సంగతోఽస్మి; అత్ర ఇష్టజనాతిసంధానాత్మకమధిబలం నామ సంధ్యంగముక్తం;

† మనసః పరిమోహనశ్చ, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; అయమేవ యుక్తః; చతుర్థ చరణేన తస్యైవోపపాదనాత్.

సీతా—[1](౧) భఅవది తమసే ఓసరమ్హ దావ, మం పేక్ఖిఅ అణబ్భణుణ్ణా దేణ సంణిహాణేణ అహిఅం దావ కుప్పిస్సది.

తమసా—అయి వత్సే! భాగీరథీప్రసాదాద్వనదేవతానామప్యదృశ్యాసి సంవృత్తా.

సీతా—[2](౨) హుం అత్థి ఏదం.

రామః—నను ప్రియే జానకి?

సీతా-(ససాధ్వసగద్గదం)[3](౩) అయ్యవుత్త అసరిసం ఖు ఏదం ఇమస్స వుత్తంతస్స. (సాస్రం) అహవా కింతి వజ్జమఈవి. అ జమ్మంతరేసువి పుణో అసంభావిదదుల్లహదంసణస్స మం మందభాఇణిం ఉద్దిసిఅ ఎవ్వం వచ్ఛలస్స ఏవం వాదిణో అయ్యవుత్తస్స ఉవరిం ణిరణుక్కోసా హువిస్సం అహం ఏదస్స హిఅఅం జాణామి మహావి ఏసో.

రామః—(సర్వతోఽవలోక్య సనిర్వేదమ్) హా న కాచిదత్ర.

ఛా. [1] భగవతి తమసే అపసరావస్తావత్, మాం ప్రేక్ష్యానభ్యనుజ్ఞాతేన సన్నిధానేనాధికం తావత్కోపిష్యతి.

ఛా. [2] హుం అస్త్యేతత్.

ఛా. [3] ఆర్యపుత్ర అసదృశం ఖల్వేతదస్య వృత్తాంతస్య. అథవా కిమితి వజ్రమయీవ జన్మాంతరేష్వపి పునరసంభావితదుర్లభదర్శనస్య మాం మందభాగినీ ముద్దిశ్యైవం వత్సలస్యైవం వాదిన ఆర్యపుత్రస్యోపరి నిరనుక్రోశా భవిష్యామి, అహమేవైతస్య హృదయం జానామి మమాప్యేషః.

---

౧. అనభ్యనుజ్ఞాతేన అననుమతేన సన్నిధానేన సమీపస్థిత్యా.

౨. హుమితి స్మరణే; ఏతత్ ప్రియే ఇత్యామంత్రణం;

౩. అస్య వృత్తాంతస్య పరిత్యాగరూపస్యేత్యర్థః; వజ్రమయీవ అత్యంతకాఠిన్యయుక్తేవ; మందభాగినీం మాముద్దిశ్య వత్సలస్య నిర్దోషత్వనిశ్చయపూర్వకం మయి ప్రీతిమతః; నిరనుక్రోశా నిర్దయా; అనుక్రోశపదేన రామదశామిమాం దృష్ట్వా ముక్తకంఠం మయా రోదితవ్యం తత్కిమేవం కఠినా భవామీతి వ్యజ్యతే; 'అనుక్రోశతి ముక్తకంఠం రోదితి జనోఽనేనేత్యనుక్రోశః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యా;

సీతా—¹ (౧)భఅవది ణిక్కారణ పరిచ్చాఇణో వి ఏ అప్పణామ ఏవ్వం విహేణం దంసణేణ కేరిసీ మే హిఅఆవత్థా?

తమసా—జాణామి వచ్ఛే!

ప. తటస్థం నైరాశ్యాదపి చ కలుషం విప్రియవశా
ద్వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్ ఝటితి ఘటనాత్ స్తంభితమివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యాద్దయితకరుణైర్గాఢకరుణం
ద్రవీభూతం ప్రేమ్ణా తవ హృదయమస్మిన్ క్షణ ఇవ. ౧౩

ఛా. ¹భగవతి నిష్కారణపరిత్యాగినోఽప్యేతస్య నామైవంవిధేన దర్శనేన కీదృశీ మే హృదయావస్థా?

---

౧. కీదృశీ మే హృదయావస్థా; ఆర్యపుత్ర పరిత్రాయస్వ మమ పుత్రకమిత్యారభ్య మమాప్యేవ ఇత్యంతేన సందర్భేణ ప్రతిపాదితా మమ హృదయావస్థా కీదృశీ? ఏతాదృశీతి వక్తుం న శక్యేత్యర్థః.

౧౩. తటస్థమితి. తవ హృదయమస్మిన్ క్షణే నైరాశ్యాత్ తటస్థమిత్యాదివిభిన్నవాక్యతయా యోజనా; నైరాశ్యాత్ ప్రత్యాశాయా అభావాత్ తటస్థం ప్రసాదకాలుష్యాదిరహితం; ప్రియవశాత్కలుషం పరిత్యాగరూపాదప్రియాద్ధేతోః కలుషం క్రోధయుక్తం; దీర్ఘేఽస్మిన్ వియోగే ఆమరణాంతభావిత్వేన జ్ఞాతేఽస్మిన్ విరహే ఝటితి ఘటనాత్ స్తంభితమివ విస్మయస్తిమితమివ; సౌజన్యాత్ప్రకృత్యా కల్యాణత్వాత్ ప్రసన్నం భవితవ్యతానుసంధానేన నివృత్తకాలుష్యం; దయితకరుణైః రామస్య దుఃఖాత్తకావస్థావిశేషైః గాఢకరుణం పరదుఃఖదుఃఖిత్వరూపకరుణాసాంద్రం; ప్రేమ్ణా ప్రణయేన ద్రవీభూతం విలీనం; అత్ర 'తటస్థం నైరాశ్యాది'త్యనేన తాన్యేవ చిరపరిచితాన్యక్షరాణీతి వాక్యాభిప్రేతా సీతావస్థా ప్రతిపాదితా; 'అపి చ కలుషం విప్రియవశాది'త్యనేనాసదృశం ఖల్వస్య వృత్తాంతస్యేత్యేతద్వాక్యాభిమతావస్థా ప్రతిపాదితా; 'వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్ని'త్యనేన కథం ప్రభాతచంద్రమండలేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతిపాదితా కథమిత్యస్య విస్మయార్థకత్వాత్. 'ప్రసన్నం సౌజన్యాది'త్యనేన అథవా; కిమితి వజ్రమయీవేత్యాదివాక్యప్రతిపాదితావస్థా దర్శితా; 'దయితకరుణైర్గాఢకరుణమి'త్యనేన హా ధిక్త్వాం మందభాగినిం వ్యాహృత్యేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతిపాదితా; 'ద్రవీభూతం ప్రేమ్ణే'త్యనేన ఉత్సుకయతి ఉత్కంఠితం స్థితేత్యాదివాక్యప్రతిపాదితావస్థోక్తా.

రామః—దేవి! ప. ప్రసాద ఇవ మూర్తస్తే స్పర్శస్స్నేహార్ద్రశీతలః,
అద్యాప్యానందయతి మాం త్వం పునః క్వాసి నందిని? ౧౪

సీతా—[1](౧)ఏదే క్ఖు దే అగాధమాణసదంసిదసిణేహసంభారా ఆణందణి
స్సందిణో సుహామిఆ అయ్యవుత్తస్స సల్లావా జాణం పచ్చఏణ ణి
క్కారణపరిచ్చాఏణ సల్లిదావి బహుమదో మే జమ్మలాహో.

రామః—(౨) అథవా. కుతః ప్రియతమా? నూనం సంకల్పాభ్యాసపాట
వోపాదాన ఏష భ్రమో రామస్య.

(నేపథ్యే) ప్రమాదః ౨ 'సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైరి' త్యాదిపూ
ర్వార్ధం పఠ్యతే.

రామః—(సకరుణౌత్సుక్యం) కిం తస్య (పునర్నేపథ్యే.) 'వధ్వాస్సార్ధమి'
త్యుత్తరార్ధం పఠ్యతే.

సీతా—[3]కో దాణిం అహిజుజ్జది?

రామః—ఆః క్వాసౌ? దురాత్మా? యః ప్రియామృగః పుత్రకం వధూ
ద్వితీయమభిభవతీత్యుత్క్షిప్య (ప్రవిశ్య సంభ్రాంతా వాసంతీ)
కథం దేవో రఘునందనః?

ఛా. [1]ఏతే ఖలు తే అగాధమానసదర్శితస్నేహసంభారా ఆనందనిష్యం
దినో సుధామయా ఆర్యపుత్రస్య సల్లాపాః, యేషాం ప్రత్యయేన నిష్కారణపరి
త్యాగేన శల్యితో౽పి బహుమతో మే జన్మలాభః.

ఛా. [3] క ఇదానీమభియుజ్యతే.

---

౧౪. ప్రసాద ఇతి. స్నేహార్ద్రశీతలః; స్నేహార్ద్రశ్చాసౌ శీతలశ్చేతి విగ్రహః
స్నేహహేతుకత్వాత్ స్నేహార్ద్రత్వం.

౧. ప్రత్యయేన విశ్వాసేన శల్యితో౽పి శల్యవాన్ కృతో౽పి; శల్యశబ్దా
త్తదస్య సంజాతమితి సూత్రేణేతచ్. †

౨. సంకల్పాభ్యాసస్య స్మృతిసంతానస్య పాటవం స్ఫూర్తిస్తదేవోపాదానం
కారణం యస్య స తథోక్తః; భ్రమః; సీతాస్పృష్టవతీత్యాకారకాన్యథా జ్ఞానమ్.

---

† ఇదం; శల్యితః శల్యవాన్ కృతః; ఇతి పూర్వోక్తార్థవివరణవిరుద్ధమ్;
అతః శల్యవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచి ష్ఠవద్భావాన్మతుపో లుకి కర్మణి క్తప్రత్యయే
శల్యిత ఇతి రూపమితి ప్రక్రియా యుక్తా.

సీతా—(విలోక్య) [1]కహం పిఅసహీ మే వాసంతీ ?
వాసంతీ—జయతు ౨ దేవః.
రామః—(నిరూప్య) కథం దేవ్యాః ప్రియసఖీ వాసంతీ ?
వాసంతీ—(౧) దేవ త్వర్యతా మ్ ౨ ఇతో జటాయుశిఖరస్య దక్షిణేన సీతాతీర్థేన గోదావరీమవతీర్య సంభావయతు దేవ్యాః పుత్రకం దేవః.
సీతా—[2]హా తాద జడాఉ సుణ్ణం తుఏ విణా ఇమం జణట్ఠాణం.
రామః—(౨) అహహ హృదయమర్మావిధః ఖల్వమీ కథోద్ఘాతాః.
వాసంతీ—ఇత ఇతో దేవః,
సీతా—[3]భఅవది తమసే సచ్చం వణదేవదావి మం ణ పేక్ఖది.
తమసా—(3) అయి వత్సే! సర్వదేవతాభ్యః ప్రకృష్టమైశ్వర్యం భగవత్యా మందాకిన్యాః. తత్కిమిత్యాశంకసే ?
సీతా—[4]తదో అణుసరమ్హ. (పరిక్రామతః.)
రామః—భగవతి గోదావరి! నమస్తే.
వాసంతీ—దేవ! మోదస్వ విజయినా వధూద్వితీయేన దేవ్యాః పుత్రకేణ.
రామః—విజయతామాయుష్మాన్.
సీతా—[5]అమ్హో ఏరిసో సో సంవుత్తో

ఛా. [1]కథం ప్రియసఖీ మే వాసంతీ ?
ఛా. హా తాత జటాయో! శూన్యం త్వయా వినేదం జనస్థానం.
ఛా. [3]భగవతి తమసే సత్యం వనదేవతాపి మాం న పశ్యతి.
ఛా. [4]తతో௨నుసరావః.
ఛా. [5]ఆశ్చర్యమీదృశస్స సంవృత్తః.

---

౧. సీతాతీర్థేన తన్నామ్నా௨వతరణమార్గేణ ;
౨. హృదయమర్మాణి విధ్యంతీతి విగ్రహః †కథోద్ఘాతాః పురావృత్తోపన్యాసాః.
3. ప్రకృష్టముత్కృష్టం; అత్ర ప్రస్తుతోత్కర్షాభిధానరూపా ఉదాహృతిరుక్తా.

---

† వహివృతీత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘ ఇతి శేషః.

రామః—హా దేవి! దిష్ట్యా వర్ధసే.

ప. యేనోద్గచ్ఛద్బిసకిసలయస్నిగ్ధదంతాంకురేణ
వ్యాకృష్టస్తే సుతను లవలీపల్లవః కర్ణపూరాత్,
సోఽయం పుత్రస్తవ మదముచాం వారణానాం విజేతా
యత్కల్యాణం వయసి తరుణే భాజనం తస్య జాతః. ౧౫

సీతా—[1]అవిజుత్తో దాణిం దీహాఊ ఇమాఏ సోమ్మదంసణాఏ వహూఏ హోదు.

రామః—సఖి వాసంతి! పశ్య కాంతానువృత్తిచాతుర్యమపి శిక్షితం వత్సేన,

ప. లీలోత్ఖాతమృణాళకాండకబళచ్ఛేదేషు సంపాదితాః
పుష్యత్పుష్కరవాసితస్య పయసో గండూషసంక్రాంతయః,
సేకశ్శీకరిణా కరేణ విహితః కామం విరామే పున
ర్యత్స్నేహాదనరాళనాళనళినీపత్రాతపత్రం ధృతమ్. ౧౬

సీతా—[2]భఅవఇ తమసే అఅం దావ ఏరిసో దే వుణ ణ ఆణామి కుసళవా ఏత్తిఏణ కాళేణ కేరిసా సంవుత్త? త్తి.

ఛా. 1 అవియుక్త ఇదానీం దీర్ఘాయురనయా సౌమ్యదర్శనయా వధ్వా భవతు.

ఛా. 2 భగవతి తమసే! అయం తావదీదృశః, తౌ పునర్న జానామి కుశలవౌ ఏతావతా కాలేన కీదృశౌ సంవృత్తావితి.

---

౧౫. యేనేతి. తరుణే వయసి యత్కల్యాణం అంగనాపరిష్వంగరూపం మంగళం తస్య భాజనం పాత్రం జాతః.

౧౬. లీలేతి. లీలయా ఉత్ఖాతా ఉద్ధృతా మృణాళకాండా ఏవ కబళాః గ్రాసాః తేషాం ఛేదేషు అవసానేషు; పుష్కరైః పద్మైః వాసితస్య సురభితస్య పయసో జలస్య గండూషసంక్రాంతయః గండూషసంక్రమణాని సంపాదితాః నిర్వ్యూఢాః; (అథవా; పుష్యతి ఉపచయవతి పుష్కరే శుండాగ్రే వాసితస్య సంజాతవాసస్య పయసః జలస్య గండూషసంక్రాంతయః లీలోత్ఖాతమృణాళకాండరూపకబళార్ధఖండేషు; అధికరణే సప్తమీ; సంపాదితా నిర్వ్యూఢాః; తత్ర హి అంతశ్ఛిద్రాణి భూయాంసీతి భావః); అనరాళం అవక్రం.

తమసా—యాదృశో௨యం తాదృశౌ తావపి

సీతా—[1]ఏరిసీ అహం మందభాఇణీ, జాఏ ణ కేవలం ణీసహో అయ్యఉత్తవిరహో వి.

తమసా—భవితవ్యతేయమీదృశీ.

సీతా—(౧)[2]కిం వా మఏ పసూదాఏ, జాఏ మహ తారిసంపి పుత్తఆణం ఈసిసరళకుందధవళదసణుజ్జళం సులోఅణం అణుబద్ధకాఅలీహాసిదం ణిచ్చుజ్జళం ముహపుండరీఅజుఅళం అళంణపరిచుంబిఅం అయ్యఉత్తేణ.

తమసా—(౨) అస్తు దేవతాప్రసాదాత్.

సీతా—(౩) [3]భఅవది తమసే ఏదేణ అవచ్చసుమరణేణ పణ్హుదత్థణీ తాణంఅపిదుణో సంణిహాణేణ ఖణమేత్తసంసారిణిమ్హి సంవుత్తా.

తమసా—(౪) కిమత్రోచ్యతే? ప్రసవః ఖలు ప్రకర్షపర్యంతః స్నేహస్య, పరం చైతదన్యోన్యసంశ్లేషణం పిత్రోః.

౫. అంతఃకరణతత్త్వస్య దంపత్యోస్స్నేహసంశ్రయాత్,

ఛా. [1] ఈదృశ్యహం మందభాగినీ, యస్యా న కేవలం నిస్సహ ఆర్యపుత్రవిరహః; కింతు పుత్రవిరహో௨పి.

ఛా. [2] కిం వా మయా ప్రసూతయా? యస్యా మమ తాదృశమపి పుత్రకాణామీషద్విరళకుందధవళదశనోజ్జ్వలం సులోచనమనుబద్ధకాకలీహాసితం నిత్యోజ్జ్వలం ముఖపుండరీకయుగళమలం న పరిచుంబితమార్యపుత్రేణ.

ఛా. [3] భగవతి తమసే! ఏతేనాపత్యసంస్మరణేన ప్రస్నుతస్తనీ తయోశ్చ పితుస్సన్నిధానేన క్షణమాత్రసంసారిణ్యస్మి సంవృత్తా.

---

౧. అనుబద్ధకాకలీహాసితం ఉత్పన్నసూక్ష్మమధురాస్ఫుటధ్వనియుక్తస్మితం; అలం పర్యాప్తం.

౨. దేవతాప్రసాదాత్ దేవతానుగ్రహాత్.

౩. క్షణమాత్రసంసారిణీ క్షణమాత్రకుటుంబినీ.

౪. పర్యంతః పరాకోటిః; అన్యోన్యసంశ్లేషణం అన్యోన్యావినాభావహేతుభూతం; ఏతదితి సామాన్యే నపుంసకం; తదుభయముపాహ —

౫. అంతఃకరణతత్త్వస్యేతి. దంపత్యోర్జాయాపత్యోః అంతఃకరణతత్త్వస్య హృదయవస్తునః స్నేహసంశ్రయాత్; స్నేహః ప్రీతిః శ్రయస్సమ్యక్ శ్రయణం

ఆనందగ్రంథిరేకోఽయమపత్యమితి పఠ్యతే। ౧౭

వాసన్తీ—ఇతోఽపి దేవః పశ్యతు

ప. అనుదివసమవర్ధయత్ప్రియా తే
యమచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హమ్,
మణిముకుటఇవోచ్ఛిఖః కదంబే
నదతి స ఏష వధూసఖశ్శిఖండీ। ౧౮

సీతా—(సకౌతుకస్నేహాస్రం). [1]ఏసో సో,

రామః—మోదస్వ వత్స ౨. వయమద్య వర్ధామహే।

ప. భ్రమిషు కృతపుటాంతర్మండలావృత్తిచక్షుః
ప్రచలితచటులభ్రూతాండవైర్మండయంత్యా।

ఛా. [1]ఏష సః.

అవిశ్లేష ఇతి యావత్ స్నేహశ్చ సంశ్రయశ్చేతి సమాహారద్వంద్వః; తస్మాన్నిమిత్తాదిత్యర్థః; అన్నాద్వసతీత్యత్ర యథాన్నఫలకో వాస ఇతి బోధస్తద్వదత్రాపి స్నేహసంశ్రయఫలక ఆనందగ్రంథిరితి బోధః; ఏకః ముఖ్యః; ఏతేన దాంపత్యాపేక్షయా వైలక్షణ్యం సూచ్యతే; తథావిధఆనందగ్రంథిరానందమయగ్రంథిః ఆనందపదేన గ్రంథ్యంతరవ్యావృత్తిః; అపత్యమితి పఠ్యతే పరిభాష్యతే; పరిభాషా చేయం యోగరూఢిః; తత్ర న పతితో న విశ్లిష్యతో దంపతీ అనేనేత్యయం యోగార్థో వివక్షితః.

౧౮. అనుదివసమితి. అచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హం ప్రత్యగ్రోత్పన్నసుందరచలత్పింఛం యమవర్ధయత్ స ఏష శిఖండీ వధూసఖస్సన్ కదమ్బే వృక్షే మణిముకుట ఇవ, ఆనుపూర్వ్యా, పృథుకృశత్వాన్నానావర్ణత్వాచ్చ రత్నముకుటసాదృశ్యమ్; నదతి కేకాం కరోతి.

౧౯, భ్రమిష్వితి. మండలం యథా తథా ఆవృత్తిః మండలావృత్తిః; పుటే అంతః పుటాంతః పుటాంతః మండలావృత్తిః పుటాంతర్మండలావృత్తిః భ్రమిషు భ్రమణేషు మయూరస్య మండలాకారనాట్యచారేష్వితి యావత్; కృతా రచితా పుటాంతర్మండలావృత్తిర్యయోస్తథోక్తే చక్షుషీ యేషు తథోక్తాని కృతపుటాంతర్మండలావృత్తిచక్షూంషి, ప్రచలితయోః చటులయోస్సుందరయోః భ్రువోస్తాండవాని నర్తనాని కృతపుటాంతర్మండలావృత్తిచక్షూంషి చ తాని ప్రచలితచటులభ్రూతాండవాని చేతి విగ్రహః తైః; తదుక్తం ఘనకవినా; 'కించాధస్తాదుపరిచ నయంత్యాన

కరకిసలయతాళైర్ముగ్ధయా నర్త్యమానం
సుతమివ మనసా త్వాం వత్సలేన స్మరామి. ౧౯

(౧) హంత తిర్యంచోఽపి పరిచయమనురుంధతే.

ప. కతిపయకుసుమోద్గమః కదంబః
ప్రియతమయా పరివర్ధితో య ఆసీత్,

సీతా— (నిశ్వస్య సాస్రమ్). ¹సుట్ఠు పచ్చహిజాణిదో అయ్యఉత్తేణ.

రామః— స్మరతి గిరిమయూర ఏష దేవ్యాః
స్వజన ఇవాత్ర యతః ప్రమోదమేతి. ౨౦

వాసన్తీ— అత్ర తావదాసనపరిగ్రహం కరోతు దేవః ఏతత్తు దేవస్యా
శ్రమపదం.

ప. (సీరంధ్రబాల) (ఏతత్తదేవ) కదళీవనమధ్యవర్తి
కాంతాసఖస్య శయనీయశిలాతలం తే,
అత్ర స్థితా తృణమదాద్వనగోచరేభ్యః
సీతా తతో హరిణకైర్న విముచ్యతే స్మ. ౨౧

రామః— ఇదమశక్యం ద్రష్టుమిత్యన్యతో రుదన్నుపవిశతి.

సీతా— (౩) ²సహి వాసంతి! కిం తుఏ కదం అయ్యఉత్తస్స మహ అ ఏదం దం
సయంతీఏ, హాద్ధి ౨, సో ఏవ్వ అయ్యఉత్తో, తం ఏవ్వ పంచవడీవణం సా

ఛా. ¹సుష్ఠు ప్రత్యభిజ్ఞాయతే ఆర్యపుత్రేణ;

ఛా. ²సఖి వాసంతి కిం త్వయా కృతమార్యపుత్రస్య? మమాప్యేతద్దర్శయంత్యా హంత ౨ స ఏవార్యపుత్రః, తదేవ పంచవటీవనమ్, సైవ ప్రియసఖీ వాసంతీ;

తోన్నిద్రపక్షచక్రాకారం భ్రమయతి ముహుర్విశ్వావర్తయంతీ'తి; కరకిసలయతాళైః కరసంఘట్టనజాతతాళధ్వనిభిః; జాతిభేదాభిప్రాయకం బహువచనమ్; తాళశ్చ మిశ్రాదయో గ్రాహ్యాః.

౧. అనురుంధతే అనుసరంతి.

౨౦. కతిపయేతి. కతిపయకుసుమానాముద్గమో యస్మిన్నితి విగ్రహః.

ఏష గిరిమయూరః గిరిప్రియో మయూరః శాకపార్థివవత్; గిరేః ప్రియత్వమున్నతత్వనిరుపద్రవత్వాదినా; అత్ర అస్మిన్ ప్రియతమాపరివర్ధితకదంబవృక్షే. స్వజనే ఇవ స్వబంధువిషయ ఇవ యతః యస్మాత్ కారణాత్ ప్రమోదం ప్రీతిం ప్రాప్నోతి; తస్మాదేష దేవ్యాస్స్మరతి సీతాం స్మరతీత్యర్థః.

౩. జాతనిర్విశేషాః సుతనిర్విశేషాః పరివృత్తః విపర్యస్తః.

ఏక్వపిఅసహీంవాసంతీ, తేఏవ్వ వివిహవీసంభసక్ఖిణో గోఆవరీకాణణుద్దేసా, తేఏవ్వ జాదణివ్విసేసా మఅపక్ఖిపాఅవాఅ మహ వుణ మంభాఅణీఏ దీసంతం వి సవ్వం ఏదం ణత్థి ఏరిసో జీవలోఓ పరివుత్తో.

వాసన్తీ—(అపవార్య). సఖి సీతే! కథం న పశ్యసి రామభద్రస్యావస్థామ్?

ప. నవకిసలయస్నిగ్ధైరంగైర్దదన్నయనోత్సవం
సతతమపి నస్స్వచ్ఛాభఃశ్లోక్యా నవో నవ ఏవ యః,
వికలకరణః పాండుచ్ఛాయశ్శుచా పరిదుర్బలః
కథమపి స ఇత్యున్నేతవ్యస్తథాపి దృశోః ప్రియః. ౨౧

సీతా—[1] పేక్ఖామి సహి పేక్ఖామి.

తమసా—పుత్రి! పశ్య ప్రియం భూయః.

సీతా—(౧) [2]హా దేవ్వ ఏసో మఏ విణా అహం వి ఏదేణ విణ త్తి కేణ సంభావిదం ఆసీ. తా ముహుత్తం వి జమ్మంతరాదో వి అతుళగ్గళద్ధదంసణం బాహసలిలంతరేసు పేక్ఖామి దావ వచ్ఛళం అయ్యఉత్తం.

తఏవ వివిధవిస్రంభసాక్షిణో గోదావరీకాననోద్దేశాః, తఏవ జాతనిర్విశేషా మృగపక్షిపాదపాశ్చ, మమ పునర్మందభాగ్యాయా దృశ్యమానమపి సర్వమేతన్నాస్తి, ఈదృశో జీవలోకః పరివృత్తః.

ఛా. 1 ప్రేక్షే సఖి ప్రేక్షే.

ఛా. 2 హా దేవ ఏష మయా వినా అహమప్యేతేన వినేతి కేన సంభావితమాసీత్, తస్మాన్ముహూర్తమపి జన్మాంతరాదివ యదృచ్ఛాలబ్ధదర్శనం బాష్పసలిలాంతరేషు పశ్యామి తావద్వత్సలమార్యపుత్రమ్.

౨౧. నవేతి. వికలకరణః శూన్యచక్షురాదికరణః; శుచా దుఃఖేన పరిదుర్బలః స్వధారణేఽప్యసమర్థః బలం హి ధారణసామర్థ్యం; ఉన్నేతవ్యః అనుమేయః తథాపి దృశోః ప్రియః అనుపహతలావణ్యకత్వాదితి భావః.

౧. కేన సంభావితమాసీత్; కేన హేతునా సంభావితం ఉత్ప్రేక్షితం; త్వయేతి శేషః; యదృచ్ఛార్థస్య తుళగ్గేతి దేశీయో నిపాతః; తుళగ్గలద్ధదంసణం యదృచ్ఛయా లబ్ధదర్శనమితి వ్యాఖ్యాతారః.

తమసా—(ససస్నేహాస్రం పరిష్వజ్య)

ప. విలులితమతిపూరైర్బాష్పమానందశోక
ప్రభవమవసృజంతీ పక్ష్మలోత్తానదీర్ఘా,
స్నపయతి హృదయేశం స్నేహనిష్యందినీ తే
ధవళమధురముగ్ధా దుగ్ధకుల్యేవ దృష్టిః. ౨౩

వాసన్తీ—ప. దదతు తరవః పుష్పైరర్ఘ్యం ఫలైశ్చ మధుశ్చ్యుత
స్స్ఫుటితకమలామోదప్రాయాః ప్రయాంతు వనానిలాః,
కలమవిరళం రజ్యత్కంఠాః క్వణంతు శకుంతయః
పునరిదమయం దేవో రామస్స్వయం వనమాగతః. ౨౪

రామః—ఏహి సఖి వాసంతి! నన్విత స్స్థీయతామ్.

---

౨౩. విలులితమితి. అతిపూరైరతిశయితస్రోతోభిః విలులితం వికీర్ణం ఆనందశోకప్రభవం ఆనందశోకహేతుకం బాష్పం అశ్రు అవసృజంతీ పాతయన్తీ. పక్ష్మళా చ సా ఉత్తానా చ సా చ సా దీర్ఘా చేతి విగ్రహే విశేషణసమాసః; ఉత్తానా విపులా; స్నేహస్య అనురాగస్య నిష్యందోఽస్యామస్తీతి విగ్రహః; అత ఇనిఠనావితి ఇనిః; దుగ్ధకుల్యేవ సుధామయకృత్రిమాల్పసరిదివ స్నపయతి స్నాతం కరోతి; అదంతత్వాత్పుగాగమే మిత్వాద్ధ్రస్వః.

౨౪. మధూని మకరందాన్ శ్చ్యోతంతి క్షరంతీతి విగ్రహః; 'శ్చ్యుతిర్ క్షరణ' ఇత్యస్మాత్కర్తరి క్విప్రత్యయః. యద్వా మధుభిర్మకరందైశ్శ్చ్యోతంతి ఆర్ద్రీకుర్వంతీతి విగ్రహః; 'శ్చుతిర్ ఆసేచన' ఇత్యస్మాత్క్విప్. ఇదం చ వనానిలానాం విశేషణం; తృతీయాంతపాఠే ఫలవిశేషణం పుష్పవిశేషణం వా; 'చ్యు చ్యవనే'† ఇత్యస్మాద్భావే క్త ప్రత్యయే మధూనాం చ్యవనం యేభ్య ఇతి పుష్పపక్షే; ఫలపక్షే తు కర్మణి క్తప్రత్యయేన మధుభిశ్చ్యుతైరితి తృతీయాతత్పురుషః; పుష్పరససమృద్ధౌ తాత్పర్యం; తదేవం పక్షత్రయే ఆద్యః శకారచకారయకారైర్యుక్తః పాఠః ద్వితీయశ్శకారచకారాభ్యాం యుక్తః; తృతీయస్తు చకారయకారాభ్యామితి వివేకః. రజ్యత్కంఠాః రాగయుక్తకంఠాః; క్వణంతు గీతభేదేన శబ్దం కుర్వంతు; అత ఏవ కూజంత్వితి నోక్తం.

---

† నాయం ధాతుః ధాతుపాఠే దృశ్యతే; కిన్తు, 'చ్యుఙ్ గతా'వితి భ్వాదికో ధాతుర్బోధ్యః.

వాసన్తీ—(ఉపవిశ్య సాస్రం) మహారాజ అపి కుశలం కుమారలక్ష్మణస్య?

రామః—(౧) (అశ్రుతిమభినీయ.)

ప. కరకమలవితీర్ణైరంబునీవారశష్పై-
స్తరుశకునికురంగాన్మైథిలీ యా న పుష్యత్,
భవతి మమ వికారస్తేషు దృష్టేషు కోఽపి
ద్రవ ఇవ హృదయస్య ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః। ౨౫

వాసన్తీ—మహారాజ నను పృచ్ఛామి కుశలం కుమారలక్ష్మణస్య?

రామః—(౨) (ఆత్మగతం) అయే మహారాజేతి నిష్ప్రణయమామన్త్రణపదం, సౌమిత్రిమాత్రకే బాష్పస్ఖలితాక్షరః కుశలప్రశ్నః, తథా మన్యే విదితసీతావృత్తాన్తేయమితి. (ప్రకాశం) ఆం, కుశలం కుమారలక్ష్మణస్య.

వాసన్తీ—రుదతీ అయి దేవ కిమితి పరం దారుణః ఖల్వసి?

సీతా—[1]సహి వాసంతి కీస తుమం ఏవ్వం వాదిణీ? పూఆరిహో ఖుస వ్వస్స అయ్యఉత్తో విసేసదో మహ వుణ పిఅసహీఏ.

ఛా. [1]సఖి వాసంతి! కస్మాత్త్వమేవం వాదినీ? పూజార్హః ఖలు సర్వస్యార్యపుత్రః విశేషతో మమ పునః ప్రియసఖ్యాః.

---

౧. అశ్రుతిం అకర్ణనాభావం;

౨౫. కరేతి. కరకమలేన వితీర్ణైః దత్తైః అంబునీవారశష్పైః నీవారో ధాన్యవిశేషః; శష్పం బాలతృణం; తైరపుష్యత్ అవర్ధయత్; అత్రాంబునా తరూన్ అంబునీవారాభ్యాం శకునీన్ అంబునీవారశష్పైః కురంగానితి వివేకః; తేషు దృష్టేషు సత్సు ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః ప్రసరణోత్పత్తియోగ్యో ద్రవ ఇవ కోఽపి వికారో మమ హృదయస్య భవతి ఉత్పద్యతే.

౨. ఆమన్త్రణపదం సంబోధనశబ్దః; ఆం కుశలమిత్యర్థః; ఆమిత్యంగీకారే,

---

† అత్ర ప్రస్తరోద్భేదయోగ్య ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; ప్రస్తరస్య పాషాణస్యోద్భేదే దలనే యోగ్యః; మమ వికారశ్రవణే ప్రస్తరోఽపి దలతీత్యర్థః; అపి గ్రావా రోదితీవద్దుస్సహత్వాతిశయప్రతిపాదనపరమిదమ్.

వాసంతీ—ప. త్వం జీవితం త్వమసి మే హృదయం ద్వితీయం
త్వం కౌముదీ నయనయోరమృతం త్వమంగే,
ఇత్యాదిభిః ప్రియశతైరనురుధ్య ముగ్ధాం
తామేవ, (ఇతి మూర్ఛతి.)

తమసా—(౧) స్థానే వాక్యనివృత్తిర్మోహశ్చ.

వాసంతీ—(౨) శాంతమథవా కిమతః పరేణ ?

రామః—సమాశ్వసిహి ౨.

వాసంతీ—(సమాశ్వస్య) తత్కిమిదమకార్యమనుష్ఠితం దేవేన?

సీతా—సఖి వాసంతి! విరమ ౨.

రామః—లోకో న మృష్యతీతి.

---

౨౬. త్వమితి. త్వం జీవితం ప్రాణాః; త్వం మే ద్వితీయం హృదయమసి; త్వం నయనయోః కౌముదీ తద్వదానందినీ; 'కౌ మోదంతే జనా యస్యాం తేనేయం కౌముదీ మతే'తి కౌముదీపదనిరుక్తేః; త్వమంగే విషయే అమృతం పీయూషం తద్వజ్జరాప్రతిబంధేన నిత్యయౌవనావహేత్యర్థః; అత్ర ప్రాణాః ప్రాణా ఏవ; హృదయం హృదయమేవ; కౌముదీ- కౌముద్యేవ; అమృతమమృతమేవ; త్వం తు ప్రాణా హృదయం కౌముద్యమృతమిత్యేతత్సర్వమితి ప్రాణాద్యపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి సూచ్యతే; దేవతాయాస్స్వస్యాపి జ్ఞాతుం వక్తుం చాశక్యత్వాదాహ—ఇత్యాదిభిరితి. ప్రియాణాం ప్రియవచనానాం శతైః అనంత్యవాచ్యానాం శతశబ్దః; 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక'మిత్యుక్తేః; ముగ్ధామ్; ఉపమానౌర్వవామనుగ్ధేతి లక్షణలక్షితాం సుందరీం; త్వత్తో నిర్వ్యాజానతీమితి నార్థః; అనురుధ్య అనునీయ; తామేవ పూర్వోక్తానునయ విషయభూతామేవ; అత్ర కథం త్యక్తవానసీతి కథం నాశితవానసీతి వా వాక్యశేషస్య దుఃఖాతిశయేన వక్తుమశక్యతయా ప్రకరణాద్యనుగ్రహేణార్థాధ్యాహారవాదే విభక్తితాత్పర్యలాభసంభవాత్ శబ్దాధ్యాహారవాదే సులభత్వాత్ ప్రయోగహేతుభూతతత్స్మరణేన ముఖోత్పత్తేశ్చ ప్రయోగ ఇతి బోధ్యమ్; అత ఏవాహ—ఇతి మూర్ఛతీతి.

౧. స్థానే ఖలు వాక్యనివృత్తిర్మోహశ్చ. వాక్యనివృత్తిః వాక్యసమాప్తిః మోహో మూర్ఛా ఉభయమప్యుక్తరీత్యా యుక్తమేవేత్యర్థః.

౨. అథవా శాంతం. అథవేతి పూర్వోక్తాక్షేపే; శాంతం త్వాముపాలభ్యాలం; అతః పరేణ కిం అతిక్రాంతత్వాదితి భావః.

వాసంతీ—తత్కస్య హేతోః ?

రామః—స ఏవ జానాతి కిమపి.

తమసా—(చిరాదు) (ఉచితఉ) పాలంభః.

వాసంతీ—ప. అయి కఠోర యశః కిల తే ప్రియం
కిమయశో నను ఘోరమతః పరం ?
కిమభవద్విపినే హరిణీదృశః
కథయ నాథ కథం బత మన్యసే ? ౨౭

సీతా—[1]సహి వాసంతి తుమం ఏవ్వ దారుణా కఠోరా అ, జా ఏవ్వం విలవంతీ పరుదంతం పలావేసి.

తమసా—ప్రణయ ఏవం వ్యాహరతి శోకశ్చ.

రామః—సఖి కిమత్ర మంతవ్యం ?

ప. త్రస్తైకహాయనకురంగవిలోలదృష్టే
స్తస్యాః పరిస్ఫురితగర్భభరాలసాయాః,
జ్యోత్స్నామయీవ మృదుబాలమృణాళకల్పా
క్రవ్యాద్భిరంగలతికా నియతం విలుప్తా. ౨౮

సీతా—(౧)[2]ధరామి అయ్యవుత్త ఏసా.

రామః—హా ప్రియే జానకి క్వాసి ?

సీతా—(౨)[3]హద్ధి౨ అణ్ణోవిఅ అయ్యవుత్తోవి పముక్కకంఠం పరుణ్ణో.

ఛా. [1]సఖి వాసంతి ! త్వమేవ దారుణా కఠోరా చ, యా ఏవం విలపంతీ ప్రరుదంతం ప్రలాపయసి.

ఛా. [2]ధరామ్యార్యపుత్రైషా.

ఛా. [3]హంత ౨. అన్య ఇవార్యపుత్రోఽపి ప్రముక్తకంఠం ప్రరుదితః.

౨౭-౨౮. జ్యోత్స్నామయీవ జ్యోత్స్నావికృతిరివ స్థితా; క్రవ్యాద్భిః వ్యాఘ్రాదిభిః; విలుప్తా నాశితేతి భావః; నియతమితి సంభావనాయాం.

అత్ర ప్రకరణే ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం కార్యసంభవరూపా ప్రాప్త్యాశా ప్రతిపాదితా.

౧. ధరామి సప్రాణాస్మి;

౨. అన్య ఇవ పృథగ్జన ఇవ.

తమసా—సాంప్రతికమేవైతత్, కర్తవ్యాని ఖలు దుఃఖితైర్దుఃఖ[1]నిర్వా[రణాని.

ప. పూరోత్పీడే తటాకస్య పరీవాహః ప్రతిక్రియా,
శోకక్షోభే చ హృదయం ప్రలాపైరేవ ధార్యతే. ౨౯

(౧) విశేషతో రామభద్రస్య యస్య బహుప్రకారకష్టో జీవలోకః.

ప. ఇదం విశ్వం పాల్యం విధివదభియుక్తేన మనసా
ప్రియాశోకో జీవం కుసుమమివ ఘర్మో గ్లపయతి,
స్వయం కృత్వా త్యాగం విలపనవినోదోఽప్యసులభ
స్తదద్యాప్యుచ్ఛ్వాసో భవతి నను లాభో హి రుదితం. ౩౦

రామః—కష్టం భోః కష్టం.

ప. దళతి హృదయం గాఢో(త్కంఠం) (ద్వేగం) ద్విధా తు న భిద్యతే
వహతి వికలః కాయో మోహం న ముంచతి చేతనాం,
జ్వలయతి తనూమంతర్దాహః కరోతి న భస్మసా
త్ప్రహరతి విధిర్మర్మచ్ఛేదీ న కృంతతి జీవితం. ౩౧

ఏవం చ హే భగవంతః పౌరజానపదాః.

ప. న కిల భవతాం దేవ్యాస్థానం గృహేఽభిమతం తత
స్తృణమివ వనే శూన్యే త్యక్తా న చాప్యనుశోచితా,
చిరపరిచితాస్తే తే భావాస్తథా ద్రవయంతి మా
మిదమశరణైరద్యాస్మాభిః ప్రసీదత రుద్యతే. ౩౨

---

౨౯. పూరేతి. పూరోత్పీడే స్రోతోభూయస్త్వే పరీవాహః జలనిస్సారణం ప్రతిక్రియా ప్రతీకారశ్చికిత్సా; శోకక్షోభే శోకాధిక్యప్రయుక్తప్రకృతివిపర్యాసే ప్రలాపైరేవ పరిదేవనైరేవ.

౧. బహుప్రకారాణి బహువిధాని కష్టాని దుఃఖాని యస్మింస్తథోక్తః.

౩౦. ఇదమితి. అభియుక్తేన తత్పరేణ; విధివత్ యథాశాస్త్రం; విలపనం చాసౌ వినోదశ్చేతి విగ్రహః; ఉచ్ఛ్వాసః ప్రాణధారణం.

౩౧. దలతీతి. దళతి స్ఫుటతి. ద్విధా న భిద్యతే పృథగ్గ్రహణయోగ్యశకలద్వయం న భవతీత్యర్థః; న కృంతతి న ఛినత్తి.

౩౨. నేతి. దేవ్యాస్సీతాయాః గృహే స్థానం స్థితిః; న చాప్యనుశోచితా తత్పరిత్యాగహేతుకశోకోఽపి న కృత ఇత్యర్థః. భావాః పదార్థాః తథా ద్రవయన్తి వాచామగోచరం యథా తథా విలాపయంతి; పరిభ్రమయంతీత్యపి పాఠః రుద్యతే రోదనం క్రియతే; భావే లట్; ప్రసీదత ప్రసాదం కురుత; ఇదమితి విభక్తి

తమసా—(స్వగతం) (౧) అతిగంభీరమాభోగారణం మన్యుభరస్య.

వాసంతీ—(౨) దేవ అతిక్రాంతే ధైర్యమవలంబ్యతాం.

రామః—సఖి కిముచ్యతే ధైర్యమితి.

ప. దేవ్యా శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః,
ప్రణష్టమివ (లుప్తంసీతేతి) నామాపి న చ రామో న జీవతి. 33

సీతా—[1]మోహిదా క్ఖు అపదేహిం అయ్యవుత్తవఅణేహిం.

తమసా—ఏవం వత్సే!

ప. నైతాః ప్రియతమా వాచస్స్నేహార్ద్రాశ్శోకదారుణాః,
ఏతాస్తా మధునో ధారాశ్చ్యోతంతి సవిషాస్త్వయి. 34

రామః—అపి ఖలు మయా.

ప. యథా తిరశ్చీనమలాతశల్యం ప్రత్యుప్తమంతస్సవిషశ్చ దంశః,
తథైవ తీవ్రో హృది శోకశంకుర్మర్మాణి కృంతన్నపి కిం న సోఢః?

ఛా. [1]మోహితాస్మి ఖల్వపదేహైరార్యపుత్రవచనైః.

ప్రతిరూపక మవ్యయం అత ఇత్యర్థకం; ఇదం అస్మాదృశోః ప్రియాశోకవికలచిత్తత్వాదిత్యర్థః; ఇదం ప్రతి ఉక్తమేతత్సర్వముద్దిశ్యేతి వార్థః.

౧. మన్యుభరస్య ఆభోగారణమావిష్కరణం; అతిగంభీరమతిగూఢం;

౨. అవలంబ్యతామాశ్రీయతాం; త్వయేతి శేషః.

33. దేవ్యేతి. ద్వాదశానాం పూరణః; తస్య పూరణే డట్; పరివత్సరః సంవత్సరః; రామో న జీవతీతి న జీవత్యేవేత్యర్థః; జీవనభావో న న్యాయ్య ఇతివ్యజ్యతే.

34. నైతా ఇతి. ప్రియతమాః ఇష్టతమాః స్నేహార్ద్రా అనురాగశీతలాః శోకదారుణాః దుఃఖేన రూక్షాః ఏతాః వాచో న; కింతు తా ఏతాస్సవిషా మధునో ధారాశ్చ్యోతంతి స్రవంతి; అత్రాపహ్నవాలంకారః.

35. యథేతి. తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం ప్రత్యుప్తం నిఖాతం అలాతశల్యం ఉల్ముకమయలోహకీలాద్యగ్రం తప్తాయఃకీలాద్యగ్రమిత్యర్థః; సవిషో దంశశ్చ యథా తీవ్రః తథైవ తీవ్రో మర్మాణి హృదయస్థానాని కృంతన్నపి ఛిందన్ సన్నపి హృది శోకశంకుః దుఃఖాత్మకకీలః న సోఢః కిం న సహ్యతే కిం; సహతేః కర్మణి క్తః; సహివహోరోదవర్ణస్యేత్యోత్వం.

సీతా—(౧) [1]ఎవ్వం మందభాఇణీ అహం పుణో పుణో వి ఆఆసఆరిణీ అయ్యఉత్తస్స.

రామః—(౨) ఏవమతిగాఢస్తమ్భితాన్తఃకరణస్యాపి మమ సంస్తుతతత్తద్వస్తువర్గదర్శనాదయమావేగః. తథాహి.

ప. వేలోల్లోలక్షుభితకరుణోజ్జృమ్భణస్తమ్భనార్థం
యో యో యత్నః కథమపి సమాధీయతే § తం తమన్తః,
భిత్త్వా భిత్త్వా ప్రసరతి బలాత్కోఽపి చేతోవికార
స్తోయస్యేవాప్రతిహతరయస్సైకతం సేతుమోఘః. ౩౬

సీతా—(౩) [2]అయ్యఉత్తస్స ఏదేణ దువ్వారదారుణారంభేణ దూహసంఖోహేణ పరిముసిదణిఅదూహం ఫుటఇ మే హిఅఅం.

ఛా. [1]ఏవం మందభాగిన్యహం పునః పునరప్యాయాసకారిణ్యార్యపుత్రస్య.

ఛా. [2] ఆర్యపుత్రస్య ఏతేన దుర్వారదారుణారంభేణ దుఃఖసంక్షోభేణ పరిముషితనిజదుఃఖం స్ఫుటతి మే హృదయం.

---

౧. పునః పునరప్యాయాసకారిణీ లంకావాసవిరహదశాయామద్య చేత్యర్థః;

౨. అతిగాఢమత్యంతసంవృతం యథా తథా స్తంభితం ప్రతిహతం అంతఃకరణం హృదయం యేన తథోక్తస్య సంస్తుతానాం పరిచితానాం తత్తద్వస్తూనాం వర్గస్య సమూహస్య దర్శనాదయమావేగశ్చిత్తసంభ్రమః.

౩౬. వేలేతి. వేలాయా మర్యాదాయాః ఉల్లోల ఉద్గతః అతివేల ఇత్యర్థః; క్షుభితః ప్రవాహభూయాస్తయా నదీవత్ క్షోభవాంశ్చ యః కరుణః ప్రియజనవిశ్లేషజన్యదుఃఖాతిశయః తస్యోజ్జృంభణం అతివృద్ధిః తస్య స్తమ్భనం ప్రతిహతిస్తదర్థం; కరుణోజ్జృంభణస్తమ్భనార్థమితి పాఠే వేలోల్లోలం వేలాతిక్రాంతం క్షుభితం క్షోభో యస్య తథోక్తస్య కరణస్య హృదయాదేరిత్యర్థః; కథమపి ప్రయాసేన సమాధీయతే సమ్యగాధీయతే ఉత్పాద్యతే; చేతోవికారశ్చిత్తసంభ్రమః; రయః వేగః ఓఘః ప్రవాహః.

౩. దుర్వారో దుర్నివర్త్యో దారుణానాం మూర్ఛాసంతాపాదీనామారమ్భః ప్రాదుర్భావో యస్మిన్నితి విగ్రహః; పరిముషితమభిభూతం నిజదుఃఖం యస్య తత్త

---

§ "అత్ర యో య ఇతి వ్యాప్తివిశిష్టత్వేనోద్దిష్టస్యైవ తచ్ఛబ్దేన పరామర్శాత్తచ్ఛబ్దాన్తరమనపేక్షితమితి శ్రుతోఽన్యస్తచ్ఛబ్దః ప్రక్రాన్తత్వాద్యర్థాన్తరపరో వ్యాఖ్యేయః ఇతి శేఖరాదౌ స్పష్ట"మితి తచ్ఛబ్దస్యాన్యస్యార్థాన్తరపరతయా వ్యాఖ్యా కైశ్చిత్ కృతా.

వాసంతీ—(స్వగతం) కష్టమత్యాసక్తో దేవః. తదాక్షిపామి తావత్. (ప్రకాశమ్) చిరపరిచితాన్ జనస్థానభాగానవలోకనేన మానయతు దేవః.

రామః—ఏవమస్తు (ఉభావుత్థాయ పరిక్రామతః)

సీతా—[1]సందీవణో ఎవ్వ దుహస్స వి అసహీఏ విణోదణోవాఓ త్తి తక్కేమి.

వాసంతీ—(సకరుణం) దేవ ౨.

ప. అస్మిన్నేవ లతాగృహే త్వమభవస్తన్మార్గదత్తేక్షణః
సా హంసైః కృతకౌతుకా చిరమభూద్గోదావరీసైకతే
ఆయాంత్యా పరిదుర్మనాయితమివ త్వాం వీక్ష్య బద్ధస్తయా
కాతర్యాదరవిందకుడ్మలనిభో ముగ్ధః ప్రణామాంజలిః. 32

ఛా. [1]సందీపన ఏవ దుఃఖస్య ప్రియసఖీ వినోదనోపాయ ఇతి తర్కయామి.

థోక్తం స్ఫుటతి దళతి. ప్రియసఖ్యాః వాసంత్యాః వినోదనోపాయః చిరపరిచిత జనస్థానభాగావలోకనరూపః దుఃఖస్య సందీపన ఏవ ఉపచయహేతురేవేతి తర్కయామి జానామి.

32. అస్మిన్నేవేతి. త్వమస్మిన్నేవ లతాగృహే అభవః స్థితవాన్; తన్మార్గే సీతాయా ఆగమనమార్గే దత్తే ఈక్షణే నేత్రే యేన స తథోక్తః; హంసైః కృతముత్పాదితం కౌతుకం హర్షో యస్యాః సా తథోక్తా సతీ గోదావరీసైకతే గోదావరీపులినే; ఆయాంత్యా ఆగచ్ఛంత్యా తయా సీతయా పరిదుర్మనాయితమివ పరికుపితమనస్కమివ స్థితం న తు వస్తుతః కుపితమనస్కమిత్యర్థః; త్వాం వీక్ష్య కాతర్యాదపరాధప్రతిసంధాన జనిత సాధ్వసాత్ అరవిందకుడ్మలనిభః పద్మకోశనిభః ప్రణామాంజలిః మస్తిష్కసంపుటకాది ప్రణామాంగభూతాంజలిరిత్యర్థః; అథ వా, 'నామయత్యపి వా దేవం ప్రహ్వీభావయతి ధ్రువం; ప్రహ్వీభవతి నీచేహి పరో నైచ్యం విలోకయన్; అతో నామ సముద్దిష్టం యత్తన్నామయతి స్వయం; వాచా నమ ఇతి ప్రోచ్య మనసా వపుషా చ యది'త్యాది భగవచ్ఛాస్త్రోక్తరీత్యా ప్రణమయతీతి ప్రణామః కోపోద్ధతరామహృదయనమనహేతుభూతోఽంజలిరిత్యర్థః; ఉక్తం చ; 'అంజలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ'తి; అత ఏవ రామాయణే; 'కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం; అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాది'త్యుక్తం. బద్ధః ఘటితః.

సీతా—(౧)¹దారుణాసి సహి వాసంతి జా ఏదేహిం హిఅఅమమ్మసల్లసంఘ
ట్టణేహిం పుణో మందభాఇణిం అయ్యఉత్తం సుమరావేసి †.

రామః—(౨) చండి జానకి! ఇతస్తతో దృశ్యసే న చానుకంపసే.

ప. హాహా దేవి స్ఫుటతి హృదయం ధ్వంసతే దేహబంధః
శూన్యం మన్యే జగదవిరళజ్వాలమంతర్జ్వలామి,
సీదన్నంధే తమసి విధురో మజ్జతీవాంతరాత్మా
విష్వఙ్మోహః స్థగయతి కథం మందభాగ్యః కరోమి? ౩౮

ఛా. ¹దారుణాసి సఖి వాసంతి యా ఏతైర్హృదయమర్మశల్యసంఘట్టనైః పునర్మాం మందభాగినీమార్యపుత్రం స్మారయసి.

---

౧. హృదయమర్మణి స్థితస్య శల్యస్య కీలాద్యగ్రస్య సంఘట్టనైః సంచలనైః ఏతైః పురావృత్తాంతకథనైః ఆర్యపుత్రం మాం స్మారయసి మద్విషయకస్మృతిమార్యపుత్రస్య జనయసీత్యర్థః. యాస్మారయసి సా త్వం దారుణేతి పూర్వేణాన్వయః.

౨. చండి కఠినే జానకి జనకపుత్రి; నానుకంపసే దయాం న కరోషి; జానకీత్యుక్త్యా పరమదయాళుజనకరాజపుత్ర్యాస్తవైవం నిర్దయత్వం నోచితమితి వ్యజ్యతే.

౩౮. హాహా దేవీతి. హాహాశబ్దో దుఃఖాతిశయద్యోతకః; హృదయం స్ఫుటతి దళతి; దేహబంధః శరీరావయవానాం సంధిః; జాతావేకత్వం; ధ్వంసతే విశీర్ణో భవతి; జగత్ లోకం శూన్యం అసత్కల్పం అభావప్రతియోగీతి యావత్; మన్యే జానామి; అవిరళాః అవిచ్ఛిన్నాః జ్వాలాః యస్మిన్ కర్మణి తత్తథోక్తం యథా తథా అంతఃశరీరాంతః జ్వలామి, కాష్ఠం జ్వలతీతివదుపపత్తిః; విధురః జ్ఞానాదిశూన్యః సీదన్ విశీర్ణో భవన్ అంతరాత్మా అంధే అంధయతి లోకానిత్యంధం తస్మిన్ తమసి మజ్జతి అవగాఢం భవతి; మోహో మూర్ఛా విష్వక్పరితః స్థగయతి సంఛాదయతి; కథం

---

† మం మందభాఇణిం అయ్యఉత్తేణ సుమరావేసి, ఇతి యుక్తమ్; గతిబుద్ధీతి సూత్రే బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణేన స్మరతేర్జ్ఞానవిశేషార్థకత్వాదణ్యంతావస్థాయాం కర్తుర్ణ్యంతావస్థాయాం కర్మత్వాప్రాప్తేః; తదుక్తం సిద్ధాంతకౌముద్యాం కారకప్రకరణే. సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం న తు తద్విశేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే; తేన స్మరతి జిఘ్రతీత్యాదీనాం న, స్మారయతి ఘ్రాపయతి దేవదత్తేనేతి.

ఇతి (మూర్ఛతి.)

సీతా—(౧) [1]హద్ధి ౨. పుణోవి మూఢో అయ్యవుత్తో.

వాసంతీ—దేవ సమాశ్వసిహి ౨.

సీతా—(౨) [2]అయ్యవుత్త మం మందభాఇణిం ఉద్దిసిఅ సఅలలోఅమంగళాధారస్స దే జమ్మలాహస్స వారంవారం సంసఇదజీవిదో దారుణో దసాపరిణామో త్తి హాహా హదమ్హి. ఇతి (మూర్ఛతి.)

తమసా—వత్సే సమాశ్వసిహి ౨. పునస్త్వత్పాణిస్పర్శ ఏవ సంజీవనో పాయో రామభద్రస్య.

వాసంతీ—(౩) కష్టమద్యాపి నోచ్ఛ్వసితి, హా ప్రియసఖి సీతే! క్వాసి? సంభావయాత్మనో జీవితేశ్వరం.

సీతా—(౪) ససంభ్రమముపసృత్య హృది లలాటే చ స్పృశతి.

వాసంతీ—(౫) దిష్ట్యా ప్రత్యాపన్నచేతనో రామభద్రః.

ఛా. [1]హంత ౨. పునరపి మూఢ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. [2]ఆర్యపుత్ర మాం మందభాగినీముద్దిశ్య సకలలోకమంగళాధారస్య తే జన్మలాభస్య వారం వారం సంశయితజీవితో దారుణో దశాపరిణామ ఇతి హా హా హతాస్మి.

కరోమి కిం కరోమి? కిం హృదయస్ఫోటాదీని నివారయామి? ఉత త్వదాగమనార్థం లోకాననునయామి? అథవా తాన్నిగృహ్య త్వామానయిష్యామీతి భావః.

౧. పునరపి మూఢో మూర్ఛితః;

౨. వారం వారం పదేపదే సంశయితం సంశయవిషయః జీవితం యస్మిన్ స తథోక్తః; మరణపర్యవసాయీతి భావః; దశాపరిణామః దశాపరిపాకః.

౩. జీవితేశ్వరం ప్రాణనాథం రామం సంభావయ సంభవంతం కురు రామాసంభవం పరిహరేత్యర్థః.

౪. హృది లలాటే చ స్పృశతీతి; ఇదం చ లోకానుభవసిద్ధం.

౫. దిష్ట్యేత్యానందే; ప్రత్యాపన్నా పునరాగతా చేతనా ప్రజ్ఞా యస్య స తథోక్తః.

రామః—ప. ఆలింపన్నమృతమయైరివ ప్రలేపై
రన్తర్వా బహిరపి వా శరీరధాతూన్,
సంస్పర్శః పునరపి జీవయన్నకస్మా
దానన్దాదపరమివాదధాతి మోహమ్. ౩౮

(౧) సానన్దం మీలితాక్ష ఏవ సఖి వాసన్తి దిష్ట్యా వర్ధసే?

వాసన్తీ—కథమివ?

రామః—సఖి కిమన్యత్ ప్రాప్తా జానకీ.

వాసన్తీ—అయి దేవ రామభద్ర! క్వ సా?

రామః—(స్పర్శసుఖమభినీయ) పశ్య నన్వియం పురత ఏవ.

వాసన్తీ—(౨) అయి రామభద్ర! కిమితి మర్మచ్ఛేదదారుణైరతిప్రలాపైః
ప్రియసఖీవిపత్తిదగ్ధామపి పునర్మాం మన్దభాగ్యాం దహసి?

---

౩౮. ఆలింపన్నితి, అమృతమయైరమృతస్వరూపైః; చిన్మయమిత్యాదావివ స్వార్థికో మయట్ప్రత్యయః; ప్రకృష్టో లేపో యైస్తైర్లేపసాధనద్రవ్యైః; అన్తర్వా బహిరపి వా అన్తర్బహిశ్చ శరీరం దేహం ధాతూంశ్చ నాడీశ్చ అన్తర్నాడీర్బహిశ్శరీర మితి వివేకః; ఆలింపన్నివ సర్వాంగీణలేపనకర్తేతి సంభావనీయః జీవయన్ ప్రాణప్రతిష్ఠాహేతుభూతః అకస్మాత్ నిర్హేతుకః సంస్పర్శః పునరప్యానన్దాత్. ఆనన్దముత్పాద్య అపరం మోహం దుఃఖహేతుకపూర్వమూర్ఛాతిరిక్తమూర్ఛాం-ఆనన్దాదితి ల్యబ్లోపే పంచమీ; యద్వా ఆనన్దాదితి హేతౌ పంచమీ; తథా చ దుఃఖజన్యపూర్వమూర్ఛాతిరిక్తాం ఆనన్దహేతుకాం మూర్ఛాం ఆదధాతీవ ఉత్పాదయతీవ; అన్యస్తు పరో న భవతీత్యపరః. అనన్య ఇత్యర్థః. ఆనన్దాదపరం మోహం ఆనన్దాత్మకమూర్ఛా మిత్యాహుః.

౧. మీలితాక్షః ముకుళితనేత్ర ఏవ; ఉన్మీలితాక్ష ఇతి పాఠే ఉన్మీలితేత్యుక్తముకుళీభావే అక్షిణీ యస్య స తథోక్తః; ఉభయత్ర బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోరితి షచ్; అత్ర హృది లలాటే చేత్యాదినా ఇష్టార్థోపాయానుసరణాత్మకాక్షేప ఉక్తః.

౨. మర్మచ్ఛేదవత్ హృదయాద్యవయవక్షతివత్ దారుణైర్దుస్సహైః ప్రలాపైరనర్థకవచోభిః దహసీత్యన్వయః; ప్రియసఖ్యాస్సీతాయాః విపత్త్యా విపదా దగ్ధాం భస్మీక్రియమాణాం;

సీతా—(౧) ¹ఓసరిదుమిచ్ఛమ్హి, ఏసో వుణ చిరప్పణ అసంభారసొమ్మసీఅళేణ
అయ్యఉత్తఫంసేణ దీహదారుణంవి ఝత్తి సందావం ళహుఅంతేణ
వజ్జళేవో వణద్ధోవి అ పళ్ళత్థవ్వావారో ఆసంజిదో మే హత్థో.

రామః—(౨) సఖి కుతః ప్రలాపాః?

ప. గృహీతో యః పూర్వం పరిణయవిధౌ కంకణధర
స్సుధాసూతేః పాదై రమృతశిశిరై ర్యః పరిచితః. †

సీతా—(3) ²అయ్యఉత్త సో ఎవ్వ దాణింసి తుమం.

రామః—స ఏవాయం తస్యా స్తదితరకరౌపమ్యసుభగో
మయా లబ్ధః పాణి ర్లలితలవలీకందళనిభః. ౪౦

ఛా. ¹అపసర్తుమిచ్ఛామి, ఏష పునశ్చిరప్రణయసంభారసౌమ్యశీతలేన ఆర్యపుత్రస్పర్శేన దీర్ఘదారుణమపి ఝటితి సంతాపం లఘయతా వజ్రలేపోపనద్ధ ఇవ పర్యస్తవ్యాపార ఆసంజితో మే హస్తః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర స ఏవేదానీమసి త్వం.

౧. చిరస్య బహుకాలరూఢస్య ప్రణయస్య స్నేహస్య సంభారేణ అతిశయేన హేతునా సౌమ్య ఆహ్లాదకరశ్శీతలశ్శీతశ్చ తథావిధేన, దీర్ఘశ్చాసౌ దారుణశ్చేతి విగ్రహే ఖంజకుబ్జాదివత్సమాసః; తథావిధం సంతాపం ఝటితి లఘయతా లఘూకుర్వతా ఆర్యపుత్రస్పర్శేన వజ్రలేపేనోపనద్ధఇవ ఘటితఇవ పర్యస్తవ్యాపారో నిష్పంద ఇత్యర్థః. మే హస్త ఆసంజిత ఆలగ్నః.

౨. ప్రలాపైరితి వాసంతీవాక్యస్య ఉత్తరమాహ—సఖి కుతః ప్రలాపా ఇతి.

౪౦. గృహీతఇతి. యః కరః పరిణయవిధౌ వివాహవిధౌ కంకణధరస్సన్ గృహీతః; యః కరః సుధాయా అమృతస్య సూతిర్యస్మాత్తస్య చంద్రస్య అమృతశిశిరైస్సుధాశీతలైః పాదైః కిరణైః పరిచితః సంశ్లిష్టః;

3. ఉక్తవిశేషణసామ్యాదాహ-ఆర్యపుత్ర సఏవేదానీం త్వమసీతి; యః కంకణధరో గృహీతః యస్సుధాసూతేః పాదైః పరిచితః స ఏవ త్వమిదానీమిత్యర్థః. ఉభయత్రాపి పరిణయవిధౌ కంకణధరత్వం లావణ్యసంశ్లిష్టత్వరూపసుధాసూతికిరణపరిచితత్వం చావిశిష్టమితి కృత్వా సీతావాక్యం ప్రవృత్తం;

రామస్త్వాహ—సఏవాయమితి. లలితేన సుకుమారేణ లవలీకందళేన లవలీనామకలతాంకురేణ సదృశః తదితరకరేణ గృహీతాన్యకరేణ న త్వస్యేన ఔపమ్యేన

† 'చిరం స్వేచ్ఛాస్పర్శైరమృతశిశిరై ర్యః పరిచిత' ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

(౧) (గృష్ణాతి) సీతా—¹హద్ధి ౨. అయ్యవుత్తఫంసమోహిదా
ఏ పమాదో ఖు సంవుత్తో.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి! ఆనందనిమీలితః ప్రియాయాస్స్పర్శ
సాధ్వసేన పరవానస్మి, తత్త్వమేతం ధారయ.

వాసంతీ—(3) కష్టమున్మాద ఏవ.

సీతా—(ససంభ్రమం హస్తమాక్షిప్యాపసర్పతి)

రామః—(౪) హా ధిక్ప్రమాదః.

౫. కరపల్లవస్స తస్యాస్సహసైవ జడాత్మనః పరిభ్రష్టః
పరికంపినః ప్రకంపీ కరికర ఇవ పీవరస్స్విద్యన్ †. ౪౧

సీతా—(౫) ²హద్ధి ౨. అజ్జవి అణుబద్ధబహుఘుణ్ణంతవేఅణం ణ సంఠా
వేమి అత్తాణం.

ఛా. ¹హంత ౨. ఆర్యపుత్రస్పర్శమోహితాయాః ప్రమాదః ఖలు సంవృత్తః.
ఛా. ²హంత ౨. అద్యాప్యనుబద్ధబహుఘూర్ణమానవేదనం న సంస్థాపయా
మ్యాత్మానం.

సాదృశ్యేన సుభగః మనోజ్ఞః; సవ్యకరసాదృశ్యం దక్షిణకరస్య దక్షిణకరసాదృశ్యం సవ్యకరస్యేతి భావః; తస్యాస్స ఏవ పాణిర్మయా లబ్ధః.

౧. గృష్ణాతి గ్రహణమభినయతి. ప్రమాదోఽనవధానం.

౨. ప్రియాయాస్సీతాయాస్స్పర్శేన యత్సాధ్వసం శృంగారజం భయం తేన పరవాన్ వివశః;

3. ఉన్మాద ఏవ చిత్తవిభ్రమ ఏవ;

౪. హస్తమాక్షిప్య; రామహస్తం నిరస్య.

౪౧. కరేతి. ప్రకంపీ చంచలః; పీవరః పీనః స్విద్యన్ స్వేదవాన్; కరికరః గజశుండా; పరికంపినః చంచలాత్; మత్కరాదిత్యస్యాధ్యాహారః; తస్యాస్సకరపల్లవః. జడాత్మనోఽనవధానవతో మమ కరాత్ సహసా పరిభ్రష్టః పరిచ్యుతః.

౫. అనుబద్ధా ఉత్పన్నా బహ్వీ ఘూర్ణమానా ఉద్గచ్ఛంతీ వేదనా యస్య తమాత్మానం న సంస్థాపయామి న స్థిరం కరోమి.

---

† జడాజ్జడః పరిభ్రష్టః, ఇతి, ప్రకంపీ కరాన్మమ స్విద్యతస్స్విద్యన్ ఇతి చ ప్రాచీనః పాఠః.

తమసా—(సస్నేహకౌతుకస్మితం నిర్వర్ణ్య)

ప. ప్రస్వేదరోమాంచిత కంపితాంగీ జాతా ప్రియస్పర్శ సుఖేనవత్సా,
మరున్నవాంభః పరిధూతసిక్తా కదంబయష్టిస్స్ఫుటకోరకేవ. ౪౨

సీతా—(స్వగతం) (౧) [1]అవశంగదేణ అప్పణా ళజ్జావిదమ్హి భఅవదీఏ తమసాఏ, కింకిళ ఏసా మణ్ణిస్సది, ఏసో పరిచ్చాఓ ఏసో ఆసంగో త్తి.

రామః—(౨)(సర్వతోఽవలోక్య)హా కథంనా స్త్యేవ? నన్వకరుణే వైదేహి?

సీతా—(౩) [2]సచ్చం అకరుణమ్హి. జా ఏవ్వం విహం తుమం పేక్ఖంతీ జీవామి.

ఛా. 1అవశంగతేనాత్మనా లజ్జాపితాస్మి భగవత్యా తమసయా, కింకిలైషా మంస్యతే? ఏష పరిత్యాగః ఏష ఆసంగ ఇతి.

ఛా. [2]సత్యమకరుణాస్మి, యా ఏవంవిధం త్వాం పశ్యంతీ జీవామి.

---

౪౨. ప్రస్వేదేతి. ప్రియస్పర్శసుఖేన రామస్పర్శజన్యసౌఖ్యేన ప్రకృష్టాని స్వేదః ఘర్మజలం రోమాంచితం పులకః కంపితం వేపథుః ఇత్యేతాని యస్యాతత్ ప్రస్వేదరోమాంచిత కమ్పితం తథావిధమంగం యస్యాస్సా తథోక్తా వత్సా సీతా మరున్నవాంభోభ్యాం పవనవర్షబిందుభ్యాం పరిధూతా కంపితా సిక్తా ఆర్ద్రీకృతాచ; మరుతా పరిధూతా నవాంభసా సిక్తేతి వివేకః; అతఏవ స్ఫుటాః వ్యక్తాః కోరకా యస్యాస్సా తథావిధా కదంబయష్టిరివ కదంబస్తమ్బ ఇవ జాతా ఆసీత్.

౧. అవశం గతేన పరవశేన ఆత్మనా హేతునా తమసయా కర్త్ర్యా లజ్జాపితాస్మి సంజాతలజ్జా కృతాస్మి. † ఏష పరిత్యాగః నిర్నిమిత్తకః పరిత్యాగ ఇత్యర్థః; ఏషఆసంగః దుర్నివర్త్యా ఆత్యాసక్తిరిత్యర్థః; ఇతి మంస్యతే కిమితి యోజనా; యద్వా ఏషపరిత్యాగ ఏష ఆసంగ ఇతి ఏతస్మిన్విషయే ఏషాతమసా కింమంస్యతే? కిన్ను మంస్యతే;

౨. కథం నాస్త్యేవ? కథమితి విస్మయే; స్పృశంత్యా అత్ర నాస్తీత్యం విస్మయనీయ మిత్యర్థః; అకరుణే నిర్దయే;

౩. అకరుణాస్మీతి. యా ఏవంవిధం త్వాం ప్రేక్షమాణా జీవామి ప్రాణాన్ ధారయామి సాహమకరుణాస్మీత్యర్థః;

---

† చింత్యమిదమ్. ఇతచ్ప్రత్యయేలజ్జిత ఇతి రూపాపత్తేః. తస్మాత్ లజ్జాం ఆపితా ప్రాపితా లజ్జాపితేతి ప్రక్రియా యుక్తా.

రామః—(౧) క్వాసి దేవి? ప్రసీద, న మామేవం విధం పరిత్యజ్య గంతుమర్హసి.

సీతా—(౨) [1]అయ్యఉత్త విప్పదీవం విఅ దే వఅణం.

వాసంతీ—(౩) దేవ ప్రసీద స్వేనైవ లోకోత్తరేణ ధైర్యేణ సంస్తంభయాతిభూమిం గతమాత్మానం, కుతోఽత్ర మే ప్రియసఖీ?

రామః—(౪) వ్యక్తం నాస్త్యేవ. కథమన్యథా వాసంత్యపి న పశ్యేత్? అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాత్? న చాస్మి సుప్తః, కుతో రామస్య నిద్రా? సర్వథాపి స ఏవైష భగవాననేకవారపరికల్పితో విప్రలంభః పునఃపునరనుబధ్నాతి మామ్.

ఛా. [1]ఆర్యపుత్ర విప్రతీపమివ తే వచనమ్.

---

౧. ప్రసీద కాలుష్యం జహి; న మామేవం విధం పరిత్యజ్య గంతుమర్హసి; ఏవం విధం దుఃఖాతిశయేనాతి శిథిలం; నార్హసి న యోగ్యాసి; అహం త్వపరాధవానేవ తథాపి మత్పరిత్యాగో న త్వత్స్వభావస్యోచిత ఇతి భావః.

౨. విప్రతీపం ప్రతిలోమం విరుద్ధమితి యావత్; త్వమేవ మాం త్యక్తవాన్ నాహం త్వామితి భావః;

౩. స్వేనైవ స్వీయేనైవ లోకోత్తరేణ లోకప్రకృష్టేన; సంస్తంభయ స్థిరం కురు; అతిభూమిం గతమాత్మానం దుఃఖాతిప్రసక్తిం గతం స్వమిత్యర్థః.

౪. వ్యక్తం నాస్త్యేవ; నాస్త్యేవేతి వ్యక్తం స్ఫుటమిత్యర్థః; కథమన్యథా వాసంత్యపి న పశ్యేత్; అన్యథా సీతాయా అస్తిత్వే వాసంత్యపి కథం కస్మాద్ధేతోః న పశ్యేత్; స్వస్య భ్రాంతిశంకయా వనదేవతాయాం ప్రమితిప్రకర్షం విభావ్య వాసంత్యపీత్యుక్తమ్; ఏవం యోగ్యానుపలంభేన సీతాయా నాస్తిత్వం నిశ్చిత్య పూర్వోక్తస్పర్శనస్య భ్రమరూపత్వం మీమాంసతే; అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాదితి; ఏష సీతాస్పర్శః స్వప్నః స్యాత్ స్వాప్నికజ్ఞానే విషయః స్యాదితి సంభావనా; యద్వా ఏష సీతాస్పర్శః స్వప్నః స్యాత్ స్వప్నావస్థా స్యాదితః కిము; స్వప్నావస్థాయాం హి "సంధ్యే సృష్టిరాహ హి" ఇతి సూత్రప్రామాణ్యాత్ తత్తత్పురుషానుభావ్యతత్తత్పదార్థసృష్టిః పరమాత్మకర్తృకాభ్యుపగమ్యతే; విస్తరస్తూత్తరమీమాంసాయాం ద్రష్టవ్యః; స్వప్నం ప్రతి సుప్తేః కారణత్వాదాహ - న చాస్మి సుప్తః తదుపపాదయతి-కుతో రామస్య నిద్రేతి; అనిద్రస్సతతం రామ ఇతి రామస్య నిద్రా నాస్తీతి ప్రసిద్ధమేవేతి నానుపపత్తిరితి భావః; పర్యవసితమాహ - సర్వథేత్యాది;

సీతా—(౧) [1]మఏవుణ దారుణాఏ విప్పళద్ధో అయ్యఉత్తో.

వాసంతీ—దేవ పశ్య ౨.

ప. పౌలస్త్యస్య జటాయుషా విఘటితః కార్ష్ణాయసోఽయం రథ
స్తే చైతే పురతః పిశాచవదనాః కంకాళశేషాః ఖరాః,
ఖడ్గచ్ఛిన్నజటాయుపక్షతిరితస్సీతాం చలంతీం వహ
న్నంతర్వ్యాకృతవిద్యుదంబుద ఇవ ద్యామభ్యుదస్థాదరిః. ౪౩

సీతా—(సభయమ్) [2]అయ్యఉత్త తాదో వావాదీఅది, తా పరిత్తాఅహి ౨
అహంవి ఓహారిజ్జామి. [తిష్ఠ ౨.

రామః—(౨) (సావేగముత్థాయ) ఆః పాప తాత ప్రాణ సీతాపహారిన్ !

ఛా. [1]మయా పునర్దారుణయా విప్రలబ్ధ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. [2]ఆర్యపుత్ర! తాతో వ్యాపాద్యతే తస్మాత్పరిత్రాయస్వ ౨. అహమప్య పహారిష్యే.

మమ వాసంత్యాశ్చానుపలంభాత్ నిద్రాయా అభావేన స్వాప్నత్వానుపపత్తేశ్చ సర్వప్రకారేణాపి సీతాస్వాగ్నవం భ్రమరూపమేవేతి భావః; విప్రలంభః భ్రమః; భగవానిత్యలంఘనీ సత్య్కాఖ్యాపనార్థం; అనుబధ్నాతి అనుసరతి.

౧. దారుణయా కఠినయా విప్రలబ్ధః వంచితః.

౪౩. పౌలస్త్యస్యేతి. అయం దృశ్యమానః ఉద్దేశ్యసమర్పకమిదం; కృష్ణాయసో వికారః కార్ష్ణాయసః లోహమయ ఇత్యర్థః; జటాయుషా విఘటితః ప్రధ్వంసితః పౌలస్త్యస్య రావణస్య రథః స్యందనః; విధేయసమర్పకమిదం; ఏతే పురతః పురోవర్తమానాః కంకాళశేషా కాయాస్థిరూపశిష్టాంశాః తే పిశాచవదనాః ఖరాః రావణస్యందనీయాః పిశాచముఖాః రాసభాః; అంశాశిభావాత్సామానాధికరణ్యం; ఖడ్గేన ఛిన్నా కృత్తా ఖడ్గచ్ఛిన్నా సా చ సా జటాయుపక్షతిశ్చేతి విగ్రహే సమానాధికరణసమాసః పక్షతిః పక్షమూలం; ఇతః అత్ర; అంతర్వ్యాపృతా అంతశ్చలంతీ విద్యుత్తటిత్ యస్య స తథోక్తః; అనేన దృష్టాంతేన రావణస్పర్శవశదోషో నాస్తీతి సూచితం, అరిః రావణః ద్యాం ఖం అభ్యుదస్థాత్ అభ్యుద్గతవాన్; ఇతః ఇత్యస్మాద్దేశాదితి వా.

౨. ఆః పాపేత్యాది. అత్ర రోషసంభ్రమవచనరూపం తోటకం నామ సంధ్యంగముక్తం.

వాసంతీ—(౧) అయి దేవ రాక్షసకులప్రళయధూమకేతో కిమద్యాపి తే మన్యువిషయః ?

సీతా—[౩]అబ్భో ఉబ్భంతమ్హి

రామః—(౨) అన్య ఏవాయమధునా విపర్యాసో వర్తతే.

ప. ఉపాయానాం భావాదవిరతవినోదవ్యతికరై-
ర్విమర్దైర్వీరాణాం జనితజగదత్యద్భుతరసః,
వియోగో ముగ్ధాక్ష్యాస్స ఖలు రిపుఘాతావధిరభూ-
త్కటుస్తూష్ణీం సహ్యో నిరవధిరయం తు ప్రవిలయః †. ౪౪

ఛా. అహహ ఉద్భ్రాంతాస్మి.

---

౧. ప్రళయసూచకధూమకేతునామకగ్రహసదృశేతి సంబుద్ధిః; యద్వా ధూమకేతురగ్నిః ప్రళయే ధూమకేతుః ప్రళయధూమకేతుః రాక్షసకులస్య ప్రళయధూమకేతురితి విగ్రహః. రాక్షసకులదాహే ప్రళయకాలాగ్నిసదృశేత్యర్థః; మన్యువిషయః క్రోధవిషయః.

౨. అన్య ఏవ పూర్వసీతావియోగాద్విలక్షణ ఏవ విపర్యయః సీతావిరహరూప విపర్యాస ఇత్యర్థః.

వైలక్షణ్యమేవాహ.—

౪౪. ఉపాయానామితి. ఉపాయానాం సేనాసన్నాహసేతుబంధాదిసాధనానాం భావాత్ సత్త్వాత్ అవిరతాః సంతతాః వినోదానాం దుఃఖవిస్మరణహేతూనాం వ్యతికరాస్సంబంధాః యేషు తే తథోక్తాః తథావిధైః వీరాణాం సుగ్రీవప్రభృతీనాం విమర్దైః పరస్పరసంప్రహారైః జనిత ఉత్పాదితో జగతామత్యద్భుతరసో విస్మయరసో యేన స తథోక్తః; వీరరసాదద్భుతరసస్యోత్పత్తిరితి రసవిదః; తదుక్తం; 'హాస్యో భవతి శృంగారాత్కరుణో రౌద్రకర్మణః. అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సాచ్చ భయానక' ఇతి; ముగ్ధే సుందరే అక్షిణీ యస్యాః ఇతి బహువ్రీహిః; తస్యాః సవియోగః పూర్వకాలికో విరహః రిపుఘాతావధిరభూత్ రావణసంహారపర్యంతోఽభూత్; కటుః క్రూరః తూష్ణీం సహ్యః ఉపాయాద్యభావాత్ జోషంభావేన సహనీయః అయం తు వియోగః ప్రవిలయః పునర్దర్శనాభావాభిప్రాయేణ వియోగస్య ప్రవిలయతోక్తిః; నిరవధిః యావజ్జీవభావీత్యర్థః.

---

† కథం తూష్ణీం సహ్యో నిరవధిరయం త్వప్రతివిధః ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

సీతా—(౧) ¹బహుమాణిదమ్హి పువ్వవిరహేణ, ణిరవహిత్తి హాహదమ్హి

రామః—కష్టంభోః ౨.

ప. వ్యర్థం యత్ర కపీంద్రసఖ్యమపి మే వీర్యం హరీణాం వృథా
ప్రజ్ఞా జాంబవతోఽపి యత్ర న గతిః పుత్రస్య వాయోరపి,
మార్గం యత్ర న విశ్వకర్మతనయః కర్తుం నలోఽపి క్షమః
సౌమిత్రేరపి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే? ౪౫

సీతా—²బహుమ (ణ్ణది(ణ్ణే) పువ్వవిరహం.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి దుఃఖాయైవ సుహృదామిదానీం రామదర్శనమ్, కియచ్చిరం త్వాం రోదయిష్యామి? తదనుజానీహి మాం గమనాయ.

ఛా. ¹బహుమానితాస్మి పూర్వవిరహేణ, నిరవధిరితి హా హతాస్మి.
ఛా. ²బహుమ (న్యతే) న్యే) పూర్వవిరహమ్.

---

౧. బహుమానితాస్మి పూర్వవిరహేణ; పూర్వవిరహహేతుకబహుమానవత్యస్మి; రిపుఘాతావధిరితి రావణసంహారస్య తన్మూలకత్వోక్తేరితి భావః; నిరవధిరితి హా హతాస్మి; అస్య వియోగస్య నిరవధిత్వోక్తేః ప్రత్యాశాచ్ఛిన్నేతి భావః.

౪౫. వ్యర్థమితి. యత్ర ప్రదేశే కపీంద్రసఖ్యం సుగ్రీవమైత్ర్యం; ఇదముపలక్షణం సుగ్రీవాపేక్షయా ఉపకర్తృత్వస్యాపి; తదుక్తం రామాయణే; 'లోకనాథః పురా భూత్వా సుగ్రీవం నాథమిచ్ఛతి'తి; స రామో వానరేంద్రస్య ప్రసాదమభికాంక్షతీ'తి చ వ్యర్థం నిరర్థకం; హరీణాం వానరాణాం వీర్యం పరాక్రమః యత్ర వృథా నిష్ప్రయోజనకః; జాంబవతః ప్రజ్ఞా యుక్తాయుక్తకుశలతాపి యత్ర వృథేతి సంబధ్యతే; వాయోః పుత్రస్య హనూమతో గతిరపి యత్ర న; మార్గం సేతుం; క్షమో యోగ్యః; సౌమిత్రేరపి లక్ష్మణస్యాపి అప్రతిహతశస్త్రస్య పత్రిణాం బాణానామప్యవిషయే అగోచరే † తత్ర తథావిధే క్వ కస్మిన్ దేశే అసి భవసి.

౨. సుహృదాం మిత్రాణాం రామదర్శనం దుఃఖాయైవ దుఃఖఫలకమేవ; రోదయిష్యామి రుదతీం కరిష్యామి; అనుజానీహి అనుజ్ఞాం కురు;

---

† అత్ర స్వబాణాపేక్షయా సౌమిత్రిబాణేషు నిరర్గళత్వమనుసంధాయ సౌమిత్రేరపీత్యుక్తమితి భావవర్ణనం యుక్తమ్.

సీతా—(సోద్వేగం) తమసామాశ్లిష్య, [1]హా భఅవది తమసే గచ్ఛది దాణిం అయ్యఉత్తో.

తమసా—(౧) వత్సే సమాశ్వసిహి. నన్వావామాయుష్మతోః కుశలవయోర్వర్షవృద్ధిమంగళాని సంపాదయితుం భాగీరథీపాదాంతికమేవ గచ్ఛావః.

సీతా—[2]భఅవది పసీద. ఖణమెత్తంవి దుల్లహదంసణం పేక్ఖామి.

రామః—(౨) అస్తి చేదానీమశ్వమేధసహధర్మచారిణీ మే.

సీతా—(౩) (సాక్షేపమ్) [3]అయ్యఉత్త కా.

వాసంతీ—(౪) హా పరిణీతమపి.

ఛా. 1 హా భగవతి తమసే గచ్ఛతీదానీమార్యపుత్రః.

ఛా. 2 భగవతి ప్రసీద. క్షణమాత్రమపి దుర్లభదర్శనం పశ్యామి.

ఛా. 3 ఆర్యపుత్ర కా.

౧. వర్షవృద్ధిమంగళాని ద్వాదశవర్షపూర్తిమంగళాని దేవతాపూజాదీని శుభాని ఆయుష్మతోః కుశలవయోః కుశలవోద్దేశేన సంపాదయితుముత్పాదయితుం భాగీరథ్యాః గంగాయాః పాదాంతికం చరణసమీపం; (భాగీరథ్యాస్సీతాయాశ్చ సంబంధద్యోతనాయేత్థముక్తిః);

౨. అశ్వమేధస్య సహధర్మచారిణీతి విగ్రహః; దంపత్యోస్సహాధికారాదశ్వమేధనిరూపితకర్తృత్వవతీ జాయాస్తీతి భావః;

౩. ఆక్షేపం; ఆక్షేపశ్చోదనం తేన సహవర్తనం యస్మిన్నిత్యర్థః; క్రియావిశేషణం. ఆర్యపుత్ర కా. సహధర్మచారిణీతి శేషః;

౪. పరిణీతమితి భావే క్తః; పరిణయోఽపి కిమితి కాక్వా యోజనీయం; సీతాపరిత్యాగానంతరం న కేవలం శరీరధారణం కింతు పరిణయోఽపి జాతః కిమితి సముచ్చయార్థః; సీతావియోగే రామస్య శరీరధారణమాశ్చర్యమితి ప్రసిద్ధిః. తదుక్తం హనూమతా; 'దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః; ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతీ'తి; 'దుష్కరం కురుతే రామో య ఇమాం మత్తకాశినీం, సీతాం వినా మహాబాహుర్ముహూర్తమపి జీవతీ'తి చ. †

† అత్ర, న కేవలం సీతాపరిత్యాగః కింతు పరిణయోఽపీత్యర్థవర్ణనం యుక్తమ్.

రామః—(౧) న హి న హి. హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః.

సీతా—(౨) (సోచ్ఛ్వాసాస్రమ్) [1]అయ్యవుత్తో దాణింసి తుమం, అమ్హహే ఉక్ఖాదందాణిం మే పరిచ్చాఅసల్లమయ్యవుత్తేణ.

రామః—(౩) తత్రాపి తావద్బాష్పదిగ్ధం చక్షుర్వినోదయామి.

సీతా-(౪) [2]ధణ్ణాఖు సా, జా ఏవ్వం అయ్యవుత్తేణ బహుమణ్ణీఅది. జా ఏవ్వం అయ్యవుత్తం విణోదఅంతీ ఆసాబంధణం ఖు జాదా జీవలోఅస్స.

తమసా—(౫) (సస్మితస్నేహాస్రం పరిష్వజ్య) అయి వత్సే! ఏవమాత్మా సంస్తూయతే.

ఛా. [1]ఆర్యపుత్ర ఇదానీమసి త్వం, హంత ఉత్ఖాతమిదానీం మే పరిత్యాగశల్య మార్యపుత్రేణ.

ఛా. [2]ధన్యా ఖలు సా, యైవమార్యపుత్రేణ బహుమన్యతే, యైవమార్యపుత్రం వినోదయంతీ ఆశాబంధనం ఖలు జాతా జీవలోకస్య.

---

౧. న హి న హి. పరిణయప్రసక్తిరప్యనిష్టేతి వీప్సయా వ్యజ్యతే;

౨. ఇదానీమసి త్వం; రామబాహురనుపాశ్రితోఽన్యయేత్యుక్తరీత్యా ఏకదారవ్రతత్వం తవేదానీమేవ ప్రకటితమితి భావః; పరిత్యాగ ఏవ శల్యం పరిత్యాగశల్యం; నిష్కారణపరిత్యాగస్య దుఃఖజనకత్వాచ్ఛల్యత్వరూపణం; నను వాస్తవదోషాభావేఽపి దోషవత్త్వప్రథనరూపమిథ్యాభిశస్తిమతాం పరిత్యాగో ధర్మశాస్త్రసిద్ధ ఇతి చేన్నైవం; అగ్నిప్రవేశాదినా మిథ్యాభిశస్తేరనవకాశాత్; ఉత్ఖాతం ఉద్ధృతం;

౩. తత్రాపి హిరణ్మయసీతాప్రతికృతౌ; బాష్పదిగ్ధం అశ్రుణా లిప్తం; వినోదయామి విస్మృతదుఃఖం కరోమి; ఏవం చ సీతాప్రతికృతేరశ్వమేధసహధర్మచారిణీత్వమానుషంగికం; ముఖ్యం తు చక్షుర్వినోదనమితి సూచితం;

౪. యైవం బహుమన్యతే చక్షుర్వినోదహేతుత్వప్రయుక్తబహుమానవిషయీక్రియతే యా ఏవమార్యపుత్రం వినోదయంతీ విస్మృతదుఃఖం కుర్వతీ జీవలోకస్య ఆశాబంధనం రామజీవనప్రత్యాశాహేతుత్వాత్ స్వస్వవిషయకాశాహేతుర్జాతా సా ధన్యేత్యన్వయః;

౫. పరిష్వజ్య ఆలింగ్య; ఏవం ధన్యా ఖలు సీతేత్యాదిపూర్వోక్తరీత్యా ఆత్మానం స్తూయతే స్తుతివిషయీక్రియతే; త్వయేతి శేషః;

సీతా—(సలజ్జం) (౧) [1]పరిహాసిదమ్హి భఅవదీఏ.

వాసంతీ—(౨) మహానయం వ్యతికరోఽస్మాకం ప్రసాదః, గమనం ప్రతి
యథా కార్యహానిర్న భవతి తథా కార్యమ్.

రామః—తథాస్తు.

సీతా—[2]పడిఊలా మే దాణిం వాసంతీ సంవుత్తా.

తమసా—వత్సే ఏహి గచ్ఛావః.

సీతా—(౩) [3]ఏవ్వం కరేమ్హ.

తమసా—కథం వా గమ్యతే? యస్యాస్తవ.

ప. ప్రత్యుప్తస్యేవ దయితే తృష్ణాదీర్ఘస్య చక్షుషః,
మర్మచ్ఛేదోపమైర్యత్నైస్సన్నికర్షో నిరుధ్యతే. ౪౬

ఛా. [1]పరిహాసితాస్మి భగవత్యా.

ఛా. ప్రతికూలా మే ఇదానీం వాసంతీ సంవృత్తా.

ఛా. [3]ఏవం కుర్వః.

---

౧. భగవత్యా తమసయేత్యర్థః;

౨. అయం వ్యతికరః ఏవ సమాగమః అస్మాకం మహాన్ ప్రసాదః అస్మద్విష యానుగ్రహాప్రయోజిత ఇత్యర్థః; యథా యేన ప్రకారేణ కార్యస్య కర్తవ్యస్య హానిర్లోపో న భవతి తథా తేన ప్రకారేణ గమనం ప్రతి గమనముద్దిశ్య కార్యం యత్నః కర్తవ్యః; ఇదానీం వాసంతీ మే ప్రతికూలా అనిష్టకారిణీ సంవృత్తా జాతా; రామగమనం ప్రత్యవజ్ఞాకరణాదితి భావః;

౩. ఏవం కుర్వః గచ్ఛావ ఇత్యర్థః

౪౬. ప్రత్యుప్తస్యేవేతి తృష్ణయా అవలోకనస్పృహయా దీర్ఘస్య ఆయతస్య దయితే రామే పత్యుప్తస్యేవ కీలితస్యేవ స్థితస్య యస్యాస్తవ చక్షుషో నేత్రస్య సన్ని కర్షః దయితే సంబంధః మర్మచ్ఛేదోపమైర్హృదయాదిప్రదేశకృంతనసదృశైః యత్నైః నిరుధ్యతే నివర్త్యతే తథావిధయా త్వయా కథం గమ్యతే ఇతి

---

† ఆకర్షో న సమాప్యతే, ఇతి చతుర్థచరణపాఠః ప్రాచీనః; అయమేవ యుక్తః; కథం వా గమ్యతే, ఇతి పూర్వవాక్యార్థానుకూలత్వాత్.

సీతా—(౧) [1]ణమోసుకిదపుణ్ణజణదంస ణిజ్జాణం అయ్యవుత్తచలణ కమళాణం.

ఇతి (మూర్ఛతి)

తమసా—వత్సే సమాశ్వసిహి ౨.

సీతా—(౧) (సమాశ్వస్య) [2]కెత్తిఅంచిరం వా మేహందరేణ పుణ్ణచంద దంసణం.

ఛా. [1]నమస్సుకృతపుణ్యజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్రచరణకమలాభ్యాం.

ఛా. [2]కియచ్చిరం వా మేఘాంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనమ్ ?

పూర్వేణాన్వయః; తృష్ణాదీర్ఘస్యేత్యుక్త్యా దయితే ప్రత్యుప్తస్యేవేతి దయితపద వివక్షితరామస్యామృతసాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. నమస్సుకృతపుణ్యజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్రచరణకమలాభ్యాం; ప్రాకృతే; చతుర్థీస్థానే షష్ఠీ, ద్వివచనస్య బహువచనం చ ప్రాకృతవ్యాకరణానుశిష్టే; సుకృతాని పుణ్యాని యైస్తే సుకృతపుణ్యాః సుకృతపుణ్యాశ్చ తే జనాశ్చేతి విగ్రహే కర్మధారయః; తైర్దర్శనీయాభ్యాం సేవితుం శక్యాభ్యాం; న తు మాదృశపాపకృజ్జనదర్శనార్హాభ్యామిత్యర్థః; "న తే మనుష్యా దేవాస్తే యే చారుశుభకుండలమ్" ఇత్యాదిదశరథోక్తరీత్యా పుణ్యకృద్దర్శనీయత్వం రామచరణయోః "మమైవ దుష్కృతం కించిన్మహదస్తి న సంశయః" ఇత్యుక్తరీత్యా స్వస్యాపి పాపకృత్త్వమితితాత్పర్యం; అత్ర సుష్ఠుకృతం యైస్తే సుకృతాస్తథావిధాశ్చ, తే పుణ్యజనా రాక్షసాశ్చేతి, తే చ విభీషణాదయః ఇతి చ కశ్చిత్, తన్న, ఉక్తరీత్యాశ్రయణేన తేషామపి సంగ్రహాదితి దిక్; ఇతి మూర్ఛతి. మూర్ఛామభినయతి.

౨. మేఘాంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనం మేఘమధ్యస్థపూర్ణచంద్రదర్శనం.

† నన్వత్ర నాటకే; వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే ఇత్యౌత్సర్గికస్య శృంగారవీరాన్యతరప్రాధాన్యస్య వీరశృంగారౌ ప్రాయికావిత్యపవాదేఽపి కరుణరసస్య ప్రాధాన్యకరణే మానాభావః, రసాంతరాణాం సత్త్వాత్; న హ్యత్ర వినిగమకమస్తి, యేన కరుణరసస్య ప్రాధాన్యముపపద్యేత; కించ కరుణస్య దుఃఖాత్మకత్వేన రసత్వమేవ నాస్తి; యేన రసప్రధానే నాటకే తస్యోక్తిసంభవస్స్యాదితి

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్పూర్వముక్తమ్.

తమసా—అహో సంవిధానకం,

ప. ఏకో రసః కరుణఏవ నిమిత్తభేదా
ద్భిన్నః పృథక్పృథగివాశ్రయతే వివర్తాన్.

శంకాం కవిస్తమసా వాక్యవ్యాజేన పరిహరతి—

అహో సంవిధానకమితి; సంవిధానకం కథాసన్నివేశః.

౪౭. ఏకో రస ఇతి. రస్యతే స్వాద్యతే ఇతి రసః; కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశవిశదీభూతవర్ణనీయతన్మయీభవనయోగ్యసామాజికమనోముకురభావ్యమానతన్మయీ నిర్భరానందసంవిద్రూపః కరుణః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయః ఏక ఏవ సన్నపి నిమిత్తభేదాత్ వ్యంజకవిభావాదివిచ్ఛిత్తివిశేషాద్భిన్నః విలక్షణః పృథక్పృథక్ వివర్తాన్ శృంగారాద్యాత్మనా పరిణామాన్; వస్తుతస్తు పరిణామస్స్యాద్వివర్త ఇతి కథితః; యథా గోమయవృశ్చికాదిః; ఆశ్రయతే భజతి, ఏకస్యానేకధా వికారమాత్రే దృష్టాంతమాహ—ఆవర్తేతి. ఆవర్తో జలభ్రమః; బుద్బుదః వర్తులాకారజలసంస్థానవిశేషః; తరంగః కల్లోలః; ఏతద్రూపాన్ వికారాన్ అవస్థాంతరాణీత్యర్థః; తత్సర్వం తు సమావర్తాదికం సర్వం సలిలమేవ జలమేవ; తరంగాదీనాం జలవివర్తత్వాభావాద్వికారమాత్రే దృష్టాన్తోఽయమ్; అతఏవ వివర్తానిత్యసుక్తిః; ఇదమత్ర కవేర్మతం; యద్యపి శృంగార ఏక ఏవ రస ఇతి శృంగారప్రకాశకారాదిమతం, తథాపి ప్రాచుర్యాత్ రాగివిరాగిసాధారణ్యాత్ కరుణ ఏక ఏవ రసః, అన్యే తు తద్వికృతయ ఇతి. కరుణస్య అనుకార్యేరామాదౌ దుఃఖరూపత్వేఽపి “సహృదయే త్వయమంచానందాత్మా పరిణమతి” ఇత్యుక్తరీత్యా సామాజికే ఆనందరూపత్వమేవ; తర్హి భావకానాం కరుణాత్మకకావ్యశ్రవణే అశ్రుధారావిర్భావః కథమితి చేదత్రాహుః—సంభోగసమయే స్త్రీణామధరదంశనాదౌ కృత్రిమదుఃఖానుభవసీత్కారవదత్రాప్యుపపత్తిః; ‘సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారః కుట్టమితమి’తి తల్లక్షణాత్; యద్యస్య సహజదుఃఖాత్మకత్వం స్యాన్నకోఽపి సామాజికస్తత్ర ప్రవర్తేత; తతశ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనా

పద్యేఽస్మిన్. విప్రలంభశృంగారస్యైవ ప్రాధాన్యముపపాదయతాం కేషాంచన వ్యాఖ్యాతౄణాం పంక్తిరియం వైపుల్యేన సిద్ధాన్తజ్ఞాపికా విలిఖ్యతే, “అతశ్చ సమాగమానన్తరత్వేన ప్రథమానురాగే, మానరూపాపాధివిధురత్వే నేర్ష్యావిరహే, దేశాన్తరత్వేన ప్రవాసే చాన్తర్భవన్. ప్రకృతో నాయకయోర్విరహాసన్తరమాత్రవాసాభావేన ప్రవాసే చాన్తర్భవన్. ప్రకృతో నాయకయోర్విరహాస... మయ వృత్తవర్ణనాత్మా సమాగమావసానశ్చకరుణవిప్రలంభశృంగార ఏవేతి రతేరంగిత్వమేవాత్ర నపునరంగత్వమితి నిష్కృష్టో ఽయం ఘట్టాపథః” ఇతి.

ఆవర్తబుద్బుదతరంగమయాన్వికారా
నంభో యథా సలిలమేవ హి తత్సమస్తమ్. ౪౭

రామః—విమానరాజ! ఇతః ఇతః. (సర్వే ఉత్తిష్ఠంతి)

(౧) తమసావాసంత్యౌ సీతారామౌ ప్రతి.

ప. అవనిరమరసింధుస్సార్ధమస్మద్విధాభి
స్స చ కులపతిరాద్యశ్ఛందసాం యః ప్రయోక్తా,

ముచ్ఛేదప్రసంగస్స్యాత్; తస్మాద్రసాంతర వత్కరుణస్యాప్యానందాత్మకత్వమేవేతి ఏవం చ రసాంతరాపేక్షయా ప్రకృతిత్వమేవ కరుణస్యప్రాధాన్యే వినిగమకం; శృంగారవీరయోః ప్రాయికత్వోక్తేః తదభావే అప్యౌచిత్యాదితి; యద్వా ఏకో రస ఇత్యాది. రసః రసశబ్దవాచ్యః, అత్ర, ఓదనం పచతి సూత్రస్య పటో వాతవ్య ఇత్యాదావివ భావినీం వృత్తిమాశ్రిత్య రసశబ్దప్రయోగః; ఏవం "పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః" ఇత్యత్రాపి బోధ్యమ్; కరుణః అనుకార్యరామాదిగతేష్టజన వియోగజన్యదుఃఖాతిశయఃఏక ఏవ సన్నపి నిమిత్తభేదాత్ సఖీత్వపత్నీత్వపతిత్వాద్యుపాధిభేదాద్భిన్నః విలక్షణఇవ పృథక్పృథక్ వివర్తానాశ్రయతే వాసంతీసీతారామ ప్రభృతిషు పరస్పరవిలక్షణావస్థా విశేషాన్ భజతి; అత్రవివర్తశబ్దో వికారమాత్రపరః న విపరీతపరిణామపరః; ఏవం చ దృష్టాంతసామంజస్యముపపద్యతే; శేషం పూర్వవత్; (అస్మిన్పక్షే రసాంతరసత్త్వే కరుణరసప్రాధాన్యముక్తయుక్త్యా గ్రంథాదృహిస్సమర్థనీయం). తథా చ ఏతాదృశ కరుణరసప్రధానత్వాదపూర్వోఽయం తథాసన్నివేశ ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

౧. తమసావాసంత్యౌ సీతారామౌ ప్రతి ఉద్దిశ్య యథాక్రమం ఊచతురితి శేషః.

౪౮. అవనిః భూమిః అమరసింధుర్గంగా అస్మద్విధాభిః తమసాపక్షే మురళా గోదావరీప్రభృతిభిః వాసంతీపక్షే అన్యాభిర్దేవతాభిస్సార్ధం సహేత్యర్థః; యః ఛందసాం వేదానాం ప్రయోక్తా ప్రవక్తా ఆద్యః కులపతిః స చ, సూర్యశ్చ; మునిః మనన శీలః సః ప్రసిద్ధః అనుయాతా అనుగతా అరుంధతీయమితి విగ్రహే ద్వితీయా బహువ్రీహిః. నూ; శేషాద్విభాషేతికప్ † నకపీతిహ్రస్వప్రతిషేధః; తవ భూయసే ప్రచురాయ మంగళాయ భద్రం మంగళం వితరతు దదాతు ఇతి విభిన్నవాక్య

---

† నద్యృతశ్చేతి కప్, ఇతియుక్తమ్.

స చ మునిరనుయాతారుంధతీకో వసిష్ఠః
తవ వితరతు భద్రం భూయసే మంగళాయ.

ఇతి (నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

తయా యోజనా; విదధతు ఇతి పాఠే కుర్వంత్విత్యర్థః; యశోవిధాతుః కథయంతి ఖండితమిత్యాదావివ బహుత్వోపపత్తిః; అత్ర గర్భబీజస్య ఋషిశ్రేయోవితరణరూపస్య ఉద్భేదనాదాక్షేపో నామ సంధ్యంగముక్తం భవతి.* యదత్రోచ్ఛృంఖలం కించిత్క్వచినానేనబధ్యతే, నిరంకుశతయా తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః. భావస్య తు గభీరత్వాత్స కశ్చిదిహ కథ్యతే; కోశవ్యాకరణే ప్రాయో నోచ్యేతే గ్రంథగౌరవాత్.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయామగమత్తృతీయోఽఙ్కః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం

తృతీయోఽఙ్కః.

---

* అత్ర కేచిత్. "యదత్రోచ్ఛృంఖల" మితికారికయా కర్తుర్దోషముద్భావయంతి. తత్తుకవినిర్దేశాదపూర్ణంవాక్యమితి నప్రతివచనార్హమ్" ఇత్యాహుః

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

చతుర్థోఽఙ్కః.

(౧) తతః (ప్రవిశతస్తాపసౌ.)

(౨) ఏకః సౌధాతకే! దృశ్యతాం, అద్యభూయిష్ఠసన్నిధాపితాతిథిజనస్య సమధికారంభరమణీయతా భగవతో వాల్మీకేరాశ్రమపదస్య-

౩. నీవారౌదనమండముష్ణమధురం సద్యః ప్రసూతప్రియా
పీతాదభ్యధికం తపోవనమృగః పర్యాప్తమాచామతి.

---

౧. తతః ప్రవిశతస్తాపసావితి. తాపసౌ తపస్వినౌ.

౨. ఏకః తయోరన్యతర ఇత్యర్థః; సుధాతురపత్యం సౌధాతకిః. సూ. 'సుధాతురకఙ్చే'తి అకఙాదేశాఞ్ ప్రత్యయౌ; తస్య సంబుద్ధిః సౌధాతకే ఇతి; అద్య మధ్యాహ్నే భూయిష్ఠం అధికం యథా భవతి తథా సన్నిధాపితో నికటం గమితోఽతిథిజనో యస్మిన్ తథోక్తస్య; భగవతః జ్ఞానశక్త్యాదిపూర్ణస్య వాల్మీకేః ప్రాచేతసస్య యత్ ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం తస్య, సమధికారంభేణ ప్రచురతరమారభ్యమాణాతిథిసత్కారాదినా రమణీయతా హృద్యతా దృశ్యతాం చక్షుర్విషయీక్రియతాం; త్వయేతి శేషః.

౩. నీవారేతి. తపోవనమృగః తపోవనాశ్రయో మునిసంవర్ధితహరిణః సద్యస్సమాసేఽహాని తస్మిన్ దిన ఇత్యర్థః. ప్రసూతా ప్రసూతవతీ, కర్తరి క్తః, తథావిధయా ప్రియయా ప్రేమవిషయహరిణ్యా పీతాత్పానం ప్రాప్య, భావే క్తః; ల్యబ్లోపే పంచమీ; † అభ్యధికమవశిష్టం ప్రచురం వా; హరిణీకర్తృకపానం ప్రాప్యాపి

---

† అయం క్లేశో నిరర్థకః; యస్మాదధికమితి నిర్దేశేనాధికశబ్దయోగే పంచమ్యాః జ్ఞాపితత్వాత్; తథాచోక్తం సిద్ధాంతకౌముద్యామ్-అధికశబ్దయోగే సప్తమీపంచమ్యా విష్యేతే; 'తదస్మిన్నధికమ్' ఇతి 'యస్మాదధికమ్' ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాదితి; తథా చ పీతాత్ పానవిషయాత్ అభ్యధికమిత్యర్థో నిర్బాధ ఏవ.

గన్ధేన స్ఫురతా మనాగనుసృతో భక్తస్య సర్పిష్మతః
కర్కన్ధూఫలమిశ్రశాకపచనామోదః పరిస్తీర్యతే ౧

సౌధాతకిః—(౧) ¹సాఅదం అణేఅప్పఆరాణం అణజ్ఝాఅకారణాణం జుణ్ణకుచ్చాణం.

ఛా. ¹ స్వాగతమనేకప్రకారాణామనధ్యాయకారణానాం జీర్ణకూర్చానాం.

ప్రచురమిత్యర్థః, ఉష్ణం చ తన్మధురం మాధుర్యయుక్తం చేతి విశేషణసమాసః; తథావిధం నీవారౌదనమండం, నీవారో ధాన్యవిశేషః తత్సంబన్ధ్యోదనస్య యన్మండం ఘనీభూతద్రవవిశేషః తత్ పర్యాప్తం యావదిచ్ఛానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; † యద్వా సద్యః ప్రసూతప్రియాపీతాదతిహేతౌ పంచమీ; సద్యః ప్రసూతప్రియాకర్తృకపానాద్ధేతోరభ్యధికం ప్రచురం యథా భవతి తథా ఉష్ణం మధురం చేత్యర్థః; అత్ర సద్యః ప్రసూతత్వం ఉష్ణత్వే హేతుః; ఉష్ణత్వం హి ప్రసవవిహ్వలశరీరతోదపరిహారకమ్; ప్రియుత్వం చ మధురత్వే హేతుః, అతఏవ మధురతోక్తిః ప్రయోజనవతీ; అన్యథా తస్యమాధుర్యావ్యభిచారాత్తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ; ఇదమేవాభిసంధాయ; అంబునీవారశష్పైరిత్యత్ర అంబునా తిరూణ అంబునీవారాభ్యాం శష్పైః అంబునీవారశష్పైః పరంగానిత వివేక ఉక్త ఇతి బోద్ధ్యమ్; అతఏవ పర్యాప్తం యావదిచ్ఛానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; సర్పిష్మతః ఘృతవతః; భక్తస్య అన్నస్య స్ఫురతా ప్రసరతా గన్ధేన సౌరభేణ మనాగీషత్ అనుసృతః అనుగతః కర్కన్ధూఫలమిశ్రస్య శాకపచనస్య పచ్యమానశాకస్య; ‡ బదరీఫలాని. హి అమ్లరసార్థం శాకినా సహ పచ్యంతే; ఆమోదః సౌరభం పరిస్తీర్యతే. విస్తీర్యతే వితతీక్రియతే; వాయునేతి శేషః; యద్వా, పరిస్తీర్యతే విస్తీర్ణో భవతీత్యర్థః; లూయతే కేదారస్స్వయమేవేత్యాదావివ కర్మవద్భావాద్యగాత్మనేపదే. అథవా, సర్పిష్మతో భక్తస్య స్ఫురతా గన్ధేన కర్త్రా అనుసృతః అనుక్షణం ప్రసర్పన్ కర్కన్ధూఫలమిశ్రశాకపచనామోదః కర్మ అభివ్యాప్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయం; పరిస్తార్యత ఇతి పాఠే౽ప్యేవమేవ.

౧. సాఅదం స్వాగతం; గకారస్య 'ప్రాయోలుక్కగచజత దపయవామి'తి

† యద్వేత్యాదిరేతదంతో గ్రంథః ప్రకృతానుపయోగిత్వాద్బాధితార్థత్వాదసంబద్ధప్రలాపప్రాయః.

‡ కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే, ఇతి న్యాయో౽త్ర బోధ్యః; కృద్వాచ్యో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యే స్వాశ్రయే ఇవ ద్రవ్యవత్, ద్రవ్యే యథా విశేషణతయా భాసతే తథేతి తదర్థః.

దాండాయనః—(౧) విహస్య, అపూర్వః కోఽపి హర్ష హేతుర్గురుషు సౌధాతకేః.

సౌధాతకిః—(౨) సోవహాసం, [1]భో దండాఅణ కిం ణామహేఓ ఏసో మహం తస్స ఇత్థిఆసత్థస్స ధురంధరో అజ్జ అదిహీ ఆఅదో.

దాండాయనః—(3) ధిక్ప్రహసనం, నన్వయమృశ్యశృంగాశ్రమాదరుంధతీం పురస్కృత్య మహారాజదశరథస్య ధర్మదారానధిష్ఠాయ భగవాన్వసిష్ఠః ప్రాప్తః, తత్కిమేవం ప్రలపసి ?

సౌధాతకిః—(౪) [2]హం వసిట్ఠో ?

ఛా. [1]భో దాండాయన కిం నామధేయ ఏష మహతః స్త్రీసార్థస్య ధురంధరోఽద్యాతిథిరాగతః.

ఛా. [2]హుం వసిష్ఠః ?

ప్రాకృతవ్యాకరణసూత్రేణ లోపః; అవశిష్టాకారస్య ఈషత్స్పృష్టయశ్రుతిరపి; సూత్రే ప్రాయగ్రహణాత్తకారస్య న లుక్; అణేఅప్పఆరాణం అనేకప్రకారాణాం బహువిధానామిత్యర్థః; పూర్వవదేవ లోపయశ్రుతీబోధ్యే. పఆరాణమిత్యత్ర క్త్వాసుపోరితి సూత్రేణానుస్వారః; అణజ్ఝాఅకాలణాణం; అనధ్యాయనిమిత్తానామిత్యర్థః; కాలణేత్యత్ర హారిద్రాదిత్వాద్రస్యలత్వం; శిష్టాగమనేఽనధ్యయనస్య ధర్మశాస్త్రసిద్ధత్వాదనధ్యాయకారణత్వం జీర్ణకూర్చానామ్; జుణ్ణకుచ్చాణం జీర్ణకూర్చానాం; జుణ్ణేత్యత్ర ఉల్ జీర్ణే ఇత్యనేన ఈత ఉత్; కుచ్చేత్యత్ర సంయోగే ఇత్యనేన హ్రస్వశ్చ.

౧. గురుషు వసిష్ఠాదిషు.

౨. భో ఇత్యాది. దాండాయనేతి నామధేయం; తస్య సంబుద్ధిః; మహతః ప్రచురస్య స్త్రీసార్థస్య అంగనాసమూహస్య ధురంధరో నిర్వాహకః అద్యాతిథిరాగతః ఏషః కింనామధేయ ఇత్యన్వయః; దండాఅణేతి, స్వరస్య బింద్వమీతి హ్రస్వః, కింణామహేఅ ఇత్యత్ర 'ఖఘథధభామి'తి సూత్రేణ ధకారస్య హకారః, స్త్రీశబ్దస్య 'స్త్రీభగినీ దుహితృవనితానాం ఇత్థీబహిణీధూఆవిలఆ'ఇతి సూత్రేణ ఇత్థీ ఆదేశే కప్రత్యయే కలోపః, సత్థస్సేత్యత్ర సంయోగ ఇతి హ్రస్వః.

3. ధిక్ ప్రహసనం, హాసహేతుభూతం త్వదీయం వచో నిందనీయమిత్యర్థః, ధర్మదారాన్ కౌసల్యాప్రభృతీన్, అధిష్ఠాయ తాసాం నియామకీభూయ, ప్రలపసి, అనర్థకల వదసి.

౪. హుమితి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) అథ కిమ్.

సౌధాతకిః—(౨) [1]మఏ ఉణ జాణిదం వగ్ఘో కో వి ఏసో త్తి.

దాండాయనః—ఆః కిముక్తం భవతా ?

సౌధాతకిః—(౩) [2]తేణహి ఆఅచ్ఛంతేణేవ్వ సా వరాఈ కవిలా వచ్ఛదరీ బలామోడిఅ మడమడాఇదా.

దాండాయనః—(౪) సమాంసో మధుపర్క ఇత్యామ్నాయం బహుమన్యమానాః శ్రోత్రియాయాభ్యాగతాయ వత్సతరీం మహోక్షం వా పచంతి గృహమేధినః, తం హి ధర్మం ధర్మసూత్రకారా స్సమామనంతి.

సౌధాతకిః—(౫) [3]భో ణిగ్గహీదోసి.

దాండాయనః—కథమివ ?

ఛా. 1 మయా పునర్జ్ఞాతం వ్యాఘ్రః కోఽప్యేష ఇతి.

ఛా. 2 తేనహ్యాగచ్ఛతైవ సావరాకీ కపిలా బలాత్కృత్య మడమడాయితా.

ఛా. 3 భో నిగృహీతోఽసి.

౧. అథ కిమిత్యంగీకారే.

౨. ఏష కోఽపి వ్యాఘ్ర ఇతి మయా జ్ఞాతమిత్యన్వయః, వగ్ఘ ఇత్యత్ర సంయోగ ఇతి హ్రస్వః.

౩. తేన హి వసిష్ఠేన హి, వరాకీ ప్రతిఫలదైవా. కపిలా నామ గవామవాంతరజాతిః వత్సతరీ ఏకహాయనీ బలాత్కృత్య మడమడాయితా అలంభనశబ్దానుకరణమిదం తథావిధశబ్దయుక్తా కృతేత్యర్థః. ఆలబ్ధేతి యావత్; మడాయితేతి పాఠే మర్దితేత్యర్థః. 'మృద్నాతేర్మలహట్టఖుడ్డపన్నాడచడ్డమడ్డ మడా' ఇతి సూత్రేణ మృద్నాతేర్మడ ఇత్యాదేశః, తేన వ్యాఘ్ర ఇతి, జ్ఞాతమితి పూర్వేణ సంబంధః.

౪. ఆమ్నాయం ధర్మశాస్త్రం మహాంశ్చాసావుక్షా చేతి విగ్రహః; అచతురేత్యాదినా నిపాతనాదకారాంతత్వం. పచంతి శ్రపయంతి, సూత్రకారా ఆపస్తంబాశ్వలాయనాదయః సమామనంతి ఉపదిశంతి, అత్ర మయా వ్యాఘ్ర ఇత్యాదినా గురుతిరస్కృతిరూపో ద్రవ ఉక్తః.

౫. ణిగ్గహిదో ఇత్యత్ర ఋతోఽత్త్వం గభీరాదిత్వాదీతో హ్రస్వశ్చ, భో నిగృహీతోఽసి, పరాజితోఽసి.

సౌధాతకిః—(౧) [1]జం ఆఅదేసు వసిట్ఠమిస్సేసు అజ్జఏవ్వ పచ్చాఅదస్స రా
ఏసిణో జణఅరాఅస్స భఅవదా వమ్మీఇణా దహిమహూహిం
ఏవ్వ ణివ్వట్టిదో మహువక్కో వచ్ఛదరీ పుణ విసజ్జిదా.

దాండాయనః—(౨) నివృత్తమాంసానామేవం కల్పం వ్యాహరంతి
కేచిత్. నివృత్తమాంసస్తత్ర భవాన్ జనకః.

సౌధాతకిః—[2]కిం ణిమిత్తం?

దాండాయనః—(౩) స హి దేవ్యాస్సీతాయాస్తాదృశం దైవదుర్విపాక
ముపశ్రుత్య వైఖానసస్సంవృత్తః తద్దైవాస్య కతిపయే సంవత్స
రాశ్చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమానస్య.

సౌధాతకిః—[3]తదో కింతి ఆఅదో.

దాండాయనః—సంప్రతి చ ప్రియసుహృదం భగవంతం ప్రాచేతసం
ద్రష్టుం. [ఆది

సౌధాతకిః—(౪) [4]అపి అజ్జ సంబంధిణీహిం ణివ్వుత్తం దంసణం ణ వేత్తి జాణీ

ఛా. [1]యదాగతేషు వసిష్ఠమిశ్రేషు అద్యైవ ప్రత్యాగతస్య రాజర్షేర్జనకరా
జస్య భగవతా వాల్మీకినా దధిమధుభ్యామేవ నిర్వర్తితో మధుపర్కః. వత్సతరీపున
ర్విసర్జితా.

ఛా. [2]కిన్నిమిత్తమ్?

ఛా. [3]తతః కిమిత్యాగతః?

ఛా. [4]అప్యద్య సంబంధినీభిస్సమం నిర్వృత్తం దర్శనమస్య న వేతి జ్ఞాయతే.

---

౧. ఆగతేష్వితి, మిశ్రశబ్దః పూజ్యతాద్యోతకః, ఏవార్థేఏవ్వేతి సూత్రేణ ఏవ్వేతి నిపాతితః, నిర్వర్తితో నిష్పాదితః వత్సతరీ పునరితి, విసర్జితా ముక్తా నత్వాలబ్ధేత్యర్థః.

౨. వ్యాహరంతి కేచిత్, కేచిద్ధర్మశాస్త్రకారాః ఏవం కల్పం మాంసవర్జం మధుపర్కానుష్ఠానవిధిం వ్యాహరంతి వదంతి, నివృత్తమాంసో వర్జితమాంసః.

౩. యద్దైవేత్యాది, వైఖానసః వానప్రస్థః. చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమానస్య తపశ్చరతః కతిపయే సంవత్సరాః, గతా ఇతి శేషః. చంద్రద్వీప ఇతి కశ్చిద్ద్వీపవిశేషః. ప్రాచేతసం వాల్మీకిం.

౪. సంబంధినీభిస్సమం దర్శనమస్య నిర్వృత్తం వా న వేతి జ్ఞాయతేఽపీతి యోజనా, అపిః ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) సంప్రత్యేవ భగవతా వసిష్ఠేన దేవ్యాః కౌసల్యా
యాస్సకాశం భగవత్యరుంధతీ ప్రహితా. యథా స్వయము
పేత్య స్నేహార్ద్రిష్టవ్యోఽయమితి.

సౌధాతకిః—(౨) [1]జహ సవ్వే ఏదే థేరా పరొప్పరం మిళిదా తహ అహ్మేవి
వటూహింసహ మిళిదా అణజ్ఝాఅమహూసవం ఖేళంతామాణ
అహ్మ, అహ కహిం సో జణఓ?

దాండాయనః—(3) తథాయం ప్రాచేతసవసిష్ఠావుపాస్య సంప్రత్యాశ్ర
మస్య బహిర్వృక్షమూలమధితిష్ఠతి, య ఏషః,

ప. హృది నిత్యానుషక్తేన సీతాశోకేన తప్యతే,
అతః ప్రవృద్ధదహనో జరన్నివ వనస్పతిః.

ఇతి (నిష్క్రాంతౌ)

—— మిశ్రవిష్కంభః ——

తతః జనకః ప్రవిశతి—

ప. అపత్యే యత్తాదృగ్దురితమభవత్తేన మహతా
విషక్తస్తీవ్రేణ వ్రణితహృదయేన వ్యథయతా,

ఛా. [1]యథా సర్వ ఏతే స్థవిరాః పరస్పరం మిళితాః తథా ఆవామపి వటుభి
స్సహ మిళితావనధ్యాయమహోత్సవం ఖేలంతౌ మానయావః, అథ కుత్ర స జనకః?

---

౧. అయం, జనక ఇత్యర్థః. స్నేహార్ద్రిష్టవ్యః ప్రేమ్ణా దర్శనీయః.

౨. స్థవిరా వృద్ధాః, అనధ్యయనమధ్యయనాభావః న ఏవ మహోత్సవః, ఆనందహేతుత్వాదుత్సవత్వరూపణం.

3. ఉపాస్య పరచర్య, య ఏషః, జనక ఇత్యర్థః.

౪. హృది నిత్యానుషక్తేన నిత్యలగ్నేన సీతాశోకేన సీతానిమిత్తదుఃఖేన తప్యతే తప్తో భవతి జరన్ వృద్ధః అంతః ప్రవృద్ధదహనః అంతఃప్రజ్వలద్వహ్నిః వనస్పతిః పుష్ప హీనఫలద్వృక్షః.

మిశ్రవిష్కంభః, సంస్కృతప్రాకృతాత్మకవిష్కంభ ఇత్యర్థః.

3. అపత్యే సీతాయామిత్యర్థః, దురితం కాలీనరూపం పాపం వ్యసనం వా తేన దురితేన విషక్తః ప్రసక్తః,పటుః తీక్ష్ణః ధారయా వహతీతి ధారావాహీ అత్యంత

పటుర్ధారావాహీ నవ ఇవ చిరేణాపి హి న మే
వికృంతన్మర్మాణి క్రకచ ఇవ మన్యుర్విరమతి. 3

(౧) కథమేవం నామ జరయా దుఃఖేన చ దురాసదేన భూయః పరాకసాంతపనప్రభృతిభిస్తపోభిః శోషితాంతఃశరీరధాతోరనవష్టంభ ఏవ మే నాద్యాపి దగ్ధదేహః పతతి. అంధతామిస్రా హ్యసూర్యా నామ తే లోకాః తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే య ఆత్మఘాతిన ఇత్యేవమృషయో మన్యంతే.

* 'అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,
యాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనాః' ఇతి.

(౨) అనేకసంవత్సరాతిక్రమేఽపి ప్రతిక్షణపరిభావనయా స్పష్టనిర్భాసః ప్రత్యగ్ర ఇవ మే దుఃఖసంవేగో న ప్రశామ్యతి, అయి మాతః

నైరంతర్యేణ ప్రవాహీత్యర్థః, చిరేణాపి నవ ఇవ స్థితః, మర్మాణి హృదయాదీని నికృంతన్ ఛిందన్, క్రకచ ఇవ కరపత్రమివ స్థితః, మన్యుః శోకః కోపో వా న విరమతి న శామ్యతి, వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ ఇతి పరస్మైపదమ్.

౧. జరయా వయోహాన్యా, దురాసదేన దుస్సహేన దుఃఖేన సీతావిశ్లేషజేన, పరాకో ద్వాదశదినోపవాసకృచ్ఛ్రమ్, సాంతపనం చాంద్రాయణవిశేషః. ఏవమాదిభిః కాయశోషకనియమవిశేషైః శోషితాంతఃశరీరధాతోర్మే కథమనవష్టంభ ఏవ పాతప్రతిబంధకావలంబనశూన్య ఏవ దగ్ధదేహః, హతహృదయమితివన్నిందాయాం దగ్ధశబ్దః, అద్యాపి న పతతీతి యోజనా, అనేకసామగ్రీసమవధానేఽపి పాతాభావో విస్మయనీయ ఇతి భావః. తర్హి భృగుపతనాదినా త్యజ్యతామిత్యత్రాహ—అంధతామిస్రా ఇతి. ఆత్మానం ఘ్నంతీతి విగ్రహః. సుప్యజాతావితి ణినిః, యే బలాన్మ్రియంతే తేభ్యస్తాన్ యాతయితుం క్రియార్థేత్యాదినా చతుర్థీ.

* అసూర్యాః సూర్యరహితాః అంధతామిస్రాః అంధతమసమయాస్తే ప్రసిద్ధాః లోకాః నరకవిశేషాః ప్రతివిధీయంతే ప్రతిక్రియంత ఇత్యేవమృషయో వ్యాసాదయో మన్యంతే ఇతి ధర్మశాస్త్రకారాణాం మతమిత్యర్థః.

౨. ప్రతిక్షణపరిభావనయా సంతతవిచారేణ. భూ అవకల్కనే, అవకల్కనం, చింతనం. స్పష్టనిర్భాసః విశదప్రకాశః ప్రత్యగ్ర ఇవ నవ్య ఇవ న ప్రశా

దేవయజనసంభవే సీతే ఈదృశ స్తే నిర్మాణభాగః, యేన, లజ్జయా స్వచ్ఛందమప్యాక్రందితుం న శక్యతే, హా పుత్రి!

ప. అనియతరుదితస్మితం విరాజ
త్కతిపయకోమలదంతకుట్మలాగ్రమ్,
వదనకమలకం శిశోః స్మరామి
స్ఖలదసమంజసమంజుజల్పితం తే. ౪

(౧) భగవతి వసుంధరే! సత్యమతిదృఢాసి

ప. త్వం వహ్నిర్మునయో వసిష్ఠగృహిణీ గంగా చ యస్యా విదు
ర్మాహాత్మ్యం యది వా రఘోః కులగురుర్దేవస్స్వయం భాస్కరః,

మ్యతి న శక్యతి, నిర్మాణభాగః, సృష్టిఫలం, యేన నిర్మాణభాగేన అక్రందితుమపి రోదితుమపి, అపిశబ్దాత్ప్రతిక్రియాఽనర్హత్వం సూచ్యతే, దోషవాదహేతుత్వాత్త్యాగస్యేతి భావః.

౪. అనియతేతి. అనియతరుదితస్మితం అవ్యవస్థితరోదనహాసనం, విరాజంతః కతిపయే త్రిచతురాః కోమలా లలితా దంతా ఏవ కుట్మలాగ్రాణి యస్య తత్ తథోక్తం. తేన కుట్మలాగ్రశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః, నవా దంతశబ్దస్య దతాదేశః. స్ఖలత్ అపూర్ణం అసమంజసం పూర్వాపరసంగతిరహితం మంజు సుందరం జల్పితం వచనం యస్య తత్ తథోక్తం తే వదనకమలకం వదనమేవ కమలకం† అనుకంపాయాం కః, స్మరామి ఉత్కంఠా పూర్వకం చింతయామి, అత్రానియతరుదితేతి స్ఖలదసమంజసేతి చ విశేషణానుగుణ్యాత్ వదనకమలకమిత్యత్ర పరిణామాలంకారః, కేవలకమలస్య ప్రకృతక్రియాన్వయానుపపత్తేః, 'పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయీ విషయాత్మనే'తి లక్షణాత్. దంతకుట్మలాగ్రమిత్యత్రాపి క్రియాన్వయావివక్షాయాం పరిణామః రూపకం వా ‡

౧. భగవతి వసుంధరే సత్యమతిదృఢాసి అతికఠినాసీతి సత్యం, తవ వసుంధరాత్వప్రయుక్తధైర్యేణ పుత్రీనాశోఽప్యకించిత్కర ఇవేత్యుపాలంభో వ్యజ్యతే.

౫. త్వమితి. యస్యాః సీతాయాః మాహాత్మ్యం అమానుషత్వం త్వం వేత్థ, విదురిత్యస్య విభక్తివచనయోః విపరిణామేన యోజనా; వహ్నిర్వేద, మునయో విదుః; వసిష్ఠగృహిణీ అరుంధతీ వేద జానాతి; గంగా చ వేద; యది వా కించ;

---

† ఇదం చింత్యం, ఏవం చ సత్యుత్తరపదార్థస్య ప్రాధాన్యేన తత్ర అనియతరుదితస్మితం; స్ఖలదసమంజసమంజుజల్పితమితి విశేషణాన్వయాయోగాత్; అతః, వదనం కమలకమివ వదనకమలకమితి పూర్వపదార్థప్రధానఉపమితసమాసో యుక్తః; ఏతదనురోధేన దంతకుట్మలాగ్రమిత్యత్రాపి సఏవ న్యాయ్యః.

‡ పూర్వోక్తయుక్త్యా సర్వమిదం చింత్యమేవ.

విద్యాం వాగివ యామసూత భవతీ తద్వత్తు యా దైవతం
తస్యాస్తే దుహితు స్తథా విశసనం కిం దారుణేఽమృష్యథాః? ౫

(నేపథ్యే) ఇతఇతో భగవత్యౌ మహాదేవ్యౌ.

జనకః—(౧) దృష్ట్వా. అయే, గృష్టినోపదిశ్యమానమార్గా భగవత్యరుంధతీ, (ఉత్థాయ) కాం పునర్మహాదేవీత్యాహ (నిరూప్య) హా కథమియం మహారాజ దశరథస్య ధర్మదారాః ప్రియసఖీ మే కౌసల్యా? క ఏనాం ప్రత్యేతి సైవేయమితి.

౬. ఆసీదియం దశరథస్య యథా గృహే శ్రీ
శ్రీ†రేవ వా కిముపమానపదేన సైషా?
కష్టం బతాన్యదివ దైవవశేన జాతా
దుఃఖాత్మకం కిమపి భూతమహో విపాకః.

రఘోః కులగురుః రఘువంశజనకః తదాచార్యో వసిష్ఠో వా; దేవః దీప్తిశీలః భాస్కరః స్వయమేవ పరానపేక్షం జానాతి, అత్ర భూమ్యాదీనాం అన్యోన్యనిరపేక్షప్రామాణ్యప్రతిపత్త్యర్థం పృథగుక్తిః. అసూత ప్రసూతవతీ. తస్యా స్తథావిధాయాః త్వద్దుహితుః సీతాయాః తథా విశసనం అస్మాద్దృశహింసాం కిమమృష్యథాః కథం సోఢవత్యసి? మృష తితిక్షాయామ్; లఙి శ్యన్.

౧. గృష్టిః దశరథకంచుకీ తేన; నిరూప్య హేతుభిర్విచార్య; ఇయం సైవేతి ఏనాం కః ప్రత్యేతి ప్రత్యభిజానాతి? న కోఽపీత్యర్థః.

౬. ఆసీదితి. ఇయం కౌసల్యా దశరథస్య గృహే శ్రీరివాసీత్; అథవా శ్రీరేవాసీత్; ఉపమానపదేన ఉపమానత్వబోధకయథాశబ్దేన కిం? న కిమపీత్యర్థః; అత్ర ఉపమాలంకారః ఆక్షేపాలంకారశ్చ. సైషా శ్రీభూతా ఇయం కౌసల్యా దైవవశేన దైవేచ్ఛయా అన్యదివ జాతా అన్యద్భూతమివ సంవృత్తా అలక్ష్మీరివ జాతేత్యర్థః; దుఃఖాత్మకం దుఃఖైకరసం కిమపి వాచామపరిచ్ఛేద్యం భూతం ప్రాణివిశేషః జాతా సాక్షాదలక్ష్మీర్జాతేత్యర్థః; యథా శ్రీ† శ్రీరేవేత్యనయోః ప్రతిద్వంద్వి భూత

---

† అత్రేదమవధేయం, శ్రీరేవ వేతి వాశబ్దస్య పూర్వపక్షప్రతిక్షేపకత్వేన యథా శ్రీరితి వాక్యార్థస్య ప్రతిక్షిప్తత్వాత్ తదుపమరోధేనోత్తరార్ధే వాక్యద్వయశ్లేషో నిరర్థకః, కిన్తు; సైషా దైవవశేన దుఃఖాత్మకం కిమప్యన్యదివ భూతం జాతా; ఇత్యేకవాక్యతైవ యుక్తా ఇవశబ్దస్సంభావనాయామ్, ఇతి.

ప. య ఏష మే జనః పూర్వమాసీన్మూర్తో మహోత్సవః,
    క్షతే క్షారమివాసహ్యం జాతం తస్యైవ దర్శనమ్. ౭

తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ కౌసల్యా కంచుకీచ.

అరుంధతీ—(౧) నను బ్రవీమి ద్రష్టవ్యస్స్వయముపేత్య వైదేహ ఇత్యే
    ష వః కులగురోరాదేశః, అతఏవ వాహం ప్రేషితా, తత్కో
    యం పదేపదే మహాననధ్యవసాయః.

కంచుకీ—(౨) సంస్తభ్యాత్మానమనురుధ్యస్వ భగవతో వసిష్ఠస్యాదేశ
    మితి విజ్ఞాపయామి.

కౌసల్యా—(౩) [1]ఏరిసే కాలే మిహిళాహివో మఏ దట్ఠవ్వోత్తి సమం
    ఎవ్వ సవ్వదుక్ఖాఇం ఓదరంతి, ణ సక్కుణోమి ఉవ్వట్టమాణ
    మూలబంధణం హిఅఅం పజ్జవట్ఠావేదుమ్.

అరుంధతీ—(౪) అత్ర కస్సందేహః?

ప. సంతానవాహీన్యపి మానుషాణాం దుఃఖాని సంబంధివియోగజాని,
    దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని స్రోతస్సహస్రైరివ సంప్లవంతే.

ఛా. [1] ఈదృశే కాలే మిథిలాధిపో మయా ద్రష్టవ్య ఇతి సమమేవ సర్వ దుఃఖాన్యవతరంతి, తస్మాన్న శక్నోమ్యుద్వర్తమానమూలబంధనం హృదయం పర్యవస్థాపయితుమ్.

విపాకః ప్రాణినాముపచయాపచయరూపాగంతుకావస్థా విస్మయనీయేత్యర్థః; కష్టం బత. ఇతి దుఃఖాతిశయే.

౭. య ఇతి. య ఏష జనః కౌసల్యా.

౧. ఆదేశః ఆజ్ఞా; అనధ్యవసాయస్సంశయః;

౨. ఆత్మానం మనః సంస్తభ్య ప్రతిహతగతి కృత్వా అనురుధ్యస్వ అనువర్తస్వేత్యర్థః;

౩. సమం యుగపత్ అవతరంతి ప్రాప్నువంతి; ఉద్వర్తమానముద్గచ్ఛత్ మూలబంధనం మూలనియంత్రణం యస్య తత్తథోక్తం; శిథిలబంధనమిత్యర్థః; పర్యవస్థాపయితుం ప్రతిష్ఠాపయితుం;

౪. అత్ర హృదయపర్యవస్థాపనాశక్తౌ.

౫. సంతాననావిచ్ఛేదేన వాహీని ప్రవహంత్యపి; ప్రేయసి జనే దృష్టే సతీత్యన్వయః; స్రోతస్సహస్రైః అనంతైస్స్రోతోభిః; ఉపలక్షణే తృతీయా: సంప్లవంతే మహాంతీభవంతి.

కౌసల్యా—(౧) [1]కహం ణు వచ్ఛాఏ వణం గదాఏ వహూఏ పిదుణో రాఏసిణో జణఅస్స ముహం దంసేమి ?

అరుంధతీ—స. ఏష వశ్శ్లాఘ్యసంబంధీ జనకానాం కులోద్వహః
యాజ్ఞవల్క్యో మునిర్యస్మై బ్రహ్మపారాయణం జగౌ. ౯

కౌసల్యా—(౨) [2]ఏసో సో మహారాఅస్స హిఅఅణివ్విసేసో వచ్ఛాఏ వహూఏ పిదా రాఏసీ సీరద్ధఓ, హద్ధి ౨, సుమరావిదమ్హి అణివ్వేదరమణిజ్జేదిఅహే హా దేవ్వ సవ్వం ఏదం ణత్థి.

జనకః—(౩) భగవత్యరుంధతి! సీరధ్వజోఽభివాదయతే.

స. యయా పూతం మన్యో నిధిరపి పవిత్రస్య తపసః
పతిస్తే పూర్వేషామపి ఖలు గురూణాం గురుతమః,
త్రిలోకీమంగల్యామవనితలలీనేన శిరసా జగద్వంద్యాం
దేవీముషసమివ వందే భగవతీమ్. ౧౦

ఛా. [1]కథం ను వత్సాయా వనం గతాయా వధ్వాః పితూ రాజర్షేర్జనకస్య ముఖం దర్శయామి ?

ఛా. [2]ఏష స మహారాజస్య హృదయనిర్విశేషో వత్సాయా వధ్వాః పితా రాజర్షిస్సీరధ్వజః, హంత ౨ సంస్మారితాస్మి అనిర్వేదరమణీయాన్ దివసాన్ హా దేవ సర్వమేతన్నాస్తి.

---

౧. వధ్వాః స్నుషాయాః.

౯. ఏష ఇతి. యస్మై జనకాయ జనకం సార్థయితుమ్; క్రియార్థేతి చతుర్థీ; బ్రహ్మ పారాయణం స్వరూపేణ గుణైశ్చానవధికాతిశయబ్రహ్మత్వయుక్తపరమాత్మప్రతిపాదక వేదాంతభాగం జగౌ ఉపదిదేశ; స ఏష ఇతి యోజనా.

౨. హృదయనిర్విశేషః అంతరంగ ఇత్యర్థః; సీరం ధ్వజో యస్య స తథోక్తః; అనిర్వేదాశ్చ తే రమణీయాశ్చ; న విద్యతే నిర్వేదశ్చిత్తగ్లానిః యేషు తథోక్తాః రమణీయా ఆనందహేతవః తథావిధాన్ దివసాన్ సంస్మారితాస్మి దివసవిషయకస్మరణవతీ కృతాస్మి; ది అహే ఇత్యత్ర శసేఽజత్వేత్వమ్; సర్వమేతత్ ఉపలభ్యమానం నాస్తి అసత్కల్పమ్.

౩. అభివాదయతే ప్రణామేనాశీర్వాచయతీత్యర్థః.

౧౦. యయేతి. పూతంమన్యః ఆత్మవిషయకపూతత్వప్రకారకజ్ఞానవాన్; త్రిలోకీమంగల్యాం లోకత్రయమంగళహేతుభూతాం ఉషసమివ ప్రాతస్సంధ్యాధిదేవతామివ జగద్వంద్యాం; అవనితలలీనేన శిరసేత్యుపలక్షణమష్టాంగప్రణామస్య.

అరుంధతీ—(౧) అక్షరం జ్యోతిస్తే ప్రకాశతామ్, సత్వాంపునాతు దేవః పరో రజసాం య ఏష తపతి.

జనకః—(౨) ఆర్య గృష్టేఽప్యనామయమస్యాః ప్రజాపాలమాతుః ?

కంచుకీ—(స్వగతం.) (౩) నిరవశేషమతినిష్ఠురముపాలబ్ధాస్మః.

(ప్రకాశం)—రాజర్షే అనేనైవ మన్యునా చిరపరిత్యక్త రామభద్రదర్శనాం నాస్మాసి దుఃఖయితుమతిదుఃఖితాం దేవీమ్, రామభద్రస్యాపి దైవదుర్యోగః కోఽపి యత్కిల సమంతతః ప్రవృత్తబీభత్సకింవదంతీకాః పౌరాః. న చాగ్నిశుద్ధిమల్పకాః ప్రతియంతీతి తేన దారుణమనుష్ఠితమ్.

జనకః—(సరోషమ్) (౪) ఆః కోఽయమగ్నిర్నామాస్మత్ప్రసూతిపరిశోధనే? కష్టమేవంవాదినా జనేన రామభద్రపరిభూతా అపి పునః పరిభూయామహే.

---

౧. అక్షరం ప్రకృతిపురుషవత్ స్వరూపస్వభావవికారరహితం జ్యోతిస్స్వయం ప్రకాశం ప్రకాశతాం ప్రతిభాసతామ్; "అక్షరమంబరాంతధృతేః; జ్యోతిశ్చరణాభిధానాత్" ఇత్యధికరణద్వయార్థః ప్రత్యభిజ్ఞాపితః; దేవః జగత్సృష్ట్యాదిలీలావాన్ రజసాం సమస్తదోషజాతేభ్యః పరః; సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ; య ఏష తపతి సత్వాం పునాతు; అనేన "అంతస్తద్ధర్మోపదేశాత్" ఇత్యధికరణార్థస్సూచితః; పరోరజసామిత్యనేన "ఉదేతి హవై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యః" ఇతి శ్రుతిస్స్ఫురితా;

౨. అనామయమారోగ్యం; ప్రజాపాలమాతుః రామమాతుః కౌసల్యాయాః; ఇదం చ సాభిప్రాయమ్; అనామయమిత్యనేన ఏవం దుఃఖినీ కియచ్చిరం జీవిష్యతీత్యుపాలంభో వ్యజ్యతే;

౩. నిరవశేషం నిశ్శేషం అతినిష్ఠురమతిరూక్షం; అనేనైవ మన్యునా అప్యనామయం ప్రజాపాలమాతురిత్యనేన వ్యంజితేన క్రోధేన; దైవస్య భవితవ్యతాయాః దుర్యోగః దుఃఖజననసన్నాహః; యత్కిల యస్మాద్ధేతోః ప్రవృత్తా ప్రసృతా బీభత్సా జుగుప్సనీయా కింవదంతీ జనశ్రుతిః యేషాం తథోక్తాః; పౌరాః పురే భవాః; తస్మాద్దైవదుర్యోగః కోఽపీతి పూర్వేణాన్వయః; అల్పకా అత్యల్పాః;

౪. ఏవంవాదినా అగ్నిశుద్ధిరితి వాదినా; పరిభూయామహే అవమన్యామహే; ఉపసర్గవశేన భవతేస్సకర్మకత్వాత్ కర్మణి లకారః.

అరుంధతీ—(నిశ్వస్య.) (౧) ఏవమేవైతత్, అగ్నిరితి వత్సం ప్రతి లఘూన్యక్షరాణి, సీతేత్యేవ పర్యాప్తం, హా వత్సే!

శిశుర్వా శిష్యా వా యదసి మమ తత్తిష్ఠతు తథా
విశుద్ధేరుత్కర్షస్త్వయి తు మమ భక్తిం జన (ద్రఢ)యతి,
శిశుత్వం స్త్రైణం వా భవతు నను వంద్యాసి జగతాం
గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చ వయః. ౧౧

కౌసల్యా—(౨) [1]అమ్హో సముమ్మూళ అందివిఅ విఅణాఓ
ఇతి (మూర్ఛతి)

జనకః—(3) హంత కిమేతత్?

అరుంధతీ—రాజర్షే కిమన్యత్?

ఛా. [1]అహో సమున్మూలయంతీవ వేదనాః.

---

౧. ఏతత్ పరిభూయామహ ఇత్యేతత్ ఏవం జనకోక్తప్రకారమేవ; లఘూన్యక్షరాణి లాఘవాపాదకశ్శబ్దః; సీతేత్యేవ పర్యాప్తం; వహ్నిసీతయోః పావనత్వే సమకక్ష్యత్వాత్ ప్రత్యుత సీతాయాః ప్రకర్షాత్ సీతాశబ్దఏవ పరిపూర్ణ ఇతి భావః.

౧౧. శిశురితి. త్వం మమ శిశుర్వా శిష్యా వేతి యత్ తత్తిష్ఠత్వితి యోజనా; విశుద్ధేర్నిర్దోషతాయా ఉత్కర్షోఽతిశయః తథా భక్తిం అసాధారణీం పూజనీయతాప్రతిపత్తిం త్వయి మమ ద్రఢయతి స్థిరాం కరోతి స్త్రైణం స్త్రీత్వం; స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్ స్నఞావితి నఞ్ ప్రత్యయః; భవతు స్యాత్ న తు తావతా వంద్యత్వహానిః; జగతాం వంద్యాసి అభివందనీయాసి; నన్విత్యవధారణే; గుణిషు "అహింసా శౌచమస్తేయమ్" ఇత్యాద్యుక్తగుణవత్సు గుణాః పూజాస్థానమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పూజాప్రయోజకాః; లింగం జటోపవీతాదికం వయః స్థావిరం చ న పూజాప్రయోజకం.

౨. వేదనాః దుఃఖాని సమున్మూలయంతి మూలముత్పాటయంతి; ఇతి మూర్ఛతి మూర్ఛామభినయతి;

3. హంత కిమేతదితి; శస్త్రాభిఘాతాదికమంతరా మూర్ఛా విస్మయ ఇత్యర్థః అన్యత్ కిం వక్ష్యమాణాదన్యన్న కిమపీత్యర్థః.

ప. స రాజా తత్సౌఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసాః
స్మృతావావిర్భూతం త్వయి సుహృది దృష్టే తదఖిలం,
విపాకే ఘోరేఽస్మిన్న (ఖలు న) ను ఖలు) విమూఢా తవ సఖీ
పురంధ్రీణాం చిత్తం కుసుమసుకుమారం హి భవతి. ౧౨

జనకః—(౧)హంత సర్వథా నృశంసోఽస్మి, యోఽహం చిరస్య దృష్టాన్
ప్రియసుహృదః ప్రియాన్ ధర్మదారాన్ స్నిగ్ధ ఇవ పశ్యామి

ప. స సంబంధీ శ్లాఘ్యః ప్రియసుహృదసౌ తచ్చ హృదయం
సచానందస్సాక్షాదపి చ నిఖిలం జీవితఫలమ్,
శరీరం జీవో వా యదధికమతోఽన్యత్ప్రియతరం
మహారాజశ్శ్రీమాన్ కిమివ మమ నాసీద్దశరథః ? ౧౩

---

౧౨. సఇతి. స రాజా తత్సౌఖ్యం స చ శిశుజనస్తే చ దివసాః ఇతి యత్తద ఖిలం సుహృది త్వయి దృష్టే సతి స్మృతావావిర్భూతం కస్యాప్యంశస్యాప్రమోషేణ స్మృతి విషయీభూతమ్; "సదృశాదృష్ట చింతాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాః" ఇత్యుక్తేః; ఘోరే భయంకరే అస్మిన్విపాకే ప్రకృతసీతాత్యాగరూపదైవదుర్విల సితే తవ సఖీ కౌసల్యా విమూఢా నేతి న; అప్యనామయమస్యా ఇత్యాదిభవద్వ చనభంగ్యావిష్కృతో యోఽస్యాః కఠినచిత్తతా ప్రయుక్తయాఽర్భ్యాఽభావస్స నేత్యర్థః; పురంధ్రీణాం చిత్తం హి యస్మాత్ కుసుమసుకుమారమ్; తస్మాద్వి మూఢా నేతి న.

౧. హంతేత్యాది. యోఽహం చిరస్య దృష్టాన్ చిరాద్దృష్టాన్ ప్రియసు హృదో దశరథస్య ప్రియాన్ ప్రీతివిషయాన్ మయి ప్రీతియుక్తాన్వా ధర్మ దారాన్ కౌసల్యాం అస్నిగ్ధ ఇవ శత్రురివ పశ్యామి, శత్రుకర్తృకదర్శనసదృశ దర్శనవానస్మి; సోఽహం సర్వప్రకారేణ క్రూరోఽస్మి హంత అనుతప్యతే.

౧౩. ససంబంధీత్యాది. శ్రీమాన్ లక్ష్మీవాన్ మహారాజః సార్వభౌమః స దశరథః మమ శ్లాఘ్యః సంబంధీ అభూత్ అసౌ సంబంధిభూతో దశరథః ప్రియసుహృదభూత్ ప్రీతిమాన్ శోభనహృదయవాంశ్చాభూత్. సూ. 'సుహృ ద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో'రితి హృదయస్య హృదాదేశః; తత్ అంతరంగత్వేన ప్రసిద్ధం హృదయం చాభూత్; చకారేణ సంబంధిసుహృత్త్వసముచ్చయః, తదితి దశరథపరం వా; విధేయప్రాధాన్యాత్ క్లీబత్వమ్; ఏవం చ తత్ సంబంధిసుహృ

కష్టమియమేవ సా కౌసల్యా. [మభూ

ప. యదస్యాః పత్యుర్వా రహసి (పరమత్యాహిత)(పరిమంత్రాయిత)
దభూవం దంపత్యోః పృథగహముపాలంభవిషయః,
ప్రసాదే కోపే వా తదను మదధీనో విధిరభూ
దలం వా తత్స్మృత్వా దహతి యదవస్కంద్య హృదయమ్. ౧౮

అరుంధతీ—(౧) హా కష్టమతిచిరనిరుద్ధనిశ్వాసనిష్పందం హృదయమస్యాః

జనకః—హా ప్రియసఖీతి కమండలూదకేన సించతి.

ద్భూతో దశరథహృదయం చాభూదితి; స పూర్వోక్తప్రియాత్మా దశరథః సాక్షా దానందశ్చ; సాక్షాచ్ఛబ్దేనానందహేతావానందత్వారోపో వ్యావర్త్యతే; సాక్షాన్ముఖ్య ఇత్యర్థః; నిఖిలం జీవితఫలమపి చ కర్మజ్ఞానభక్తిరూపం జీవనప్రయోజనం; చకారః పూర్వసముచ్చాయకః; శరీరమభూత్ "దుర్లభో మానుషో దేహః" ఇత్యుక్తశరీరం చాభూత్ సకలధర్మసాధనత్వాత్; జీవోఽవా భూత్ జీవశ్చా భూత్; తస్య హి జ్ఞానానందమయత్వాత్ ప్రేమాస్పదత్వమ్; అతో జీవాదధికం సమస్తకల్యాణగుణామృతోదధిత్వేన చ ప్రకృష్టం ప్రియతరం; ప్రియో జీవః ప్రియతరం బ్రహ్మ; తథావిధం యత్ పరం బ్రహ్మ తదభూత్; యత ఏవంతతః కిం నాభూత్; సర్వమప్యభూదిత్యర్థః; లోకే సంబంధిసుహృదాదీనాం తత్తన్మాత్రత్వం అస్య తు సర్వదా సర్వవిధత్వమితి భావః.

౧౮. యదస్యా ఇత్యాది. అస్యా వా పత్యుః దశరథస్య వా రహసి యత్పరిమంత్రాయితమభూత్ గుప్తభాషణం విచారో వా జాతః; ఆచారక్యజంతాద్భావే క్తః. అత్రాహం దంపత్యోర్జాయాపత్యోః పృథగుపాలంభవిషయోఽభూవం పరస్పరపరిహారేణ పరస్పరవిషయే అయమేవముక్తవానయమేవం కృతవాన్ ఇయమేవముక్తవతీ ఇయమేవం కృతవతీత్యాది పరస్పరాపరాధకథనపాత్రమాసమ్; పరమత్యాహితమితి పాఠోఽపి దృశ్యతే; ప్రణయకలహరూపజీవానపేక్షకర్మేతి తదర్థః; శేషం పూర్వవత్; తదను ఉపాలంభానంతరం ప్రసాదానుష్ఠానం కోపానుష్ఠానం వా మదధీనమభూదిత్యర్థః; తత్స్మృత్వా అలం తత్స్మరణేన నాస్తీత్యర్థః; యత్ హృదయమవస్కంద్య ఆక్రమ్య దహతి భస్మీకరోతి.

౧. నిరుద్ధాః సంచారరహితాః శ్వాసాః ప్రాణవాయవో యస్మిన్ తత్తథోక్తం నిష్పందం చ.

కంచుకీ—స. సుహృదివ ప్రకటయ్య సుఖప్రదాం
ప్రథమమేకరసామనుకూలతామ్,
పునరకాండవివర్తనదారుణః
పరిశినష్టి విధిర్మనసో రుజమ్. ౧౫

కౌసల్యా—(ఆశ్వస్య) (౧) [1]హా వచ్ఛే జాణఇ కహింసి (౨) సుమరామి దే ణవవివాహలచ్ఛిపరిగ్గహేక్కమంగళం పఫుల్లముద్ధ ముహపుండరీఅం, ఆరుహంతకోముదీచందచందిమాసుందరంగి జాదే ఏహి మే పుణోవి ఉజ్జోవేహి ఉచ్ఛంగం. సవ్వదా మహారాఓ వచ్చే భణాఇ, ఏసా రహుఉలమహత్తరాణం వహూ, అమ్హాణం తు జణఅసంబంధేణ దూహిదవ్వేత్తి.

ఛా. 1హా వత్సే జానకి క్వాసి? ౨. స్మరామి తే నవవివాహలక్ష్మీపరిగ్రహైకమంగళం ప్రఫుల్లముగ్ధముఖపుండరీకం; ఆరోహత్కౌముదీచంద్రచంద్రికాసుందరాంగి జాతే ఏహి పునరప్యుద్ద్యోతయోత్సంగం, సర్వదా మహారాజ ఏవమభణత్, ఏషా రఘుకులమహత్తరాణాం వధూః అస్మాకం తు జనకసంబంధేన దుహితైవేతి.

---

౧౫. సుహృదితి. విధిః ప్రథమం ఆదౌ సుహృదివ మిత్రమివ సుఖప్రదామేకరసామేకప్రకారాం అనుకూలతాం యోగక్షేమహేతుతాం ప్రకటయ్య ప్రకాశ్య పునరనంతరం అకాండేన అనిమిత్తేన వివర్తనేన వ్యత్యస్తపరిపాకేన దారుణస్సన్ క్రూరస్సన్ మనసో రుజం హృదయపీడాం పరిశినష్టి పరిశిష్టాం కరోతి; అకాండని వర్తనేతి పాఠే అకాండే నివర్తనేన పరావర్తనేన దారుణః అకాండే నివృత్తో భూత్వేత్యర్థః; సుహృదప్యనవసరే త్యక్త్వా గతశ్చేన్మనసః పీడాం కరోతీతి సామ్యమ్.

౧. నవవివాహలక్ష్మ్యాః పరిగ్రహేణ ఏకం ముఖ్యం మంగళం యస్య తత్తథోక్తం; కౌముద్యాం కార్తికపౌర్ణమాస్యాం భవశ్చంద్రః కౌముదీచంద్రః ప్రాదుర్భవన్ యః కౌముదీచంద్రః తస్య యా చంద్రికా తద్వత్సుందరం అంగం యస్యాస్సా తథోక్తా; ఉత్సంగం అంకం ఉద్ద్యోతయ ఉపవేశేన ప్రకాశయ. సర్వదా సర్వస్మిన్కాలే; మహారాజో దశరథః; ఏషా సీతా రఘుకులే మహత్తరా యే మనుప్రభృతయః తేషాం వధూః స్నుషా తదభిప్రాయేణ స్నుషా; అస్మాకం తు మమ తు జనక సంబంధేన దుహితైవ మదభిప్రాయేణ దుహితైవేత్యేవమభణత్; చందిమేత్యత్ర పున్నాగేత్యాదినా కస్య మః; దూహిత్యత్ర స్త్రీభగినీత్యాదినా దుహితృశబ్దస్య దూఆఇత్యాదేశః.

కంచుకీ—(౧) యథాహ దేవీ.

ప. పంచప్రసూతేఽపి తస్య రాజ్ఞః ప్రియో విశేషేణ సుబాహుశత్రుః,
వధూచతుష్కేఽపి తథైవ నాన్యా ప్రియాతనూజాస్య యథైవ
సీతా.

జనకః—(౨) హా ప్రియసఖ మహారాజ దశరథ! ఏవమసి సర్వప్రకార
హృదయంగమః కథం విస్మర్యసే ?

ప. కన్యాయాః కిల పూజయంతి పితరో జామాతు రాప్తం జనం
సంబంధే విపరీతమేవ తదభూదారాధనం తే మయి,
త్వం కాలేన తథావిధోఽప్యపహృతస్సంబంధబీజం చ త
ద్ఘోరేఽస్మిన్మమ జీవలోకకుహరే పాపస్య ధిగ్జీవితమ్. ౧౯

---

౧. దేవీ కౌసల్యా యథాహ తథైవేతి శేషః;

౧౮. పంచేతి. పంచప్రసూతయః అపత్యాని యస్య తథోక్తస్యాపి తస్య రాజ్ఞః పఙ్క్తిరథస్య సుబాహుశత్రుః రామః విశేషేణ ప్రియః ఇష్టః; రామాదయశ్చత్వారః శాంతా చేతి పంచ; †వధూచతుష్కేఽపి సీతాదిస్నుషాచతుష్టయేఽపి అస్యజనకస్య తనూజా సీతా యథా తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య ప్రియా తథా అన్యా ఊర్మిళా ప్రభృతిః తస్య రాజ్ఞః ప్రియా న; అస్య తనూజా సీతేత్యనేన సీతాయా ఏవ జనకాభిసంధినా తనూజాత్వం నాన్యాసామితి వ్యజ్యతే.

౨. సర్వైః ప్రకారైః ధర్మైర్హృదయంగమః.

౧౯. కన్యేతి. సంబంధే కన్యావరసంబంధే కన్యాయాః పితరః జనన్యో జనకాశ్చ జామాతుర్వరస్య ఆప్తం సన్నిహితబంధుజనం పూజయంతి కిల సంభావయంతీతి ప్రసిద్ధం; తత్పూజనం తే మయి ఆరాధనం సద్విపరీతమభూత్ త్వత్కర్తృకమద్విషయకపూజనం సత్ ప్రతిలోమం జాతమిత్యర్థః; తథావిధః త్వం కాలేనాపహృతః అసి; మయా పూజ్యమానం భవంతం ద్రష్టుం మమ నాయోగ్యం; తావద్భాగ్యాభావేఽపి కేవలం ద్రష్టుమపి మదీయదైవదుర్విపాకో నాక్షామ్యదితి భావః; సంబంధబీజం సీతా చ అపహృతం; లింగవిపరిణామః; పూర్వోక్తయోరభావేఽపి తాదృశభవదభిమతా సీతాపి దైవేన నాక్షామ్యతేతి భావః; తత్ తస్మాత్ ఘోరభయంకరే అస్మిన్ ఏవంవిధే బహువిధదుఃఖభాజనే జీవలోకస్య కుహరే బిలే పాపస్య పూజన విపర్యయాది హేతుభూతదురితప్రచురస్య మమ జీవి

---

† వధూచతుష్కేఽపి యథాహి శాంతా ప్రియా తనూజస్య తథైవ సీతా, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

కౌసల్యా—(౧) ¹జాదే జాణఇ కిం కరేమి? దిఢవజ్జలేవపడిబంధణిచ్చళం హదజీవిదం మం మందభాఇణిం ణ పరిచ్చఅది

అరుంధతీ—(౨) అస్ససిహి రాజ్ఞి! బాష్పవిశ్రామోఽప్యంతరేషు కర్తవ్య ఏవ, అన్యచ్చ, కిం న స్మరసి? యదవోచదృశ్యశృంగాశ్రమే యుష్మాకం కులగురుః, 'భవితవ్యం తథేత్యుపజాతమేవ, కింతు కల్యాణోదర్కం భవిష్యతీ' తి.

కౌసల్యా—(౩) ²కుదో అదిక్కందమణోరహాఏ ఏదం?

అరుంధతీ—(౪) తత్కిం మన్యసే రాజపుత్రి! మృషోద్యం తదితి? న హీదం సుక్షత్రియోఽన్యథా మంతవ్యం భవితవ్యమేవ తేన.

౫. ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం బ్రాహ్మణానాం
యే వ్యాహారాస్తేషు మా సంశయోఽభూత్,

ఛా. ¹జాతే జానకి! కిం కరోమి? దృఢవజ్రలేపప్రతిబంధనిశ్చలం హతజీవితం మాం మందభాగినీం న పరిత్యజతి.

ఛా. ²కుతోఽతిక్రాంతమనోరథాయా ఏతత్?

తం ప్రాణధారణం ధిక్ తత్కర్మికా నిందేత్యర్థః; అత్రేదానీం భవత్యాజాద్యభావేఽపి యత్ర తల్లాభో లోకాంతరే తత్ర గమనస్యాపి మదీయజీవనయోని దురితం ప్రతిబంధకమితి భావః.

౧. దృఢేన వజ్రలేపేన బంధకద్రవద్రవ్యలేపేన యః ప్రతిబంధః విశ్లేషానుత్పాదః తేన నిశ్చలం హతజీవితం నింద్యజీవనం;

౨. ఆశ్వసిహి ఆశ్వాసం దుఃఖలఘూకరణం ప్రాప్నుహి; బాష్పస్య దుఃఖాశ్రుణః విశ్రామో విచ్ఛేదోఽపి; అపిశబ్దేన బాష్పాదికం సముచ్చీయతే, అంతరేషు మధ్యే మధ్యే; అన్యచ్చ బాష్పవిశ్రామాదన్యదపి; తథా పరిత్యాగరూపేణ భవనమపరిహార్యమితి హేతోరుపజాతమాపాతతో జాతం న త్వంతత స్తథేత్యర్థః; కల్యాణోదర్కం మంగళపర్యవసాయి భవిష్యతీతి కులగురుర్వసిష్ఠో యదవోచత్తన్న స్మరసి కిం?

౩. అతిక్రాంతమనోరథాయాః అసంభావ్యాభిలాషవిషయాయాః.

౪. మృషోద్యమితి మిథ్యావచనమితి.

౧౫. ఆవిర్భూతేతి. ఆవిర్భూతజ్యోతిషాం పరజ్యోతిర్విషయకాపరోక్షజ్ఞానవతాం బ్రాహ్మణానాం విప్రాణాం యే వ్యాహారాః ఉక్తయః తేషు సంశయః

భవ్యా హ్యేషాం వాచి లక్ష్మీర్నిషిక్తా
నైతే వాచం విప్లుతార్థాం వదంతి. ౧౮

(నేపథ్యే) కలకలః, సర్వే ఆకర్ణయంతి)

జనకః—(౧) అద్య ఖలు శిష్టానధ్యయనమిత్యస్ఖలితం ఖేలతాం వటూ నామయం కలకలః

కౌసల్యా—(౨) [1]సులహసోక్ఖం దావ బాళత్తణం హోది, నిరూపక్ఖ, అహ్మే హే ఏదాణం మజ్ఝే కో ఏసో రామచందకోమారలచ్ఛిసావట్టం భేహిం ముద్ధలలిదేహిం దార ఓ జహ్మాణంలో అణాఅం సీఅళావేఇ.

అరుంధతీ—(స్వగతం) (3) (సహర్షోత్కంఠం) ఇదం తన్నామ యద్భాగీరథీనివేదితం రహస్యం కర్ణామృతం న త్వేతత్ విద్మః కతరోఽయమాయుష్మతోః కుశలవయోరితి.

జనకః—ప. కువలయదళస్నిగ్ధశ్యామశ్శిఖండకమండనో
వటుపరిషదం పుణ్యశ్రీకశ్శ్రియైవ సభాజయన్,

ఛా. [1]సులభసౌఖ్యం తావత్ బాలత్వం భవతి. అహో ఏతేషాం మధ్యే క ఏషః రామచంద్రకౌమారలక్ష్మీసావష్టంభైర్ముగ్ధలలితైరంగైర్దారకోఽస్మాకం లోచనే శీతలయతి?

ప్రామాణ్యసందేహః మాభూత్ నోత్పత్త్యర్థః; హి యస్మాదేషాం బ్రాహ్మణానాం వాచి భవ్యా మంగళకరీ లక్ష్మీః నిషిక్తా నిక్షిప్తా; ఏతేన, 'భద్రైషాం లక్ష్మీర్నిహితాధివాచీ'తి శ్రుతిస్స్ఫురితా.

౧. శిష్టాగమనప్రయుక్తాధ్యయనాభావశ్శిష్టానధ్యయనం.

౨. సులభం సౌఖ్యం యస్మిన్ తత్తథోక్తం; అనేన వృద్ధో జనో దుఃఖశతాని భుజ్క్తే ఇత్యుక్తవార్థకనిందా వ్యజ్యతే, రామచంద్రకౌమారలక్ష్మ్యాః చంద్రవదాహ్లాదకారిరామశైశవస్య యోఽయమవష్టంభ ఆలంబనం తత్సహితైః; లక్ష్మీపదేన శైశవస్య స్పృహణీయత్వం వ్యజ్యతే; ముగ్ధలలితైః సుందరసుకుమారైః

3. హర్ష ఇష్టాగమాత్ప్రీతిః; ఉత్కంఠా అంకారోపణాదివిషయకాభిలాషః; భాగీరథీనివేదితం గంగయా కథితం; రహస్యం గూఢం యత్ కర్ణయోరమృతవదాభోగ్యం తదిదం నామ; ఆయుష్మతోః కుశలవయోర్మధ్యే కతరోఽయమిత్యేతత్ కుశ ఇతి వా లవ ఇతి వా న తు విద్మః న జానీమః; అస్మదోర్ద్వయోశ్చైత్యేకత్వే బహువచనమ్;

౪. కువలయేతి. శిఖండకమండనః కాకపక్షధరః; వటూనాం బ్రహ్మ

పునరపి శిశుర్భూతో వత్సః స మే రఘునన్దనో
ఝటితి కురుతే దృష్టః కోఽయం దృశోరమృతాఞ్జనమ్ ॥ ౧౯

కంచుకీ—(౧) క్షత్రియబ్రహ్మచారీ దారకోఽయమితి మన్యే ॥

జనకః—(౨) ఏవమేతత్, అస్య హి,

ప. చూడాచుమ్బితకఙ్కపత్రమభితస్తూణీద్వయం పృష్ఠతో
భస్మస్తోకపవిత్రలాఞ్ఛనమురో ధత్తే త్వచం రౌరవీమ్,
మౌర్వ్యా మేఖలయా నియన్త్రితమధోవాసశ్చ మాఞ్జిష్ఠకం
పాణౌ కార్ముకమక్షసూత్రవలయం (దణ్డోఽపరః పైప్పలః) దణ్డం
తథా పైప్పలమ్.

(3) భగవత్యరున్ధతి! కిముత్ప్రేక్షసే కుతస్త్యోఽయమితి ॥

అరున్ధతీ—నను అద్యైవాగతాః.

జనకః—(౪) ఆర్యగృష్టేఽతి కౌతుకం మే వర్తతే తద్భగవన్తం వాల్మీకిమేవ గత్వా పృచ్ఛ, ఇమం చ దారకం బ్రూహి వత్స కేఽప్యేతే ప్రవయసస్త్వాం దిదృక్షవ ఇతి

చారిణాం పరిషదం సదః శ్రియా కాన్త్యా సభాజయన్ అలంకుర్వన్ అమృతాఞ్జనమమృతమయమఞ్జనం; శీతలత్వాదిభిస్తద్ధి రమణీయమితి కవిసమయప్రసిద్ధిః.

౧. మన్యే అనుమినోమి;

౨. ఏతత్ భవతా సంభావ్యమానం ఏవం వస్తుభూతమ్.

౨౦. చూడేతి. చూడయా చుమ్బితాని సంయుక్తాగ్రాణి కఙ్కపత్రాణి బాణపత్రాః యస్మిం స్తత్తథోక్తం పృష్ఠతోఽభితః పృష్ఠే ద్వయోరాపార్శ్వయోరిత్యర్థః; భస్మ భస్మమయం స్తోకం స్వల్పం పవిత్రం పావనం లాఞ్ఛనం పుణ్డ్రం యస్య తత్తథోక్తం ఉరః రౌరవీం మైణేయీం త్వచం ధత్తే; మౌర్వ్యా త్రికరశనయా నియన్త్రితం మాఞ్జిష్ఠం మఞ్జిష్ఠారక్తం వాసః అధః ఉరసోఽధస్తాత్; క్షత్రియబ్రహ్మచారిణాం మౌర్వీ మేఖలా మాఞ్జిష్ఠం చ వస్త్రమిత్యుక్తం; పాణౌ కార్ముకం ధనుః అక్షసూత్రవలయం జపమాలికావలయం అస్తీతి శేషః. అపరే పైప్పల ఇతి పాఠే అపరే పాణౌ అశ్వత్థదణ్డ ఇత్యర్థః; అపరః పైప్పల ఇతి పాఠే తు ధనుర్దణ్డాదపరోఽస్య ఇత్యర్థః;

3. కుతస్త్యః కస్మాద్భవః;

౪. అతిశయితం కౌతుకం విశిష్టవస్తుజిజ్ఞాసౌత్సుక్యం; ప్రవయసో వృద్ధాః దిదృక్షవః ద్రష్టుమిచ్ఛవః.

కంచుకీ—(౧) యదాజ్ఞాపయతీతి నిష్క్రాంతః.

కౌసల్యా—[1]కిం మణ్ణేహ ఏవ్వం భణిదో ఆఅమిస్సది త్తి.

జనకః—(౨) భిద్యతే వా సద్వృత్తమీదృశస్య నిర్మాణస్య.

కౌసల్యా—(3) [2]కహం సవిణఅణిసమిదగిట్టివఅణో విసజ్జిదాసేసరిదారఓ ఇదోముహం పసరిదో ఏవ్వ సో వచ్చో.

జనకః—(౪) చిరం నిర్వర్ణ్య, భోః కిమప్యేతత్.

ప. మహిమ్నామేతస్మిన్ వినయశిశిరో మౌగ్ధ్యమసృణో
విదగ్ధైర్నిర్గ్రాహ్యో న పునరవిదగ్ధైరతిశయః,
మనో మే సంమోహస్థిరమపి హరత్యేష బలవా
నయోధాతుం యద్వత్పరిలఘురయస్కాంతశకలః. ౨౨

ఛా. [1]కిం మన్యధ్వే ఏవం భణిత ఆగమిష్యతీతి.

ఛా. [2]కథం సవినయనిశమితగృష్టివచనో విసర్జితాశేషసదృశదారక ఇతోముఖం ప్రసృత ఏవ స వత్సః.

---

౧. యదాజ్ఞాపయతీతి. తదనుతిష్ఠామీతి శేషః. ఏవం భణితః ప్రవయసస్త్వాం దిదృక్షవ ఇత్యుక్తస్సన్ ఆగమిష్యతి ఇతి మన్యధ్వే కిం? నాగమిష్యతీత్యహం మన్యే ఇతి భావః;

౨. ఈదృశస్య లోకోత్తరస్య; నిర్మాణస్య ఆకారస్య; నిర్మీయతే ఇతి నిర్మాణం కర్మణి ల్యుట్; కృత్యల్యుటో బహులమిత్యుక్తేః; సద్వృత్తం సదాచారః; భిద్యతే భిన్నం భవతి కిమిత్యర్థః; కర్మవత్కర్మణేతి యగాత్మనేపదే;

3. సవినయం నిశమితం శ్రుతం గృష్టివచనం యేన స తథోక్తః;

౪. ఏతత్ వక్ష్యమాణం; కిమపి అపూర్వమిత్యర్థః; తదాహ.

౨౨. మహిమ్నామిత్యాది. వినయేన జ్ఞానవయశ్శీలవృద్ధసన్నిధౌ స్వనికర్షపర్యవసాయ్యవస్థానేన శిశిరః శీతలః మౌగ్ధ్యేన బాల్యేన మసృణః పారుష్యరహితః విదగ్ధైః సూక్ష్మదర్శిభిః నిర్గ్రాహ్యః నిర్ణేయః అవిదగ్ధైః పునర్న నిర్గ్రాహ్యః నిర్ణేతుమశక్యః ఏతస్మిన్ మహిమ్నామతిశయః ఏతన్నిష్ఠప్రకృతిగుణాదిమాహాత్మ్యశే నాముత్కర్షస్సంమోహేన మూర్ఛయా స్థిరమపి శాశ్వన్నిష్పందమపి మే మనశ్చిత్తం పరిలఘుః అల్పః అయస్కాంతశకలః అయస్కాంతఖండః అయో ధాతు

లవః—(ప్రవిశ్య) (౧) అజ్ఞాతవయఃక్రమౌచిత్యాత్పూజ్యానపి సతః కథమభివాదయిష్యే, (విచింత్య), అయం పునరవిరుద్ధః ప్రకారః ఇతి వృద్ధేభ్యశ్శ్రూయతే, (సవినయముపసృత్య), ఏష వో లవస్య శిరసా ప్రణామపర్యాయః.

అరుంధతీజనకౌ—ఆయుష్మాన్ భూయాః.

కౌసల్యా—జాద చిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౨) ఏహి వత్స, (లవముత్సంగే గృహీత్వా. స్వగతం) దిష్ట్యా న కేవలముత్సంగశ్చిరాన్మమ మనోరథోఽపి పూరితః.

కౌసల్యా—(3) [1]జాద ఇదో వి దావ ఏహి (ఉత్సంగే గృహీత్వా) అమ్హహే కేవళం దరవిసోట్టకందోట్టమంసళుజ్జళేణ దేహబంధేణ కబళిఅరవింద కేసరకసాఅకంఠకలహంసఘోసణాఘుగ్ఘరాణుణాది

ఛా. [1]జాత ఇతోఽపి తావదేహి. అహో న కేవలమీషద్విస్పష్టోత్పలమాంసలోజ్జ్వలేన దేహబంధేన కబళితారవిందకేసరకషాయకంఠకలహంసఘోషణాఘుర్ఘ

యద్వత్ లోహపిండమివ హరతి కర్షతి; అత్ర వినయశిశిరో మౌగ్ధ్యమసృణ ఇత్యాభ్యాం పదాభ్యాం సలిలహిమోపష్టంభేన జ్యోత్స్నాభగవతాం సూర్యతేజసాం సాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. క్రమస్సత్కారాద్యానుపూర్వ్యం; వయః స్థావిరాదికం; వయః ప్రయుక్తః క్రమః వయః క్రమః తస్యౌచిత్యం ప్రాప్తతా; జ్ఞాతంచ తద్వయఃక్రమౌచిత్యం చ జ్ఞాతవయః క్రమౌచిత్యం తస్యాభావః అజ్ఞాతవయఃక్రమౌచిత్యం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః; అపంచమ్యా ఇతి ప్రతిషేధాదంభావో న † తథా చ వయఃక్రమౌచిత్యజ్ఞానాభావాదిత్యర్థః; కథమభివాదయిష్యే కేన క్రమరూపప్రకారేణ నమస్కరిష్యే; అవిరుద్ధః అవిపరీతః ప్రకారః అనుష్ఠానవిశేషః సామాన్యేన వృద్ధవిషయకప్రణామకరణరూప ఇతి భావః;

౨. ఉత్సంగే అంకే; దిష్ట్యేత్యానందే; ఉత్సంగః కేవలం న పూరితః కింతు మే మనోరథోఽపి పూరిత ఇత్యర్థః;

3. జాతేతి సంబోధనమ్; విసోట్టమితి విస్పష్టవాచి; కందోట్టశబ్దః కువలయవాచీ; ఘుర్ఘురశ్చ కాంస్యధ్వనివదనురణనవాంశ్చ దీర్ఘశ్చ తథావిధేన స్వరేణ

---

† అజ్ఞాతవయఃక్రమౌచిత్యానితి ద్వితీయాంతపాఠే న కోఽపి క్లేశః.

దీహారేణ సరేణ అరామభద్దమణుసరేఇ, ణంకఠోరకమలగబ్భపమ్హ ళోసరీరఫంసోవి తారిసో ఏవ్వ, జాద పేక్ఖాను దే ముహమ్. (చుబుక మున్నమయ్య నిరూప్య సబాష్పాకూతం), [1] రావిసి కింణ పేక్ఖసిణివుణంణిరూః జంతో వచ్ఛా ఏమేవ హూఏముహచందేణ విసహాసంవదదివ్వ.

జనకః—(౧) పశ్యామి సఖి పశ్యామి.

కౌసల్యా—(౨) [2]అమ్హ హే ఉమ్మత్తంవిఅ మే హిఅఅం కుదోముహాం విలావావేది.

జనకః—ప. వత్సాయాశ్చ రఘూద్వహస్య చ శిశావస్మిన్నభివ్యజ్యతే
సంపృక్తిః ప్రతిబింబితేవ నిఖిలా సైవాకృతిస్సా ద్యుతిః,

రాను నాతిదీర్ఘేణ స్వరేణ చ రామభద్రమనుసరతి, నను కఠోరకమలగర్భపక్ష్మ లశ్శరీరస్పర్శోఽపి తాదృశ ఏవ, జాత ప్రేక్షే తే ముఖం,

ఛా. [1] రాజర్షే కిం న పశ్యసి నిపుణం నిరూప్యమాణో వత్సాయా మే వధ్వా ముఖచంద్రేణాపి సహా సంవదత్యేవ.

ఛా. [2] అహో ఉన్మత్తమివ మే హృదయం కుతోముఖం విలాపయతి.

అనుసరతి అనుకరోతి. కఠోరస్య సముగ్రస్య కమలస్య గర్భవదాంతరపత్ర వత్పక్ష్మళః స్నిగ్ధః తాదృశ ఏవ రామభద్రస్పర్శసదృశ ఏవ; చుబుకమధరాధో దేశం; నిపుణం నిరూప్యమాణః హేతుభిః పటుతరం విచార్యమాణః అయమితి శేషః; సీతాముఖచంద్రప్రతియోగికసాదృశ్యప్రమావిషయో భవతి;

౧. పశ్యామి సఖి పశ్యామి; ఆదరాద్ద్విరుక్తిః;

౨. ఉన్మత్తమివ విభ్రాంతమివ; కుతోముఖం యత్ర క్వాపి అసంభావ్యవిషయే లగ్నమితి యావత్; విలాపయతి పరిదేవయతి;

౩. వత్సాయా ఇతి. అస్మిన్ శిశౌ లవే వత్సాయాస్సీతాయా రఘూద్వహస్య చ రామచంద్రస్య చ సంపృక్తిస్సంపర్కస్సంబంధ ఇత్యర్థః; ప్రతిబింబితేవ అభివ్యజ్యతే అభివ్యక్తా భవతి; దర్పణాదౌ ప్రతిబిమ్బవద్దృశ్యత ఇత్యర్థః; నిఖిలా కృత్స్నా ఆకృతిరవయవసంస్థానవిశేషః సైవ సీతారఘూద్వహసంబంధిన్యేవ ద్యుతిః లావణ్యం సైవ తయోరేవ సంబంధినీ; వాణీ వాక్ సా తయోరేవ సంబంధినీ; వినయః ప్రశ్రయః స ఏవ, సహజః స్వాభావికః పుణ్యః పావనశ్చాసౌ అనుభా

సా వాణీ వినయస్స ఏవ సహజః పుణ్యానుభావోఽప్యసౌ
హాహా దేవి! కిముత్పథైర్మమ మనః పారిప్లవం ధావతి? ౨౨

కౌసల్యా—[1]జాదఅత్థిదే మాదా సుమ్మరసి వా తం?

లవః—న హి ౨.

కౌసల్యా—(౧) [2]తదో కస్స తుమం?

లవః—(౨) భగవతస్సుగృహీతనామధేయస్య వాల్మీకేః.

కౌసల్యా— అయి జాద కహిదవ్వం కహేహి.

లవః—ఏతావదేవ జానామి.

(నేపథ్యే) (3) భోభో సైనికా ఏష ఖలు కుమారశ్చంద్రకేతు
రాజ్ఞాపయతి, న కేనచిదాశ్రమాభ్యర్ణభూమయోఽతిక్రమితవ్యాః

ఛా. [1]జాతాస్తి తే మాతా? సంస్మరసి వా తాం?

ఛా. తతః కస్య త్వం?

ఛా. [3]అయి జాత కథితవ్యం కథయ.

వశ్చ సోఽపి సమీచీనవ్యవసాయోఽపి అసౌ సీతారఘూద్వహసంబంధ్యేవ; అదూరవిప్రకృష్టవాచ్యదశ్శబ్దః; 'అనుభావః ప్రభావే చ సతాంచ మతినిశ్చయే' ఇత్యమరః; దేవి సీతే మమ మనః పారిప్లవం సత్ చంచలం సత్ ఉత్పథైరమార్గైః కిం ధావతి అనవస్థితం భవతి; హాహా దుఃఖ్యత ఇత్యర్థః; దేవీత్యనేన దేవభూయంగతాయాస్తవ కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి వ్యజ్యతే; అతఏవ హి ఉత్పథైరిత్యుక్తం; అత్ర చ ''ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే'' ఇతి సమాసాంతః.

౧. కస్య త్వం కస్మాజ్జాత ఇత్యర్థః;

౨. సుగృహీతం సుష్ఠు జ్ఞాతం నామధేయం యస్య తథోక్తస్య వాల్మీకేః;

3. సైనికాః సేనాసమవాయినః; అభ్యర్ణభూమయః సమీపదేశాః నాతిక్రమితవ్యాః న పాదేనాపి స్ప్రష్టవ్యా ఇత్యాజ్ఞాపయతీత్యర్థః; మేధ్యాశ్వస్య రాజ్ఞాం

''కస్య త్వమిత్యత్ర ''త్వం కస్మాజ్జాత'' ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం ప్రకరణాననుగుణమ్; మాతాపిత్రోరజ్ఞానవాదినం ప్రతి తర్హి త్వం ''కస్మాజ్జాత ఇతి ప్రశ్నస్యైవానుదయాత్; న హి జనికర్తుః ప్రకృతిత్వమన్తరేణ మాతాపితృత్వమితీతరదావిరస్తి యేన ప్రశ్నాన్తరం తే సంజంగమీత'' ఇతి వ్యాఖ్యాతం కైశ్చిత్.

ఇతి, అరుంధతీజనకౌ—మేధ్యాశ్వప్రసంగాదుపాగతశ్చంద్రకేతుర్ద్రష్టవ్య ఇత్యహో సుదివసోఽయం.

కౌసల్యా—(౧) [1]వచ్ఛ లక్ఖణస్స పుత్తఓ అణావేది త్తి అమిఅబిందుసుందరాఇం అక్ఖరాఇం సుణీఅంది.

లవః— ఆర్యః కశ్చంద్రకేతుర్నామ ?

జనకః—(౨) జానాసి రామలక్ష్మణౌ దాశరథీ ?

లవః—(3) ఏతావేవ రామాయణకథాపురుషౌ ?

జనకః—(౪) అథకిం.

లవః—తత్కథం న జానామి ?

జనకః—తస్య లక్ష్మణస్యాయమాత్మజశ్చంద్రకేతుః.

లవః—(౫) ఊర్మిళాపుత్రస్తర్హి మైథిలస్య రాజర్షేర్దౌహిత్రః.

అరుంధతీ—(౬) ఆవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం వత్సేన.

జనకః-(౭)యది త్వమీదృశః కథాయామభిజ్ఞస్తర్హి బ్రూహి (పశ్యామః) (పృచ్ఛామః) తేషాం దశరథస్య దారకాణాం కిం నామధేయాన్యపత్యాని కేషు దారేషు ప్రసూతానీ ? తి.

ఛా. [1]వత్స లక్ష్మణస్య పుత్ర ఆజ్ఞాపయతీత్యమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి శ్రూయంతే.

గాశ్వస్య ప్రసంగాత్ అవశ్యానురోద్ధవ్యత్వాద్ధేతోః; ద్రష్టవ్య ఇతి సుదివసః చంద్రకేతుదర్శనాత్ శోభనదివసోఽయం విస్మయేయ ఇత్యర్థః;

౧. అమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి సుధాపృషతవత్ భోగ్యా వర్ణాః;

౨. దాశరథీ దశరథపుత్రౌ; జానాసి కిమితి కాక్వా యోజనీయమ్;

3. రామాయణకథాయాః రామాయణనామకకావ్యప్రబంధస్య పురుషౌ ప్రతిపాద్యౌ;

౪. అథ కిమిత్యంగీకారే;

౫. తర్హి లక్ష్మణపుత్రత్వే; మైథిలస్య మిథిలాధిపతేః;

౬. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమ్; వత్సేన లవేన;

౭. కథాయామభిజ్ఞస్తత్ప్రతిపాద్యార్థజ్ఞానవాన్; కిం నామధేయానీత్యారభ్య కేషు దారేషు ప్రసూతానీత్యంతస్య బ్రూహీత్యనేనాన్వయః; పశ్యామః అస్మజ్జిజ్ఞాసిత విషయకత్వద్వచనం శృణుమ ఇత్యర్థః;

జనకః—(౧) కిం న ప్రణీతః కవినా?

లవః—(౨) ప్రణీతో న తు ప్రకాశితః తస్యైవ కోఽప్యేకదేశః భగవతా ప్రబంధాంతరేణ రసవదభినేయార్థీకృతః. తం చ స్వహస్తలిఖితం భగవాన్మునిర్వ్యసృజద్భగవతస్తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య.

జనకః—కిమర్థం?

లవః—(3) స కిల భగవాంస్తమప్సరోభిః ప్రయోజయిష్యతీతి.

జనకః—(౪) సర్వమిదమాకూతకరమస్మాకం.

లవః—(౫) మహతీ పునరస్మిన్ భగవతో వాల్మీకేరాస్థా, యతో యేషామంతేవాసినాం హస్తే తత్పుస్తకం భరతాశ్రమం ప్రతి ప్రహితం తేషామానుయాత్రికశ్చాపపాణిః, ప్రమాదోచ్ఛేదనార్థమస్మద్భ్రాతా ప్రేషితః.

కౌసల్యా—[1]భాఆవి దే అత్థి?

ఛా. [1]భ్రాతాపి తేఽస్తి?

---

౧. న ప్రణీతః కిం న ప్రకటితః కిం? నోక్తః కిమితి వార్థః;

౨. న తు ప్రకాశితః న శ్రావితో నాధ్యాపితశ్చ; రామాయణస్య కోఽపి అనిర్ధారితః ఏకదేశః అంశః; స చ స ప్రమాణే వక్ష్యమాణాంతర్నాటకాఖ్య ఇతి జ్ఞేయం; ప్రబంధాంతరేణ; శ్రవ్యప్రబంధాతిరిక్తదృశ్యప్రబంధరూపరూపకరూపేణ రసవాన్ శృంగారాదిప్రతిపాదకః అభినేయః సాత్త్వికాంగికాదిచతుర్విధాభినయప్రకాశ్యః అర్థః అభిధేయః యస్య స తథోక్తీకృతః; మునిః వాల్మీకిః; తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య నృత్తగీతవాదిత్రశాస్త్రాచార్యస్య భరతస్య భావరాగతాళశాస్త్రాచార్యత్వమూలకతదాద్యక్షరఘటితభరతనామకస్య.

3. సః భరతః; తం ప్రబంధం; అప్సరోభిః ప్రయోజ్యకర్తృభిః ప్రయోజయిష్యతీత్యేతదర్థమ్;

౪. సర్వమిదం; ప్రణీతస్యాప్రకాశనం ప్రబంధాంతరేణ కరణం భరతం ప్రతి ప్రేషణం చ; ఆకూతకరం గూఢార్థకమ్;

౫. ఆస్థా ఆవశ్యకత్వప్రకారం కేచ్ఛా; అనుయాత్రికః అనుచరః, ప్రమాదస్య అనవధానప్రయుక్తప్రతిఘాతస్య ఉచ్ఛేదనార్థం నిరసనార్థం; అస్మద్భ్రాతా మత్సహజః;

లవః—(౧) అస్మాకార్యః కుశో నామ.

కౌసల్యా—(౨) [1]జెట్టో త్తి భణిదం హోది.

లవః—(3) ఏవమేవైతత్ప్రసవక్రమేణ స కిల జ్యాయాన్.

జనకః—(౪) కిం యమావాయుష్మంతౌ ?

లవః—అథ కిమ్.

జనకః—(౫) వత్స! కథయ ప్రకాశం, కథా ప్రపంచస్య, కీదృశః పర్యంతః ?

లవః—(౬) అలీకపౌరాపవాదోద్విగ్నేన రాజ్ఞా నిర్వాసితాం దేవయజన సంభవాం సీతాదేవీమాసన్న ప్రసవ వేదనామేకాకినీమరణ్యే పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యదేవమ్.

కౌసల్యా—(౭) [2]హా వచ్ఛే ముద్ధముహి కో దాణిం దే సరీరకుసుమస్స ఝత్తి దేవ్వదుర్విలాసపరిణామో ఏఆఇణీ పడిదో ?

ఛా. [1]జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి.

ఛా. [2]హా వత్సే ముగ్ధముఖి క ఇదానీం తే శరీరకుసుమస్య ఝటితి దైవదుర్విలాస పరిణామ ఏకాకిన్యా నిపతితః ?

---

౧. ఆర్యః పూజ్యః;

౨. జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి అగ్రజ ఇతి ధ్వనితం భవతి;

3. ప్రసవక్రమేణ జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః; యమళ సాధారణ పూర్వజానుజత్వ వ్యవస్థాపక జననానుపూర్వ్యేణ జ్యేష్ఠ ఇతి భావః;

౪. అతఏవ పృచ్ఛతి—కిం యమావితి.

౫. కథాప్రపంచస్య కథావిస్తరస్య; పర్యంతః అవసానమ్; యద్వా ప్రకాశనం ప్రపంచః; తస్య కోవధిరిత్యర్థః; కేయత్పర్యంతం ప్రకాశిత ఇత్యాశయం

౬. అలీకః మిథ్యాభూతోయః పౌరాపవాదః పౌరకర్తృకదోష కథనం తేన ఉద్విగ్నేన సంభ్రాంతేన రాజ్ఞారామేణ నిర్వాసితాం గృహాచ్చ్యావితాం దేవయజన సంభవాం యాగభూమిజాతాం పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యత్ ఏవ పర్యంత ఇతి యోజనా;

౭. శరీరకుసుమస్య కుసుమసదృశశరీరస్య దైవదుర్విలాసస్య దైవదుశ్చేష్టితస్య పరిణామః ఫలోపధానం కః నిపతితః ఇతి దుఃఖ్యతే;

జనకః—హా వత్సే

స. నూనం త్వయా పరిభవం చ వనం చ ఘోరం
తాం చ వ్యథాం ప్రసవకాలకృతామవాప్య,
క్రవ్యాద్గణేషు పరితః పరివారయత్సు
సంత్రస్తయా శరణమిత్యసకృత్స్మృతోఽహమ్. ౨౩

లవః—ఆర్యే కావేతౌ?

అరుంధతీ—ఇయం కౌసల్యా, అయం చ జనకః.

లవః—సబహుమానఖేదకౌతుకం పశ్యతి.

జనకః—(౧) అహాహ నిర్దయతా దురాత్మనాం పౌరాణాం, అహో రామస్య రాజ్ఞః క్షిప్రకారితా.

స. ఏతద్వైశసవజ్రఘోరపతనం శశ్వన్మమోత్పశ్యతః
క్రోధస్య జ్వలితుం ఝటిత్యవసరశ్చాపేన శాపేన వా. [ఏసిం.

కౌసల్యా—(సభయం) (౧) [1]భఅవది పరిత్తాఅహి.౨. పసాదేహి కుపిదం రా

లవః—స ఏతద్ధి పరిభూతానాం ప్రాయశ్చిత్తం మనస్వినాం.

అరుంధతీ—రాజన్నపత్యం రామస్తే పాల్యాశ్చ కృపణాః ప్రజాః. ౨౫

ఛా. [1]భగవతి పరిత్రాయస్వ ౨. ప్రసాదయ కుపితం రాజర్షిం.

---

౨౩ నూనమితి; క్రవ్యాద్గణేషు వ్యాఘ్రాదిషు పరితస్సమంతాత్ పరివారయత్సు మండలీభూయ వ్యాప్నువత్సు సత్సు సంత్రస్తయా త్వయా అసకృదహం శరణమితి స్మృతః; నూనం సంభావయే.

౧. దురాత్మనాం దుర్బుద్ధీనామ్; క్షిప్రకారితా అసమీక్ష్యకారిత్వమ్;

౨౪. *ఏతదితి; ఏతద్వైశసమేవ మహావ్యసనమేవ వజ్రస్యాశనేర్ఘోరపతనం తీక్ష్ణపతనం శశ్వదుత్పశ్యతో మమ క్రోధస్య శాపేన అనిష్టోపధాయకసంకల్పేన చాపేన వా మారకధనుషా చ ఝటితి జ్వలితుం అవసరః ప్రాప్తకాలతా; రాజర్షిత్వాదితి భావః;

౨. ప్రసాదయ ప్రసన్నం కురు;

ఏష ఇతి. పరిభూతానామవమతానాం మనస్వినాం మహామనసాం ప్రాయశ్చిత్తం కోపప్రతీకారః ఏతత్ప్రసాదనమిత్యర్థః; అపత్యం రామః కృపణా జనాశ్చ తే పాల్యాః రక్షణీయాః.

జనకః—శాంతం వా రఘునందనే తదుభయం యత్పుత్రభాండం హి మే
భూయిష్ఠద్విజబాలవృద్ధవికలస్త్రైణశ్చ పౌరో జనః. ౨౫
అత్రోషం న దధే॥

సంభ్రాంతా వటవః—(ప్రవిశ్య) (౧) కుమార ౨, అశ్వోఽశ్వ ఇతి కోఽపి భూతవిశేషో జనపదేషు శ్రూయతే, సోఽయమధునాస్మాభిః ప్రత్యక్షీకృతః.

లవః—(౨)అశ్వోఽశ్వ ఇతి పశుసమామ్నాయే సాంగ్రామికే చ పఠ్యతే, తద్బ్రూత కీదృశః?

వటవః—అరే శ్రూయతామ్!

ప. పశ్చాత్పుచ్ఛం వహతి విపులం తచ్చ ధూనోత్యజస్రం
దీర్ఘగ్రీవస్స భవతి ఖురాస్తస్య చత్వార ఏవ,

---

౨౫. * శాంతం వేత్యాది. వా అథవా తదుభయం శాపేన చాపేన చ క్రోధస్య జ్వలనాభావ ఇత్యర్థః; యత్ యస్మాత్పుత్రభాండం పుత్ర ఏవ భాండం మూలధనం పుత్రభూతమూలధనమ్; భూయిష్ఠాని భూయాంసి ద్విజాః బాలాః శిశవో వృద్ధాస్స్థవిరాః వికలా అంధబధిరాదయస్త్రైణం స్త్రీసమూహ ఇత్యేతాని యస్మిన్ స తథోక్తః పౌరో జనశ్చ మేహి మదీయః కిల; తస్మాత్తదుభయం శాపశ్చాపశ్చ శాంతం భవతు నివృత్తం భవతు. రుషం న దధే కోపం న ధారయామి; యద్వా యద్యస్మాద్భూయిష్ఠ ద్విజ బాల వృద్ధ వికలస్త్రైణః పౌరో జనః చ కారేణ రామస్సముచ్చీయతే; తదుభయం రామాత్మకోభయం మే పుత్రభాండం పిత్రాత్మకమూలధనవన్మమ రక్షణీయం తత్తస్మాత్ శాంతం క్రోధేన జ్వలితాఽలం రుషం న దధే క్రోధం న ధారయామి; స్థైర్యద్యోతనార్థం ద్విః కథనం;

౧. వటవః ప్రవిశ్య; అత్ర ఆహురితి శేషః; భూతవిశేషః ప్రాణివిశేషః; జనపదేషు కోసలాదిదేశేషు. ఆరణ్యత్వాదేవముక్తిః; శ్రూయతే శాబ్దబోధ విషయో భవతి; ప్రత్యక్షీకృతః చక్షుర్విషయీకృతః;

౨. పశుసమామ్నాయే పశుద్రవ్యకయాగప్రతిపాదకవేదభాగే; సాంగ్రామికే యుద్ధకాండే చ; కీదృశః కిం లక్షణకః.

౨౬. పశ్చాదిత్యాది. సః అశ్వ ఇత్యుచ్యమానః విపులం పుచ్ఛం పశ్చాద్వహతి; 'మహిషః కోఽయముభయతః పుచ్ఛః' ఇత్యారణ్యకవాసనావ్యావృత్త్యర్థం పశ్చాత్పదం; అన్యథా పుచ్ఛస్య పశ్చాద్వహనావ్యభిచారాత్ తద్వ్యర్థం

శష్పాణ్యత్తి ప్రకిరతి శకృత్పిండకానామ్రమాత్రాన్
కింవ్యాఖ్యానైర్వ్రజతి స పునర్దూరమేహ్యేహి యామః. ౨౬

ఇత్యజినే హస్తయోశ్చాపే చాకర్షంతి.

లవః—(౧) సకౌతుకోపరోధవినయం, అవ్యాః పశ్యత పశ్యత ఏభిర్నీతోఽస్మీతి త్వరితం పరిక్రామతి.

అరుంధతీ జనకౌ—పూరయతు కౌతుకం వత్సః.

కౌసల్యా—(౨) [1]అరణ్ణగబ్భరూవాలావిహిం తుమ్హే తోసిదా, భఅవది జాణామి అహం తం పేక్ఖంతీ వంచిదేత్తి తా ఇదో అణ్ణదో హవిఅ పేక్ఖమ్హ దావ దప్పంతం పలాఅంతం దీహాఉం.

అరుంధతీ—అతిజవేన దూరమతిక్రాంతస్స చపలః కథం దృశ్యతే?

కంచుకీ—(ప్రవిశ్య) (3) భగవాన్వాల్మీకిరాహ జ్ఞాతవ్యమేతదవసరే భవద్భిరితి.

జనకః—అతిగంభీరమేతత్కిమపి భగవత్యరుంధతి? సఖి కౌసల్యే! ఆర్య

ఛా. [1]ఆరణ్యక గర్భరూపాలాపైర్యూయం తోషితాః. భగవతి జానామ్యహం తం ప్రేక్షమాణా వంచితేతి; తస్మాదితోఽన్యతో భూత్వా ప్రేక్షామహే తావద్దృప్యంతం పలాయమానం దీర్ఘాయుషమ్.

విపులమిత్యనేన ఖరవ్యావృత్తిః; తస్య హి పుచ్ఛం గోవత్ కృశం భవతి; ఏవం చ వక్ష్యమాణ విశేషణానాం తత్సాధారణత్వేఽపి న దోషః; ధూనోతి చలయతి; దీర్ఘగ్రీవః; ఆయతికంఠో భవతి; తస్య ఖురాశ్చత్వార ఏవ సాధికా ఇత్యర్థః; శష్పాణి బాలతృణాని అత్తి ఖాదతి: శకృత్పిండకాన్ పురీషపిండాన్ ఆమ్రమాత్రాన్ రసాలశలాటుపరిమితాన్ ప్రకిరతి విక్షిపతి; స పునర్దూరం వ్రజతి గచ్ఛతి;

౧. కౌతుకం హర్షః తస్య ఉపరోధో బలాత్క్రియమాణత్వమ్;

౨. ఆరణ్యకగర్భస్య ఆరణ్యచరశిశోః రూపైరాలాపైశ్చ తోషితాః యూయం; అహం పశ్యంతీ తం వంచితేతి జానామి; రామభద్రసంవాదేన ప్రలోభితాహమితి భావః; దృప్యంతం దర్పవంతం;

3. ప్రవిశ్య కంచుకీ. గృష్టిరిత్యర్థః; అవసరే ప్రాప్తకాలే;

ఏతద్వాల్మీకి వాక్యం; అతి గంభీరం గూఢాశయం కిమప్యపూర్వం; వృద్ధానాం అరుంధతీప్రభృతీనాం వర్గః సమూహః;

గృష్టే! స్వయమేవ గత్వా భగవంతం ప్రాచేతసం పశ్యామః,
ఇతి నిష్క్రాంతో వృద్ధవర్గః.

వటవః—(ప్రవిశ్య) (౧) పశ్యతు కుమార స్తదాశ్చర్యం.

లవః—గృష్టముపగతం చ నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇతి.

వటవః—కథం జ్ఞాయతే?

లవః—(౨) మూర్ఖాః! పఠితమేవ హి యుష్మాభిరపి తత్కాండం, కథం న పశ్యథ? ప్రత్యేకం శతసంఖ్యాకాః కవచినో నిషంగిణో దండినశ్చ రక్షితారః, తత్ప్రాయ మేవ బలమిదం దృశ్యతే, యదీహ చ న ప్రత్యయః తత్పృచ్ఛత.

వటవః—(౩) భో భోః కిం ప్రయోజనోఽయమశ్వః పరివృతః పర్యటతి?

లవః—(౪) సస్పృహమ్ (స్వగతం) అశ్వమేధ ఇతి నామ విశ్వవిజయినాం క్షత్రియాణామూర్జస్వలస్సర్వక్షత్రపరిభావీ మహానుత్కర్షనికషః.

(నేపథ్యే) యోఽయమశ్వః పతాకేయమథవా వీరఘోషణా,
సప్తలోకైకవీరస్య దశకంఠకులద్విషః. ౨౭

౧, దృష్టం చక్షుర్విషయీకృతం; నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇత్యవగత మనుమితం అశ్వమేధాయ ప్రభవత్యాశ్వమేధికః; తత్కాండమశ్వమేధప్రతిపాదక శ్రుతి భాగః; బాలకాండం వా; తత్రాపి హ్యశ్వమేధః ప్రసక్తః; కాండోఽస్త్రీత్యుక్తేః క్లీబత్వం.

౨. ప్రత్యేకమిత్యాది. కవచినః శతం; నిషంగిణః శతం; దండినశ్శతం చ రక్షితార ఇత్యేతన్న పశ్యథ కథమిత్యన్వయః; తత్ప్రాయమేవ కవచ్యాది ప్రచుర మేవ; ఇహ మద్వచసి ప్రత్యయో విశ్వాసో న యది;

౩. కిం ప్రయోజనః కిం ఫలకః; పరివృతః రక్షితృభిరితి శేషః; పర్యటతి పరితో భ్రమతి;

౪. అనాగతే వస్తుని ఇచ్ఛా స్పృహా; సర్వక్షత్రపరిభావీ సకలరాజకులపరి భవజనకః ఉత్కర్షనికషః ఉపాదేయ వైలక్షణ్య జ్ఞాపక దృషద్విశేషః; ఊర్జస్వ లః బలిష్ఠః; అవిచాల్యనికష ఇత్యర్థః;

౨౭. య ఇతి; యోఽయమశ్వః ఆశ్వమేధికోఽశ్వః ఇయమశ్వ ఇత్యర్థః; విధేయ ప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వం; పతాకాత్వం విధేయమ్; సప్తావయవేషు లోకేషు ఏక

లవః—(౧) సగర్వమివ, అహో సందీపనాన్యక్షరాణి,
వటవః—(౨) కిముచ్యతే ప్రాజ్ఞః ఖలు కుమారః.
లవః—(౩) భో భోః కిమక్షత్రియా పృథివీ? యదేవముద్ఘుష్యతే.
(నేపథ్యే) అరే రే మహారాజం ప్రతి కుతః క్షత్రియాః?
లవః—(౪) ధిగ్జాల్మాన్.
ప. యది నో సంతి సంత్యేన † కేయమద్య బిభీషికా?
కిముక్తైరేభిరధునా తాం పతాకాం హరామి వః ౨౫
హే వటవః పరివృత్య లోష్టైరభిఘ్నంతోపనయతైనమశ్వం. ఏష రోహితానాం మధ్యే చరతు.

వీరస్య; ఏకేషు ప్రధానేషు వీరయతి పరాక్రమత ఇత్యేకవీర స్తస్య; సప్తలోకేత్యత్ర మధ్యమపదలోపీ సమాసః; వీరైక ఇత్యాపత్తివారణాయ ఏకేషు వీరయతీతి విగ్రహోఽఙ్గీకృతః; దశకంఠకులస్య రావణవంశస్య ద్విట్ శాతయితా తస్య రామస్య పతాకా విజయధ్వజః; అథవా పూర్వోక్తాతిరేకేణ వీరఘోషణా వీర ఇతి జగదాకర్ణనానుకూల వ్యాపారః.

౧. గర్వః పరోత్కర్షానాదరః; సందీపనాని క్రోధజనకాని; మనః ప్రజ్వలనం క్రోధ ఇత్యుక్తం.

౨. ప్రాజ్ఞ ఇతి. సర్వోఽపి స్వజనం ప్రశంసతీత్యంశజ్ఞ ఇత్యర్థః; *

౩. ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా యత్ ఉద్ఘుష్యతే తస్మాత్ కిమక్షత్రియా పృథివీత్యన్వయః; మహారాజం ప్రతి తదాస్మ్యేః; కుతః కస్మాద్దేశాత్ క్వ వా;

౪. ధిక్ జాల్మాన్ అసమీక్ష్యకారి భవద్విషయకనిందేత్యర్థః.

౨౫. యది నో ఇతి. అత్ర క్షత్రియా ఇత్యనుషజ్యతే. క్షత్రియా న సంతీతి భవద్భిరుచ్యతే యది సంత్యేవేత్యవగంతవ్యమ్; అవ్యక్షత్రియసత్తాధికరణేఽస్మిన్ దివసే. ఇయం విభీషికా భయోత్పాదనం కా? కిమ్కృతేత్యర్థః. రోహితానాం మృగవిశేషాణామ్; దృష్టాం దృష్టరక్తాకారాయాం దృష్టత్వోపచారః; న సహంతే శిక్షణాభావవత్త్వే న భవంతీత్యర్థః; సోఽపి చంద్రకేతురితి యోజనా;

---

† యది తే సంతి సంత్యేవ. ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; తే రామాదయః సంతి యది సంత్యేవ వర్తంతామేవ; తావతా న్యేషాం కా క్షతిః? ఇతి తదర్థః.

* ఆశ్వే ఆశ్వమేధికత్వస్య సత్యత్వాత్కుమారః ప్రాజ్ఞః విద్వాన్, ఇత్యర్థ వర్ణనం యుక్తమ్.

సక్రోధః పురుషః—(ప్రవిశ్య) (౧) ధిక్చాపలం కిముక్తవానసి? తీక్ష్ణతరా హ్యాయుధీయశ్రేణయః శిశోరపి దృప్తాం వాచం న సహంతే, రాజపుత్రశ్చంద్రకేతుర్దుర్దాంతః సోఽప్యపూర్వారణ్యదర్శనాక్షిప్తహృదయో న పరాపతత్యద్యాపి, త్వరితతరమనేన తరుగహనేనాపసర్పత,

బటవః—(౨) కుమార! కృతమనేనాశ్వేన, తర్జయంతి విస్ఫురితశస్త్రాః కుమారమాయుధీయశ్రేణయః దూరే చాశ్రమపదం, తదేహి హరిణప్లుతైః పలాయామహే.

లవః—(౩) విహస్య, కిం నామ విస్ఫురంతి శస్త్రాణి? ఇతి ధనురారోపయన్

ప. జ్యాజిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర-
ము(ద్భా)(ద్గా)రిఘోరఘనఘర్ఘరఘోషమేతత్,

---

౧. దుర్దాంతః అమర్షశీలః; అపూర్వారణ్యదర్శనేన అననుభూతవిపినలోకనేన ఆక్షిప్తహృదయో వ్యాసక్తమనాః; తరూణాం గహనేన దుర్గమసన్నివేశేన; అపసర్పత పలాయధ్వమ్.

౨. కృతమశ్వేన, అశ్వేన సాధ్యం కిమపి నాస్తీత్యర్థః; గర్హాయాం ద్విరుక్తిః అజ్ఞానాదేవాత్ర వయం ప్రవృత్తా ఇతి భావః. విస్ఫురితశస్త్రాః ఘోషవదాయుధాః; తర్జయంతి భయముత్పాదయంతి; ఆశ్రమపదం చ ఆశ్రమస్థానం చ దూరే విప్రకృష్టే; హరిణానాం యాని ప్లుతాని అభూస్పర్శగమనాని తత్సదృశగమనైరిత్యర్థః; పలాయామహే పరాగతా భవామః; అయ గతౌ; తస్య పరేత్యుపసర్గపూర్వకత్వం; ఉపసర్గస్యాయతావితి లత్వం.

౩. విస్ఫురంతి ఘోషయుక్తాని భవన్తి; ధనురారోపయన్, జ్యామితి శేషః.

౪. జ్యాజిహ్వయేత్యాది. జ్యా మౌర్వీ సైవ జిహ్వా రసనా తయా వలయితా వేష్టితా ఉత్కటకోటిరేవ ఉత్తుంగాగ్రభాగ ఏవ దంష్ట్రా యస్య తత్తథోక్తమ్; ఉద్భారయః అసంఖ్యాకా ఘోరా భయజనకా ఘనాః సాంద్రా ఘర్ఘరఘోషా యస్య తత్తథోక్తం; ఏతచ్చాపం క్లీబత్వం విచారణీయం; సామాన్యే నపుంసకత్వం వా? గ్రాసే కబళనే ప్రసక్తముద్యుక్తం హసత్ హాసయుక్తం యదంతకవక్త్రయంత్రం వ్యాఘ్రాది మారణ యంత్రసదృశ కృతాంతాస్య కుహరం తస్య జృంభావిడంబి తదీయ జృంభానుకారి వికటం విషమం ఉదరం మధ్యం యస్య తథావిధం అస్తు;

గ్రాసప్రసక్తహాసదంతకవక్త్రయంత్ర
జృంభావిడంబి వికటోదరమస్తుచాపమ్. ౨౯
ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాన్తాస్సర్వే.

ఇతి చతుర్థోఽఙ్కః.

అస్య చాపస్య తథాభవనం ప్రాప్తకాలమిత్యర్థః; జ్యాజిహ్వేవ జ్యాజిహ్వేత్యుపమాలంకారో వ్యాఖ్యేయః; కోటిదంష్ట్రేత్యత్ర తుకోట్యాత్మకం దంష్ట్రాసదృశమితి వ్యాఖ్యేయం. విశేష్యవిశేషణభావస్య కామచారత్వాన్న దోష ఇత్యాహుః.

వాధూలవంశజనుషా భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయామవసితస్తురీయోఽఙ్కః.
ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం
చతుర్థోఽఙ్కః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

పంచమోఽఙ్కః

(౧) నేపథ్యే

(౨) భోభోస్సైనికాః జాతం జాతమస్మద్బలానామవలంబనం.

ప. నన్వేష త్వరితసుమంత్రనుద్యమాన
ప్రోద్వల్గప్రజవితవాజినా రథేన,
ఉత్ఖాతప్రచలితకోవిదారకేతు
శ్శ్రుత్వా వః ప్రధనముపైతి చంద్రకేతుః. ౧

తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టశ్చంద్రకేతుః

ఆర్య సుమంత్ర! పశ్య ౨.

ప. కిరతి కలితకించిత్కోపరజ్యన్ముఖశ్రీ
రవిరతగుణగుంజత్కోటినా కార్ముకేణ,

---

౧. నేపథ్య ఇత్యాది.

౨. సైనికాః సేనాసమవాయినః; జాతమవలంబనం ఉపాశ్రయో లబ్ధ ఇత్యర్థః.

౧. నన్వీతి. సుమంత్రనుద్యమానాః సుమంత్రేణ ప్రేర్యమాణాః ప్రోద్వల్గాః ప్రకర్షేణ చంచలాః ప్రజవితాః ప్రకృష్టవేగయుక్తాః వాజినోఽశ్వా యస్మిం స్తథోక్తేన, ఉత్ఖాతేషు నిమ్నోన్నతప్రదేశేషు ప్రచలితః కోవిదారయుక్తధ్వజవాన్; కోవిదారః కర్ణికారః; ప్రధనం యుద్ధం శ్రుత్వా ఉపైతి నను ఆగచ్ఛతి కిల; ఇయం చూలికా; 'నేపథ్యాంతస్థితైః పాత్రైః చూలికార్థసూచనా' ఇత్యుక్తేః'

౨. కిరతీతి. కలితేన ఆహృతేన కించిత్కోపేన ఈషన్మన్యునా రజ్యంతీ రక్తీభవంతీ ముఖశ్రీః ఆననశోభా యస్య తథోక్తః; అత్ర ప్రత్యర్థినామకించిత్కరత్వాత్కించిత్కోప ఇత్యుక్తమ్; చంచచ్చూడః చలితశిఖండకః; కోఽప్యపూర్వః అయం వీరపోతః వీరశిశుః అవిరతం విశ్రాంతిరహితం యథా తథా గుణే జ్యాయాం

సమరశిరసి చంచత్పంచచూడశ్చమూనా-
ముపరి శరతుషారం కోఽప్యయం వీరపోతః. ౨

ఆశ్చర్యం ౨.

ప. మునిజనశిశురేకస్సర్వతస్సంప్రకోపా-
న్నవ ఇవ రఘువంశస్యాప్రసి(ద్ధిః) (ద్ధః) ప్రరోహః,
దలితకరికపోలగ్రంథి టంకారఘోర-
జ్వలితశరసహస్రః కౌతుకం మే కరోతి. ౩

సుమంత్రః—ఆయుష్మన్,

ప. అతిశయితసురాసురప్రభావం
శిశుమవలోక్య తథైవ తుల్యరూపమ్,
† కుశికసుతమఖద్విషాం ప్రమాథే
ధృతధనుషం రఘునందనం స్మరామి. ౪

గుంజంత్యా అవ్యక్తశబ్దం కుర్వత్యా కోటీ అగ్రే యస్య తథోక్తేన కార్ముకేణ, కరణ భూతయా; సమరశిరసి యుద్ధరంగే చమూనాముపరి శరతుషారం బాణవర్షం కిరతి; తుషారోఽతిసూక్ష్మ సలిలవృష్టిః; అత్ర రజ్యన్ముఖశ్రీః కార్ముకేణ చంచత్పంచచూడ ఇత్యేతైః శరతుషారమిత్యనేన చ తటిత్వతః శక్రచాపయుక్తస్య మేఘకిశోరస్య సామ్యం వ్యజ్యతే.

౩. మునిజనేత్యాది. ఏకః అసహాయః సంప్రకోపాత్ ప్రకృష్టకోపాత్; అవకోపస్య తద్దృష్ట్యాల్పత్వేఽపి చంద్రకేతుబుద్ధ్యా మహత్త్వాదదోషః; సర్వతస్సమంతాత్ దలితానాం కరికపోలగ్రంథీనాం టంకారేణ దశనధ్వనినా ఘోరం భయజనకం జ్వలితం శరాణాం సహస్రం యస్య స తథోక్తః; ఆనంత్యవాచీ సహస్రశబ్దః; నవః ప్రత్యగ్రః రఘువంశస్యాప్రసిద్ధప్రరోహ ఇవ స్థితః అపఖ్యాత్యంకురవత్ స్థితః మునిజనశిశుః మునిజనాః శమప్రధానాః తేష్వపిబాల ఇత్యర్థః; మే కౌతుకం హర్షం కరోతి ఉత్పాదయతి.

౪. అతీతి. తథైవ తుల్యరూపం యథా రామేణ తుల్యప్రభావః తథైవ తుల్యాకార ఇత్యర్థః. తథావిధం; కుశికసుతమఖద్విషాం సుబాహుప్రభృతీనాం; అత్ర స్మృతిమదలంకారః.

---

† అత్ర తథైవ తుల్యరూపమితి ప్రాచీనపాఠ ఏవయుక్తః, అన్యథాఽన్వయో క్లేశాత్.

చంద్రకేతుః—(౧) మామేకముద్దిశ్య భూయసామారంభ ఇతి హృదయమపత్రపతే.

ప. అయం హి శిశురేకకో మదభరేణ, భూరిస్ఫుర
త్కరాళ కరకందలీజటిల శస్త్రజాలైర్బలైః
క్వణత్కనకకింకిణీ ఝణఝణాయితస్యందనై
రమందమదదుర్దినద్విరదవారిదాడంబరై రావృతః. ౫

సుమంత్రః—(౨) వత్స ఏభిస్సమస్తైరపి నాలమస్య కిం పునర్వ్యస్తైః.

చంద్రకేతుః—(౩) ఆర్య త్వర్యతాం ౨. అనేన మహానాశ్రిత జన ప్రమాథోఽయముపారబ్ధః.

తథాహి—ప. ఆగర్జద్గిరికుంజకుంజరఘటావిస్తీర్ణకర్ణజ్వర
జ్యానిర్ఘోషమమందదుందుభిరవై రాధ్మాతముజ్జృంభయన్,
వేల్లద్భైరవరుండఖండనికరై ర్వీరో విధత్తే భువం
తృప్యత్కాలకరాళవక్త్రవిఘసవ్యాకీర్యమాణామివ. ౬

---

౧. అపత్రపతే లజ్జతే.

౫. అయమితి. అయమేకకశ్శిశుః ఏకాకీ బాలః మదభరేణ వీరపానసముపజనితమదాతిశయేన భూరి అధికం స్ఫురంతీషు చలంతీషు కరాళాసు క్రూరాసు కరకందళీషు కరాగ్రేషు జటిలాని నిబిడాని శస్త్రజాలాని యేషాం తైస్తథోక్తైః; క్వణంతీభిశ్శబ్దం కుర్వతీభిః కనకకింకిణీభిః హేమమయక్షుద్రఘంటికాభిః ఝణఝణాయితాశ్శబ్దవిశేషయుక్తాః స్యందనాః యేషు తైస్తథోక్తైః; అమందం మదదుర్దినం మదోదకవృష్టిర్యేషు తైస్తథోక్తైః ద్విరదైర్గజైః డామరైః భయంకరైః బలైస్సైన్యైరావృతః.

౨. సమస్తైస్సహితైః నాలం న పర్యాప్తిరిత్యర్థః; వ్యస్తైః పృథక్స్థితైః.

౩. ఆశ్రితజనానాముపజీవిజనానాం ప్రమాథో మారణం.

౬. ఆగర్జదితి. వీరః అయం లవః అమందదుందుభిరవైరతిశయిత భేరీశబ్దైః ఆధ్మాతం ద్విగుణీకృతం, ఆగర్జతాం భయవశాత్ గాఢగర్జనం కుర్వతాం గిరికుంజకుంజరాణాం పర్వతగుహావర్తిగజానాం ఘటాయై పఙ్క్తయే విస్తీర్ణః దత్తః కర్ణజ్వరో యేన తథోక్తశ్చాసౌ జ్యానిర్ఘోషశ్చ; తముజ్జృంభయన్ ఉల్బణయన్ సన్ వేల్లద్భిర్లుఠద్భిః భైరవైర్భయంకరైః రుండఖండానాం శిరఃకపాలానాం నికరైః

సుమన్త్రః—(౧)(స్వ) కథమనేన సహాయుష్మతశ్చంద్రకేతోర్ద్వంద్వ సంప్రహారమనుజానీమః. (విచింత్య) అథవా ఇక్ష్వాకుకులవృద్ధాః ఖలు వయం, ప్రత్యుపస్థితే చ కా గతిః?

చంద్రకేతుః—(౨)సవిస్మయలజ్జాసంభ్రమం. హన్త ధిగపావృత్తాన్యేవ సర్వతస్సైన్యాని.

సుమన్త్రః—(రథవేగం నిరూప్య) ఆయుష్మన్నేష తే వాగ్విషయస్సవీరః.

చంద్రకేతుః—(విస్మృతిమభినీయ) (౩) ఆర్య కిం నామధేయ ఆఖ్యాత ఆహ్వాయకైః.

సుమన్త్రః—లవ ఇతి.

చంద్రకేతుః—౪. భో భో లవ మహాబాహో కిమేభిస్తవ సైనికైః?
ఏషోఽహమేహి మామేవ తేజస్తేజసి శామ్యతు. ౪

సుమన్త్రః—కుమార.

౫. వినివర్తత ఏష కశ్చన బాలః పృతనానిర్మథనాత్త్వయోపహూతః,
స్తనయిత్నురవాదిభావలీనామవమర్దాదివ దృప్తసింహశాబః. ౫

(౬) తతః ప్రవిశతి ధీరోద్ధతపరాక్రమో లవః. ౭. సాధు రాజపుత్ర

స్వమూర్తేః భువం తృష్యతః పిపాసితస్య కాలస్య మృత్యోః కరాళవక్త్రస్య విఘసైర్భుక్తశిష్టైః వ్యాకీర్యమాణామివ సంస్తీర్యమాణామివ విధత్తే కరోతి; తృష్యదిత్యనేన పిపాసాపరేణ మృత్యునా అర్ధజగ్ధముక్తా ఇతి వ్యజ్యతే.

౧. ద్వంద్వం ప్రహారం ద్వంద్వయుద్ధమ్; అనుజానీమః అంగీకుర్మః; ఇక్ష్వాకుకులవృద్ధాః ఖల్విత్యనేన విమృశ్యకారిత్వమావశ్యకమితి వ్యజ్యతే.

౨. అపావృత్తాని పరాఙ్ముఖీభూతాని.

౩. ఆహ్వాయకైః ఆహ్వానం కుర్వద్భిః.

౪. తేజః శౌర్యం తేజసి శామ్యతు నిర్వాణం భవతు.

౫. వినీతి. పృతనానిర్మథనాత్ సేనాప్రహారాత్ అపాదానే పంచమీ; ఉపహూతః ఆహూతః స్తనయిత్నురవాత్ మేఘధ్వనేః సింహశాబః సింహశిశురివ వినివర్తతే ఇత్యేతత్పశ్యేత్యర్థః.

౬. ధీరోద్ధతస్య యుద్ధవిద్భటస్య పరాక్రమో యస్యేత్యర్థః; ధీరోదాత్తాదయశ్చత్వారో నాయకాః ప్రసిద్ధాః; తేషు ప్రాయేణ భటానామేవ ధీరోద్ధతత్వమ్;

సాధు ౨. సత్యమైక్ష్వాకః ఖల్వసి, తదహం పరాగత ఏవాస్మి.

(నేపథ్యే) మహాన్ కలకలః.

లవః—(సావేగం పరావృత్య) (౧) ఆః కథమిదానీం భగ్నా అపి పునః ప్రతినివృత్తాః పృష్ఠానుసారిణః పర్యవష్టభ్నంతి చమూపతయః ధిగ్జాల్మాన్.

ప. అయం శైలాఘాతక్షుభితబడబావక్త్రహుతభు-
క్ప్రచండక్రోధార్చిర్నిచయకబళత్వం వ్రజతు మే,
సమంతాదుత్సర్పద్ఘనతుములసేనాకలకలః
పయోరాశేరోఘః ప్రళయపవనాస్ఫాలిత ఇవ. ౯

(పరిక్రామతి).

చంద్రకేతుః—భో భో కుమార!

ప. అత్యద్భుతాదసి గుణాతిశయాత్ప్రియో మే
తస్మాత్సఖా త్వమసి యన్మమ తత్తవైవ,
తత్కిం నిజే పరిజనే కదనం కరోషి?
నన్వేష దర్పనికషస్తవ చంద్రకేతుః. ౧౦

లవః—(సహర్షసంభ్రమం పరావృత్య) (౨) అహో మహానుభావస్య ప్రసన్నకర్కశవీరవచనప్రయుక్తిర్వైకర్తనస్యేవ కుమారస్య, తత్కిమేభిరేనమేవ తావత్సంభావయామి. (నేపథ్యే పునః కలకలః)

---

౧. ఆ ఇతి గర్వే; భగ్నా అపి అపజితా అపి పర్యవష్టభ్నంతి సమీపస్థితా భవంతి; అవాచ్యాలంబనా విదూర్యయోరితి సత్వం.

౯. అయమిత్యాది. సమంతాదుత్సర్పన్ వ్యాప్నువన్ అయం ఘనతుములసేనా కలకలః శైలాఘాతేన మందరసంఘట్టనేన క్షుభితో విపర్యస్తో యః బడబావక్త్రహుతభుక్ బడబాముఖాగ్నిః తద్వత్ప్రచండస్య తీక్ష్ణస్య క్రోధార్చిర్నిచయస్య కోపాగ్నిజ్వాలాసమూహస్య కబళత్వం భక్ష్యత్వం వ్రజతు క ఇవ, పయోరాశేరోఘః ప్రవాహ ఇవ.

౧౦. అతీతి. మమ త్వం సఖాసి తస్మాన్మదీయం యద్వస్తు తత్త్వదీయమేవ తన్నిజే పరిజనే కిమర్థమేవం కదనం యుద్ధం కరోషి; తవ దర్పపరీక్షాస్థానమేవ చంద్రకేతురిత్యర్థః.

౨. ప్రసన్నా ప్రసాదవతీ కర్కశా కఠినా చ; ఆపాతతోరమ్యాపర్యాలో

లవః—సక్రోధనిర్వేదం ఆః కదర్థీకృతోఽహమేభిర్వీరసంవాదవిఘ్నకారిభిః పాపైః, తదభిముఖం పరిక్రామతి.

చంద్రకేతుః—ఆర్య దృశ్యతాం ద్రష్టవ్యం.

వ. దర్పేణ కౌతుకవతా మయి బద్ధలక్ష్యః
పశ్చాద్బలైరనుసృతోఽయముదీర్ణధన్వా,
ద్వేధా సముద్ధతమరుత్తరళస్య ధత్తే ౧౧
మేఘస్య మాఘవతచాపధరస్య లక్ష్మీం.

కుమార ఏవం ద్రష్టుమపి జానాతి; కేవలం వయం తు పరవంతో విస్మయేన.

చంద్రకేతుః—భో భో రాజానః.

వ. సంఖ్యాతీతైర్ద్విరదతురగస్యందనస్థైః పదాతౌ
వత్రైకస్మిన్ కవచనిబిడైర్నద్ధధర్మోత్తరీయే,

చనే తు కతినేత్యర్థః; వీరవచనప్రయుక్తిః వీరవాదప్రయోగః; సంభావయామి పురస్కరోమి.

కదర్థీకృతః అనుచితవ్యాపారవాన్ కృతః వీరసంవాదస్య చంద్రకేతో రుక్తిప్రత్యుక్తికాయాః;

౧౧. దర్పేతి; కౌతుకవతా సామర్థ్యదర్శనేచ్ఛాయుక్తేన దర్పేణ బలేన మయి బద్ధలక్ష్యః దత్తచక్షుః మయి వ్యవసితలక్ష్యత్వాన్నాన్యా; ఉదీర్ణధన్వా ఉత్క్షిప్తచాపః అయం లవః ద్వేధా సముద్ధతపవనచలితస్య మఘవత్సంబంధి చాపధరస్య వర్షుకఘనస్య లక్ష్మీం శ్రియం ధత్తే.

౧౨. సంఖ్యాతీతైరిత్యాది. సంఖ్యాతీతైరసంఖ్యేయైః ద్విరదతురగస్యందనే తిష్ఠంతీతి ద్విరదతురగస్యందనస్థాః తథావిధైః కవచనిచితైర్వారబాణపిహితైః అపరవయసి వార్ధకే † ఖ్యాతికామైర్విజయప్రశస్తికామనావద్భిః కాలజ్యేష్ఠైర్వయోధికైః

---

† న విద్యతే పరముత్క్రాంతం వయో యస్య సః అపరవయాః బాలః తస్మిన్ ఇత్యర్థమంగీకృత్యాస్య పదస్య లవవిశేషణత్వం యుక్తం కాలజ్యేష్ఠైరిత్యస్య ప్రతినిర్దేశత్వాత్; అన్యథా; సంఖ్యాతీతైరిత్యాదీనామేకస్మిన్నిత్యాది ప్రతినిర్దేశవత్కాలజ్యేష్ఠైరిత్యస్య ప్రతినిర్దేశాభావాన్న్యూనతా స్యాత్.

కాలజ్యేష్ఠైరపరవయసి ఖ్యాతికామైర్భవద్భి

స్సోఽయం బద్ధో యుధి (సమభట) పరికరస్తేన ధిగ్వో ధిగస్మాన్. ౧౨

లవః—(సోన్మాదం) (౧) కథమనుకంపతే నామ? (విచింత్య) భవతు, కాలహరణప్రతిషేధాయ జృంభకాస్త్రేణ తావత్సంస్తంభయామి సైన్యానీతి ధ్యానం నాటయతి.

సుమంత్రః—(౨) తత్కిమకస్మాదుల్లోలాసైన్యనిర్ఘోషాః ప్రశామ్యంతి?

లవః-(౩) పశ్యామ్యేన మధునా ప్రగల్భం.

సుమంత్రః-(౪) వత్స మన్యే కుమారేణ జృంభకాస్త్రమామంత్రితమితి.

చంద్రకేతుః—(౫) కస్సందేహః?

స. వ్యతికర ఇవ భీమస్తామసో వైద్యుతశ్చ
ప్రణిహితమపి చక్షుర్గ్రస్తముక్తం హినస్తి;
అథ లిఖితమివైతత్సైన్యమస్పందమాస్తే
నియతమమితవీర్యం జృంభతే జృంభకాస్త్రం. ౧౩

భవద్భిరేకస్మిన్నసహాయే పదాతౌ పాదచారిణి సద్ధచర్మోత్తరీయే అత్ర అస్మిన్ శిశౌ విషయే యోఽయం సమభరః ఏకాభిభావః బద్ధః తేన వః ధిక్; అస్మాంశ్చ ధిక్ యుష్మాకమవ్యవధానేన నిందా అస్మాకం తు యుష్మద్ద్వారా.

౧. అనుకంపతే నామ దౌర్బల్యమాశంక్య మద్దుఃఖం పరిజిహీర్షతి. కాలహరణప్రతిషేధాయ కాలయాపననివృత్తయే; సంస్తంభయామి నివృత్తవ్యాపారాణి కరోమి;

౨. ప్రశామ్యంతి విరమంతి;

౩. ప్రగల్భం ప్రౌఢం;

౪. ఆమంత్రితం ఆహూతం;

౫. కస్సందేహః ఆమంత్రితమిత్యత్ర కస్సంశయ ఇత్యర్థః; మన్య ఇత్యస్య సంభావనావాచిత్వాత్తస్యాశ్చోత్కటకోటికసంశయరూపత్వాత్;

౧౩. వ్యతికర ఇతి; తమస్సంబంధీ తామసః విద్యుత్సంబంధీ వైద్యుతశ్చ; తథావిధో వ్యతికరస్సంపర్కః ప్రణిహితమపి ప్రతిహితమపి ప్రయత్నేన విక్షిప్తమపి; గ్రస్తంచ ముక్తంచ; ఖంజనజ్ఞాదివత్సహాసః; తమసా గ్రస్తం జ్యోతిషా ముక్తం; తమసస్సు

(౧) ఆశ్చర్యం.

ప. పాతాళోదరకుంజపుంజితతమశ్శ్యామైర్నభో జృంభకై
రుత్తప్తస్ఫురదారకూటకపిశజ్యోతిర్జ్వలద్దీప్తిభిః,
కల్పాక్షేపకఠోరభైరవమరుద్వ్యస్తైరభిస్తీర్యతే
లీనాంభోదతటిత్కడారకుహరైర్వింధ్యాద్రికూటైరివ. ౧౪

సుమంత్రః—(౨) కుతః, పునరస్య జృంభకాణామాగమస్స్యాత్ ?

చంద్రకేతుః—భగవతః ప్రాచేతసాదితి మన్యే.

సుమంత్రః—(౩) నైతదేవమస్త్రేషు విశేషతో జృంభకేషు.

ప. కృశాశ్వతనయా హ్యేతే కృశాశ్వాత్కౌశికం గతాః,
అథ తత్సంప్రదాయేన రామభద్రే స్థితా ఇతి. ౧౫

చంద్రకేతుః—(౪) అపరేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాస్స్వయమేవ
సమ్యఙ్మంత్రదృశః పశ్యంతి.

త్కల్పత్వాద్గ్రస్తత్వమ్; జ్యోతిషి చ కార్యకరత్వాత్తతో ముక్తత్వం; చక్షుః
హినస్తి బాధతే; నియతం నిశ్చితం. అజితేతి పాఠే అనభిభూతేత్యర్థః.

౧. ఆశ్చర్యం అభూతపూర్వం;

౧౪. పాతాళేతి. పాతాళోదరమేవ కుంజః గుహా తస్మిన్ పుంజితాని సంఘాతభావం ప్రాప్తాని యాని తమాంసి తద్వచ్ఛ్యామైః; ఉత్తప్తం అగ్నితప్తం స్ఫురత్ తేజిష్ఠం చ యదారకూటం ధాతువిశేషః తస్య యత్కపిశం పింగం జ్యోతిః తద్వజ్జ్వలద్దీప్తిభిః అతఏవ కల్పాక్షేపే కల్పావసానే కఠోరేణ దృఢేన భైరవేణ భీతిజనకేన మరుతా వ్యస్తైః క్షిప్తైః; లీనాంభోదాని తటిత్కడారాణి చ కుహరాణి యేషాం తథోక్తైః; కడారం కపిశం; వింధ్యాచలశృంగైరివ స్థితైః జృంభకైర్నభః అభిస్తీర్యతే ఆచ్ఛాద్యతే.

౨. కుతః పునః కస్మాత్పురుషాత్పునః అస్య అవసరః;

౩. అస్త్రేషు విషయే ఏతత్ ఆగమనం ఏవం న; త్వన్మతరీత్యా న ఘటతే; జృంభకాస్త్రేషు విషయే ఏతత్ప్రాచేతసాదధిగమ ఇత్యేతద్విశేషత ఏవం న సుతరాం ఘటతే;

౧౫. కృశాశ్వేతి; ఏతే అస్త్రదేవతావిశేషాః కృశాశ్వతనయాః కృశాశ్వమునినా ఆదౌ జనితాః; హీతి ప్రసిద్ధౌ; కౌశికం విశ్వామిత్రం; అథ అనంతరం తత్సంప్రదాయేన విశ్వామిత్రోపదేశేన.

౪. అపరేఽపి శిష్యత్వేభ్యోఽన్యేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాః వ్యాప్తసత్త్వంవిత్ప్రకాశాః మంత్రద్రుశః స్వయమేవ సంప్రదాయేన వినాపి;

సుమంత్రః—(౧) వత్స సావధానో భవ. ఉపాగతస్తే ప్రతివీరః.

(౨) కుమారావన్యోన్యపక్షం ప్రతి.

(స్వగతం) అహహో ప్రియదర్శనః, (సస్నేహానురాగం నిర్వర్ణ్య).

ప. యదృచ్ఛాసంవాదః కిము గుణగణానామతిశయః
పురాణో వా జన్మాంతరనిబిడబద్ధః పరిచయః,
నిజో వా సంబంధః కిము విధివశాత్కోఽప్యవిదితో
మమైతస్మిన్ దృష్టే హృదయమవధానం రచయతి. ౧౬

సుమంత్రః—(3) భూయసా జీవినాం ధర్మ ఏషః, యత్స్వరసమయీ కస్యచిత్క్వచిత్ప్రీతిః, యత్ర లౌకికానాముపచారస్తారామైత్రీ చక్షూరాగ ఇతి త్వద(మ) ప్రతిసంఖ్యేయనిబంధనం (ప్ర)ప్రేమాణమామనంతి.

---

౧. సావధానోఽనన్యమనాః;

౨. కుమారౌ లవచంద్రకేతూ; ప్రియం సుఖజనకం దర్శనం యస్య స తథోక్తః స్నేహో మైత్రీ; అనురాగః భోగ్యతాజ్ఞానం.

౧౬. యదృచ్ఛేతి. యదృచ్ఛయా దైవేన సంవాదస్సమాగమో యస్య స తథోక్తః యదృచ్ఛయా దైవేన సంవాద ఐకరూప్యం యస్య స తథోక్తో వా; రామాదిగుణగణైరేకరూప ఇతి హృదయం † తథావిధో గుణగణానామతిశయః కిము? పురాణః పురాతనః జన్మాంతరేషు అన్యేషు జన్మసు నిబిడబద్ధః దృఢారూఢః పరిచయః వాసనా కిము? విధివశాత్ దైవేచ్ఛయా అవిదితః నిజః కోఽపి సంబంధః జననసంబంధః కిము? యతః ఏవం తతః హృదయం కర్తృ; అవధానం వ్యాపారాంతరరహితతాం రచయతి కరోతి; అథవా ఏతస్మిన్ దృష్టే సతి, మమ హృదయం కర్మ; గుణాతిశయాదిషు త్రిష్వన్యతమోఽనిశ్చితః అనవధారితః అవధానమవహితం కరోతీత్యర్థః; కృత్యల్యుటో బహులమిత్యుక్తేః కర్మణి ల్యుడిత్యాహుః.

3. భూయసేత్యాది. యత్ర యస్యాం ప్రీతౌ తారామైత్రీ మైత్ర తారా కనీనికా ప్రేమ వా; చక్షూరాగః ఆదరాద్వీక్షణం "చక్షుః ప్రీతిర్భవేత్" ఇత్యుక్తః చక్షూరాగ ఇతి చ లౌకికానాం జనానాం ఉపచారో వ్యవహారః; తాదృశీ కస్య చిత్స్వ

---

† అస్యార్థస్య చంద్రకేతు విషయే సంగతత్వేఽపి లవవిషయేఽకిఞ్చిత్కరత్వాత్పరిష్కృతానుగుణోఽయమ్.

ప. అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా,
స హి స్నేహాత్మకస్తంతురంతర్భూతాని సీవ్యతి. ౧౪
కుమారావన్యోన్యముద్దిశ్య.

ప. ఏతస్మిన్మసృణితరాజపట్టకాంతే
మోక్తవ్యాః కథమివ సాయకాశ్శరీరే,
యత్ప్రాప్తౌ మమ పరిరంభణాభిలాషా
దున్మీలత్పులకకదంబమంగమాస్తే. ౧౫

ప. కిం చాక్రాంతకఠోరతేజసి గతిః కా నామ శస్త్రం వినా?
శస్త్రేణాపి హి తేన కిం న విషయో జాయేత యస్యేదృశః?
కిం వక్ష్యత్యయమేవ యుద్ధవిముఖం మాముద్యతేఽప్యాగ్రజే?
వీరాణాం సమయో హి దారుణరసస్స్నేహక్రమం బాధతే. ౧౬

రుషస్య క్వచిత్పురుషే స్వరసమయీ అకూతరసా అకృత్రిమా వా ప్రీతిరితి యత్ ఏషః; విధేః ప్రాధాన్యాత్ పుంస్త్వం; భూయసా బాహుల్యేన జీవినాం ప్రాణవతాం ధర్మః స్వభావః; అప్రతిసంఖ్యేయ నిబంధనం అవిచారణీయమూలం, తత్ ప్రేమ ప్రమాణం యథార్థానుభవ విషయః; ఆమనంతి అభ్యుపగచ్ఛంతి;

౧౪. అహేతురితి. యః అహేతుః నిష్కారణకః పక్షపాతః అస్తి యస్య ప్రతిసంధానం తస్య అహేతుక పక్షపాతస్య ప్రతిక్రియా నివర్తకవ్యాపారః నాస్తి న సంభవతి; స్నేహాత్మకః ప్రేమమయః సః తంతుః భూతాని ప్రాణినః అంతస్సీవ్యతి అంతస్స్యూతాని కరోతి.

౧౫. రాజపట్టం నీలపట్టవస్త్రం తద్వత్కాంతే కమనీయే ఏతస్మిన్ శరీరే లవే చంద్రకేతౌ చ; పరిరంభణాభిలాషాత్ ఆలింగనేచ్ఛయా ఉన్మీలత్పులకకదంబం ఉద్యద్రోమాంచనికురుంబమ్.

౧౬. కించేతి. కించ పూర్వోక్తాదన్యత్; ఆక్రాంతకఠోరతేజసి ఆక్రాంతం ప్రాప్తం కఠోరం పూర్ణం తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం యేన తస్మిన్విషయే శస్త్రం వినా కా గతిః; శస్త్రసాధనకయుద్ధాతిరిక్తేన కర్తవ్యం న కిమపీత్యర్థః; తర్హి శరీర సౌభాగ్యమనోజ్ఞే శస్త్రన్యాసః క్రియతామిత్యత్రాహ—శస్త్రేణేతి. యస్య శస్త్రస్య ఈదృశో మహావీరః విషయో న జాయేత తేన శస్త్రేణాపి కిం నకిమపీత్యర్థః; తర్హి సౌకుమార్య వీర్యయోః ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిచారేణ సౌకుమార్యానుసారేణ శస్త్రన్యాసః

సుమన్త్రః—(లవం నిర్వర్ణ్య, సాస్రమ్, స్వగతమ్) (౧) హృదయ కిమ
న్యథా పరిప్లవసే ?

ప. మనోరథస్య యద్బీజం తద్దైవేనాదితో హృతమ్,

లతాయాం పూర్వలూనాయాం ప్రసవస్యోద్భవః కుతః ? ౨౦

చన్ద్రకేతుః—ఆర్య సుమన్త్ర ! స్యన్దనాదవతరామి.

సుమన్త్రః— కస్య హేతోః ?

చన్ద్రకేతుః—(౨) ఏకస్తావదయం వీరపురుషః పూజితో భవతి, అపి ఖ
ల్వార్యక్షత్రధర్మః పరిపాలితో భవతి, న రథినః పాదచరమభి
యుంజత ఇతి శాస్త్రవిదః పరిభాషన్తే.

సుమన్త్రః—(స్వ) కష్టాం దశామనుప్రపన్నోఽస్మి

ప. కథం న్యాయ్యమనుష్ఠానం మాదృశః ప్రతిషేధతు ?

కథం వాభ్యనుజానాతు సాహసైకరసాం క్రియాం ? ౨౧

క్రియతా మిత్యత్రాహ—ఉద్యతేఽప్యాయుధే యుద్ధవిముఖం మామయమేన కిం
వక్ష్యతి; యత ఏవం తతః దారుణరసః క్రౌర్యైకవేషః శూరాణాం సమయ ఆచారః
స్నేహక్రమం స్నేహవ్యాపారపరిపాటీం బాధతే నివర్తయతి.

౧. అన్యథా అసంభావ్యవిషయానుసారేణ! పరిప్లవసే చంచలీభవసి! రామ
సాదృశ్యాత్తదపత్యం లవ ఇతి కిం శంకస ఇతి భావః.

౨౦. మనోరథస్యేతి. మనోరథస్య అభిలష్యమాణలవనిష్ఠరామాపత్యత్వస్య
యద్బీజం సీతారూపం తదాదితో హృతం గర్భిణీదశాయామేవ నష్టం! లూనపూర్వా
యామితిపాఠే పూర్వం లూనా ఛిన్నా లూనపూర్వా తథావిధాయాం! భూతపూర్వ
ఇతి నిర్దేశాత్ లూనశబ్దస్య పూర్వనిపాతః, పూర్వలూనాయామితి పాఠే తు
పూర్వస్మిన్ కాలే లూనాయామిత్యర్థః! ప్రసవస్య పుష్పస్య.

౨. తావత్ ప్రథమం వీరపురుషః లవః పూజితః భవతి; ద్వయోరవతరణ
ప్రయోజనయోః ప్రథమం వీరపురుషపూజా భవతి; క్షత్రధర్మః ఖల్వపి పరిపాలి
తోఽనుష్ఠితో భవతి; పాదచరం పదాతిం రథినో నాభియుంజత ఇతి తేన న యు
ధ్యంత ఇతి శాస్త్రవిదః క్షత్రియధర్మప్రతిపాదకార్థశాస్త్రజ్ఞాః పరిభాషంతే వదంతి.

౨౧. కథమితి. న్యాయ్యం శాస్త్రసమ్మతమనుష్ఠానంరథాదవతరణం ప్రతిషేధతు

చంద్రకేతుః—(౧) యత్తాతమిశ్రా అపి పితుః ప్రియసఖం త్వామర్థసంశయేషు పృచ్ఛంతి, తత్కిమార్యో విస్మృతోఽసి?

సుమంత్రః—(౨) ఆయుష్మన్యథాధర్మమనురుధ్యసే.

ప. ఏష సాంగ్రామికో న్యాయ ఏష ధర్మస్సనాతనః.
ఇయం హి రఘుసింహానాం వీరచారిత్రపద్ధతిః. ౨౨

చంద్రకేతుః— (౩) అప్రతిరూపం వచనమార్యస్య.

ప. ఇతిహాసం పురాణం చ ధర్మప్రవచనాని చ,
భవంత ఏవ జానంతి రఘూణాం చ కులస్థితిమ్. ౨౩

సుమంత్రః—(సస్నేహాస్రం పరిష్వజ్య)-

ప. జాతస్య తే పితురపీంద్రజితో నిహంతు
ర్వత్సస్య వత్స కతినామ దినాన్యమూని?

నిషిధ్యాత్ నివర్తయేదిత్యర్థః; సాహసైకరసాం సహసా ప్రవృత్తైకవేషాం క్రియామనుష్ఠానం అభ్యనుజానాతు అనుమన్యేత.

౧. తాతమిశ్రా అపి; మిశ్రశబ్దః పూజ్యవాచీ; రామాదయో౽పి అర్థసంశయేషు అనుష్ఠేయానుష్ఠేయసందేహేషు పితుః దశరథస్య ప్రియసఖం త్వాం పృచ్ఛంతి జిజ్ఞాసాం బోధయంతి;

౨. యథాధర్మం క్షత్రియధర్మానతిక్రమేణ.

౨౨. ఏషఇతి. ఏషః వీరపురుషపూజారూపః సాంగ్రామికః సంగ్రామే భవః న్యాయః కల్పః; ఏషః సనాతనః చిరంతనః క్షత్రియధర్మః; ఇయం పూర్వోక్తద్వయీ వీరచారిత్రపద్ధతిః వీరవ్యాపారపరిపాటీ.

౩. అప్రతిరూపం నిస్తుల్యం.

౨౩. ఇతిహాసః రామాయణభారతాదికం; పురాణం, సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చేత్యాద్యుక్తలక్షణకం; ధర్మాః నిత్యనైమిత్తికాదయః ప్రోచ్యంతే ప్రకాశ్యంతే ఏభిరిత్యర్థే కరణాధికరణయోశ్చేతి ల్యుటి ధర్మప్రవచనాని మన్వాదిస్మృతయ ఇత్యర్థః; కులస్థితిం కులమర్యాదామ్.

౨౪. జాతస్యేతి. వత్స చంద్రకేతో వత్సస్య అస్మచ్ఛిశోః ఇంద్రజితో నిహంతుః తే పితుః లక్ష్మణస్యాపి జాతస్యోత్పన్నస్య సతః అమూని దినాని ఏతావాన్ జీవనకాల ఇతి యావత్; కతి నామ కియంతి నామ; యద్వా వత్సస్య జాతస్య

తస్యాప్యపత్యమనుతిష్ఠతి వీరధర్మం
దిష్ట్యాగతం దశరథస్య కులం ప్రతిష్ఠామ్. ౨౪

చన్ద్రకేతుః—హా, అప్రతిష్ఠే కులజ్యేష్ఠే కా ప్రతిష్ఠా కులస్య నః,
ఇతి దుఃఖేన తప్యన్తే త్రయో నః పితరోఽపరే. ౨౫

సుమన్త్రః—హృదయమర్మచ్ఛేదదారుణాని ఏతాని చన్ద్రకేతోర్వచనాని.

లవః—హంత మిశ్రీకృతో రసక్రమో వర్తతే.

హ, యథేందావానందం వ్రజతి సముపోఢే కుముదినీ
తథైవాస్మిన్ దృష్టిర్మమ కలహకామః పునరయం,
ఝణత్కారక్రూరక్వణితగుణగుంజద్గురుధను
ర్ధృతప్రేమా బాహుర్వికటవికరాళోల్బణరసః. ౨౬

చన్ద్రకేతుః—అవతరణం నిరూపయన్, ఆర్య! సౌమిత్రశ్చన్ద్రకేతురభి
వాదయతే.

అమూని దినాని కతినామేత్యన్వయః; తస్య లక్ష్మణస్య యజ్జాతం జన్మ తత్సంబంధి దినాని జన్మప్రభృతిదినానీత్యర్థః; తస్యాప్యపత్యం; కర్తృ; వీరధర్మమనుతిష్ఠతి అనుసరతి; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాహాత్మ్యం వా ఆగతం ప్రాప్తం; 'ప్రతిష్ఠా స్థితి మాహాత్మ్యే' ఇతి యాదవః, దిష్ట్యేత్యానందే.

౨౫. కులజ్యేష్ఠే రామే అప్రతిష్ఠే స్థితిశూన్యే అనపత్యే సతీతి యావత్ † త్రయః పితరో లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః.

---

† అయం భావః; అఙ్గాదఙ్గాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయసే, "ఆత్మా వై పుత్రనామాసి" ఇతి శ్రుతేః. "అథాప్యస్య ప్రజాతిమమృతమామ్నాయ ఆహ ప్రజామను ప్రజాయసే తదు తే మర్త్యామృతమితి అథాపి స ఏవాయం విరూఢః పృథక్ ప్రత్యక్షేణోపలభ్యతే దృశ్యతే చాపి సారూప్యం దేహత్వమేవాన్యత్" ఇత్యాపస్తంబస్మృతేశ్చ పితైవ పుత్రరూపేణోత్పద్యతే ఇతి సిద్ధత్వాత్పితుః స్థితిః పుత్రరూపేణైవేత్య ప్రతిష్ఠ ఇత్యనేనాయమర్థస్సంపద్యత ఇతి.

సుమన్త్రః—(౧) అహితస్యైవ పరాభవాయ మహాఽఽదివరాహః కల్ప
తామ్ † అపి చ,

౧౨. దేవస్త్వాం సవితా ధినోతు సమరే గోత్రస్య యస్య పతిః
త్వాం మైత్రావరుణోఽభినన్దతు గురుర్యస్తే గురూణామపి,
ఐన్ద్రావైష్ణవమాగ్నిమారుతమథో సౌపర్ణమోజోఽస్తు తే
దేయాదేవ చ రామలక్ష్మణధనుర్జ్యాఘోషమన్త్రో జయమ్. ౧౨

లవః—(౨) కుమార! అతిహి నామ శోభసే రథస్థ ఏవ, కృతం కృత
మత్యాదరేణ.

చన్ద్రకేతుః—(౩) తర్హి మహాభాగోఽప్యన్యం రథమలంకరోతు.

లవః—(౪) ఆర్య ప్రత్యారోపయ రథం రాజపుత్రమ్. [చనమ్

సుమన్త్రః—(౫) కుమార త్వమప్యనురుధ్యస్వ వత్సస్య చన్ద్రకేతోర్వ

---

౧. అహితస్యైవ అనభిమతస్యైవ పరాభవాయ అవమతయే ఆదివరాహః ప్రళయార్ణవమగ్నభూమేరుద్ధర్తా వరాహరూపేణావతీర్ణో భగవాన్ కల్పతాం తస్మిన్ సమర్థో భవతు;

౧౨. దేవఇతి, సవితా సూర్యః త్వాం ధినోతు ప్రీణయతు మైత్రావరుణః వసిష్ఠః; ఇన్ద్రస్య విష్ణోశ్చేదమైన్ద్రావైష్ణవమ్; దేవతాద్వంద్వే చేత్యానఙ్; అగ్నేర్మారుతస్య చేదమాగ్నిమారుతం; ఇద్వృద్ధావితి ఇత్; సౌపర్ణం గరుడదైవత్యం; ఓజః, పరాక్రమః; జ్యాఘోషఏవ మన్త్రః జయం పరాభిభవం దేయాద్దద్యాత్; ఆశిషి లిఙ్ దద్యాదిత్యర్థః.

౨. శోభసే హృద్యో భవసి; అత్యాదరేణ కృతం అలం, అవరోహణం న కార్యమితి భావః;

౩. తర్హి మదవరోహణే అనిష్టే సతి.

౪. ప్రత్యారోపయ పునరారోపయ, రాజపుత్రం చన్ద్రకేతుమ్;

౫. త్వమప్యనురుధ్యస్వేతి; యథా చన్ద్రకేతుస్త్వద్వచనం రథాదనవరోహణే నానురోధితవాన్ తథా త్వమపి తద్వచనం రథారోహణే నానుసర;

---

† పుస్తకాన్తరే ఏతద్వాక్యస్థానే “అజితం పుణ్యమూర్జస్వికమత్ స్థస్యైవ తే మహః; శ్రేయసే శాశ్వతో దేవో వరాహః పరికల్పతామ్” ఇత్యయం శ్లోకో దృశ్యతే! అయమేవ పాఠక్రమో యుక్తః - ప్రకృతవాక్యస్య చన్ద్రకేతూద్దేశ్యకాశీరూపత్వాభావేనానుపయుక్తత్వాత్.

లవః—(౧)కో విచారస్స్వేషూపకరణేషు? కిం త్వరణ్యసదో వయమనభ్యస్తరథచర్యాః.

సుమన్త్రః—(౨) జానాసి వత్స దర్పసౌజన్యయోరార్యదాచరితం, యది పునరైక్ష్వాకో రాజా రామభద్రః త్వాం పశ్యేత్తదాస్య స్నేహేన హృదయమభిష్యందేత.

లవః—సుజన ఆర్యస్స రాజర్షిః శ్రూయతే, (సలజ్జమివ)

ప. యది చ వయమప్యేవంప్రాయాః క్రతుద్విషతామరౌ
క ఇవ న గుణైస్తం రాజానం జనో బహుమన్యతే*
తదపి ఖలు మే సవ్యాహారస్తురంగమరక్షిణాం
వికృతిమఖిలక్షత్రాక్షేపప్రచండతయాఽకరోత్. ౨౮

చంద్రకేతుః—కిం ను భవతస్తాతప్రతాపోత్కర్షేఽప్యమర్షః.

---

౧. స్వేషు స్వీయేషు ఉపకరణేషు రథాదిషు అరణ్యే సీదంతి వసంతీత్యరణ్యసదః సూ. సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్; అనభ్యస్తరథచర్యాః అపరిచితరథగతయః.

౨. దర్పసౌజన్యయోర్యదాచరితం పరాక్రమసజ్జనత్వానుగుణో య ఆచారస్తం జానాసీత్యర్థః; అస్య రామభద్రస్య అభిష్యందేత ద్రవేత్.

౨౮. యదీత్యాది. వయం అహం, క్రతుద్విషతాం యజ్ఞవిఘాతకానాం అరౌ శాసితరి రామభద్రే విషయే ఏవంప్రాయా యదిప్రేమపాత్రభూతాశ్చేత్ క ఇవ కో వా రాజానం రంజకం రామభద్రం గుణైశ్శీలాదిభిర్హేతుభిః న బహుమన్యతే? సర్వోఽపి తం సంభావయతీత్యర్థః; సౌజన్యస్య కో విరోధ ఇత్యత్రాహ—తదపి తథాపి అఖిలక్షత్రాక్షేపః సకలరాజతిరస్కారః తేన ప్రచండతయా క్రూరతయా తురంగమరక్షిణాం అశ్వమేధాశ్వరక్షకాణాం వికృతిం మన్యుం; వ్యాహారశ్చ 'తాం పతాకాం హరామి వః' ఇత్యాదికః †.

* "వయమపి న ఖల్వేవంప్రాయాః క్రతుప్రతిఘాతినః క ఇహ చ గుణైస్తం రాజానం న వా బహుమన్యతే" ఇతి ప్రాచీనః పాఠో యుక్తః.

---

† ఏతత్పద్యస్య వ్యాఖ్యా పూర్వోత్తరవాక్యానుగుణా.

లవః—(౧) అస్త్వేష దోషో నామ వా వస్తు పృచ్ఛామః దాంతం రాఘవం రాజానమనుశుశ్రుమ, స కిల నాత్మనా దృప్యతి, నాస్య ప్రజా వా దృప్తా జాయంతే తత్కిమత్ర మనుష్యా రాక్షసీం వాచం వదంతి ?

ప. ఋషయో రాక్షసీమాహుర్వాచమున్మత్తదృప్తయోః,
సా యోనిస్సర్వవైరాణాం సా హి లోకస్య నిర్ఋతిః. ౨౯

(౨) ఇతి హ స్మ తాం నిందంతి ఇతరామభిష్టువంతి

ప. "కామం దుగ్ధే విప్రకర్షత్యలక్ష్మీం
కీర్తిం సూతే దుర్హృదో నిష్ప్రహంతి,
శుద్ధాం శాంతాం మాతరం మంగళానాం
ధేనుం ధీరాస్సూనృతాం వాచమాహుః ఇతి" ౩౦

సుమంత్రః—(౩) పరిపూర్ణస్వభావోఽయం కుమారః ప్రాచేతసాంతేవాసీ వదత్యభ్యుపపన్నామర్షసంస్కారేణ.

లవః—(౪) యత్పునశ్చంద్రకేతో వదసి "కింను భవతస్తాతప్రతాపోత్కర్షేఽప్యమర్షః" ఇతి, కిం వ్యవస్థితవిషయః క్షత్రధర్మః ?

---

౧. దాంతమనహంకృతం అనుశుశ్రుమ శ్రుతవంతస్స్మః; ఆత్మనా స్వయం న దృప్యతి నాహంకరోతి; ప్రజా వా దృప్తా న జాయంతే; రాక్షసీం వాచం దృప్తవాచమ్;

తదాహ—౨౯. ఋషయ ఇతి. యోనిః కారణం నిర్ఋతిః పరిభవహేతుః.

౨. ఇతరాం వక్ష్యమాణామ్.

౩౦. కామమితి. కామమభిలషితం దుగ్ధే ప్రపూరయతి; అలక్ష్మీం విప్రకర్షతి దూరీకరోతి; కీర్తిం గుణవత్తాప్రథాం సూతే జనయతి; దుర్హృదః శత్రూన్ నిష్ప్రహంతి; అతిశయేన నాశయతి; సూనృతా వాగితి శేషః; శుద్ధాం దోషశూన్యాం శాంతాం కార్కశ్యరహితాం మంగళానాం మాతరం హేతుం ధేనుం స్వరూపేణ భోగ్యాం సూనృతాం సత్యప్రియాం ధీరాః ధ్యానశీలాః; ధీరాస్సూనృతాం శుద్ధామాహురితి యోజ్యం; ఇతీతరామభిష్టువంతీతి పూర్వేణాన్వయః.

౩. అభ్యుపపన్నామర్షసంస్కారేణ ఉత్పన్నాసహనవాసనయా;

౪. తాతప్రతాపోత్కర్షేఽప్యమర్ష ఇతి యద్వదసి తత్ర పృచ్ఛామీతి శేషః;

సుమన్త్రః—(౧) వత్స నైవ జానాసి తం దేవమైక్ష్వాకం తద్విరమాతి ప్రసంగాత్.

ప. సైనికానాం ప్రమాథేన సత్యమోజాయితం త్వయా,
జామదగ్న్యస్య దమనే న హి నిర్బన్ధమర్హసి. ౩౧

లవః—(సహాసం) ఆర్య! జామదగ్న్యస్య దమన ఇతి కోఽయముచ్చైర్వాదః?

ప. సిద్ధం హ్యేతద్వాచి వీర్యం ద్విజానాం
బాహ్వోర్వీర్యం యత్తు తత్ క్షత్రియాణామ్,
శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్య-
స్తస్మిన్ దాంతే కా స్తుతిస్తస్య రాజ్ఞః. ౩౨

చంద్రకేతుః— (సోన్మాథమివ) ఆర్య సుమన్త్ర! కృతముత్తరోత్తరేణ,

ప. కోఽప్యేష సంప్రతి నవః పురుషావతారో
వీరో న యస్య భగవాన్ భృగునందనోఽపి,

వ్యవస్థితవిషయః రామభద్రమాత్రనియతాధికరణకః క్షత్రధర్మః క్షత్రియాసాధారణ పరాక్రమాతిశయాదిః;

౧. అతిప్రసంగాత్ అనిష్టప్రసంజనాత్ విరమ విరతో భవ; 'జుగుప్సావిరామే'తి పంచమీ;

౩౧. సైనికానామితి. ప్రమాథేన ప్రకృష్టవిలోడనేన; ఓజాయితం ఓజస్వినేవాచరితం; భావే క్తః; జామదగ్న్యస్య దమనే పరశురామజేతరి రామభద్రే విషయే నిర్వక్తుం రూక్షం వక్తుమ్.

౩౨. సిద్ధమితి. ద్విజానాం విప్రాణాం వాచి వీర్యం పరాభిభవనసామర్థ్యమితి యత్ క్షత్రియాణాం బాహ్వోర్వీర్యమితి చ యత ఏతత్ ఉభయం సిద్ధం ప్రసిద్ధం కిల; జామదగ్న్యః శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణః తస్మిన్ దాంతే సతి తస్య రాజ్ఞ స్తద్దమనకరామభద్రస్య స్తుతిః గుణాభిధానం కా? న కాపీత్యర్థః.

౩౩. కోఽపీతి. యస్య పరశురామశ్చ వీరో న; యదీయజ్ఞానావిషయవీరత్వవాన్ భృగునందనః; యః పురుషః సప్తానాం భువనానాం సమాహారస్సప్తభువనం; తస్యాభయం భయనివారణం తదేవ దక్షిణా ప్రత్యుపకారనిరపేక్షం స్వాభ్యుదయముద్దిశ్య దానం సా పర్యాప్తా పరిపూర్ణా యేషు తథోక్తాని తాతచరితాని పుణ్యాని

పర్యాప్తసప్తభువనాభయదక్షిణాని
పుణ్యాని తాతచరితాని చ కో న వేద. 33

లవః—(౧) కో హి రఘుపతేశ్చరితం మహిమానం చ న జానాతి? యది నామ కించిదస్తి వక్తవ్యం, అథవా శాంతమ్.

వ. వృద్ధాస్తే న విచారణీయచరితాస్తిష్ఠంతు (కింవక్ష్యసి) హుం వర్తతే
సుందస్త్రీదమనేఽప్యఖండయశసో లోకే మహాంతో హి తే,
యాని త్రీణి కుతోముఖాన్యపి పదాన్యాసన్ ఖరాయోధనే
యద్వా కౌశలమింద్రసూనునిధనే తత్రాప్యభిజ్ఞో జనః. 34

చంద్రకేతుః—(౨) ఆః తాతాపవాదిన్ భిన్నమర్యాద! అతి హి నామ వికత్థసే.

లవః—(౩) ఆః మయ్యేవ భ్రుకుటీ (ముఖ) ధరః సంవృత్తః.

సుమంత్రః—స్ఫురితమనయోః కోపేన.

రామభద్రవృత్తలక్షణశుభకర్మాణి; 'పుణ కర్మణి శుభే' ఇతి ధాతుః. న వేద న జానాతి ఏవ. నవః పురుషావతారః కోఽపి; క్షేపేఽయం కింశబ్దః; అత్ర రామచరితలక్షణక్రతూనాం జగదభయదానమేవ దక్షిణేత్యవగమనాద్రూపకాలంకారః.

౧. యది నామ కించిదస్తి వక్తవ్యం; వక్తవ్యం కించిదస్త్యేవేత్యర్థః.

౩౪. వృద్ధా ఇతి. అవిచారణీయచరితాస్తే వృద్ధాస్తిష్ఠంతు వయోమాత్రం తేషాం గౌరవహేతురితి భావః; సుందస్త్రీదమనే తాటకావధేఽపి అఖండయశసః అప్రతిహతకీర్తయః; కుతోముఖాని పరాఙ్ముఖాని పదాని పాదవిన్యాసాః, పరాఙ్ముఖానీతి వాచా వక్తుమపి జుగుప్సయా కుతోముఖానీత్యుక్తం; ఖరాయోధనేఽత్యంతమాసన్నో భూత్వా ఖరస్థితః తదా రామభద్రశ్చాపాకర్షణార్థం పదత్రయం నివృత్య తం జఘానేతి ప్రసిద్ధిః; ఇంద్రసూనుమథనే వాలివధే యత్కౌశలం నైపుణ్యం అంతర్ధానపూర్వకత్వరూపం తత్రాప్యభిజ్ఞో జనో వర్తతే; హుమితి పరిహాసే.

౨. ఆః తాతాపవాదిన్ రామభద్రవిషయకదోషవాదిన్; భిన్నమర్యాద అతిక్రాంతసముదాచార.

౩. భ్రుకుటీముఖః క్రోధప్రయుక్తభ్రూభంగయుక్తవదనః; అనయోర్లవ చంద్రకేత్వోః.

ప. క్రోధేనోద్ధతధూతకుంతలభరస్సర్వాంగజో వేపథుః
కించిత్కోకనదచ్ఛదస్య సదృశే నేత్రే స్వయం రజ్యతః,
ధత్తే కాంతిమిదం చ వక్త్రమనయోర్భంగేన భిన్నం భ్రువో ‡
శ్చంద్రస్యోద్భటలాంఛనస్య కమలస్యోద్భ్రాంతభృంగస్య చ 3౬

లవః — కుమార! ఏహ్యేహి విమర్దక్షమాం భూమిమవతరావః

(ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

పంచమోఽఙ్కః

---

3౫. క్రోధేనేతి. ఉద్ధతా ఉద్గతా ధూతాశ్చలంతః కుంతలభరాః కేశభరా యస్మిం స్తథోక్తః; కోకనదచ్ఛదస్య రక్తారవిందపత్రస్య; రజ్యతః రక్తీభవతః; భ్రువోర్భంగేన భిన్నమనయోరిదం వక్త్రం చ ఉద్భటలాంఛనస్య ప్రకటలక్ష్మణః చంద్రస్య ఉద్భ్రాంతభృంగస్య కమలస్య చ కాంతిం ధత్తే; వక్త్రమితి ఏకవచనోక్తిస్సంతానైక్యప్రయుక్తాత్యంతసారూప్యద్యోతనాయ; నిదర్శనాలంకారః.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయాం పంచమోఽఙ్కోఽవసితః

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం

పంచమోఽఙ్కః.

---

‡ అస్య పద్యస్య ప్రథమస్థానే "చూడామండలబంధనం తరలయత్యాకూతజో వేపథుః" ఇతి, తృతీయపాదస్థానే "దత్తే కాంతిమఖండతాండవితయోర్భంగేన వక్త్రం భ్రువోః" ఇతి చ ప్రాచీనః పాఠః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

ష ష్ఠో ఽ ఙ్కః

తతః ప్రవిశతి విమానేనోజ్జ్వలం విద్యాధరమిథునమ్.

విద్యాధరః— (౧) అహో ను ఖల్వనయోర్వికర్తనకులకుమారయోర కాండకలహాచండయోరుద్ద్యోతితక్షత్రలక్ష్మీకయోరత్యద్భుతో ద్భ్రాంతదేవాసురాణి విక్రాంతవిలసితాని, తథాహి, ప్రియే పశ్య —

౫. రణాత్కారణఝంఝణాత్క్వణిత కింకిణీకం ధను
ర్ధ్వనద్గురుగుణాటనీకృతకరాళకోలాహలమ్,
వితత్య కిరతోశ్శరానవిరతం (పునస్సూర) స్ఫురచ్చూడ) యో
ర్విచిత్రమభివర్ధతే భువనభీమమాయోధనమ్.

---

౧. యుద్ధస్య "దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం" ఇతి దృశ్యత్వప్రతిషేధా త్తతః ప్రవిశతీత్యాదినా విష్కంభేన తదాహ—వికర్తనస్సూర్యః; అకాండకల హేన ఉభయోరప్యేకవంశసత్త్వేన వాస్తవహేతురహితయుద్ధేన ప్రచండయోః క్రూరయోః ఉద్ద్యోతితా క్షత్రలక్ష్మీర్యయోస్తథోక్తయోః అద్భుతేన విస్మయేన ఉద్భ్రాంతాస్సంభ్రాంతా దేవాసురా యైస్తథోక్తాని; విక్రాంతస్య విక్రమస్య విలసి తాని అహో విస్మయనీయానీత్యర్థః.

౧. రణాదితి. రణాత్కారణేన రణాదితి శబ్దహేతుమౌర్వ్యాస్ఫాలనేన ఝం ఝణాత్కారక్వణితయుక్తక్షుద్రఘంటికాయుక్తం, ధ్వనన్ గురుర్గుణో జ్యా యస్యాః తథోక్తయా అటన్యా ధనుష్కోట్యా కృతః కరాళో భీషణః కోలాహలో యేన తథోక్తం ధనుర్వితత్య మండలీకృత్య విస్తార్య వా శరానవిరతం కిరతోర్వర్ష తోస్స్ఫురయోర్లవచంద్రకేత్వోః

ప. విజృంభితం చ దివ్యస్య మంగళాయ ద్వయోరపి,
స్తనయిత్నోరివామందం దుందుభేర్ధుంధుమాయితమ్. ౨

(౧) తత్ప్రతిప్రక్రియతాశానయోః ప్రవీరయోరనవరతమవిరళమిళితవిక చకనకమయకమలకమనీయ సంహతిర్నిరతరుతరుణమణిమయము కుళనికరమకరందసుందరః పుష్పనిపాతః.

విద్యాధరీ—(౨) [1]కింతి పురో ఆఆసం తండ విగుద్ధండతరళతడిచ్ఛటాకడా రం అవరంవిఅ ఝత్తి సంపుత్తం ?

విద్యాధరః—(3) తత్కింను ఖల్వేతస్య.

ప. త్వష్టృయంత్ర భ్రమిభ్రాంత † మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వలః,
పుటభేదో లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః. 3

ఛా. [1]కిమితి పుర ఆకాశం తాండవితోద్దండతరళతటిచ్ఛటాకడారమపర మివ ఝటితి సంవృత్తమ్ ?

---

౨. విజృంభితమితి. స్తనయిత్నోరివ గర్జన్మేఘస్యేవ అమందం దుందుభేర్ధుం ధుమాయితం ధుమధుమశబ్దః విజృంభితం ప్రవృత్తం చ.

౧. అనయోర్దేవచంద్రకేతోర్వాః; తదర్థమిత్యర్థః; అనిరళమిళితా కమలకమ నీయ సంహతిర్యస్మిన్ స తథోక్తః పుష్పనిపాతః పుష్పవృష్టిః.

౨. తటిచ్ఛటయా విద్యుజ్జాలేన కడారం కపిశంఆకాశం అన్యదివజాతమిత్యర్థః.

3. తత్కింను ఖల్వేతస్య కింను ఇతి పదద్వయం; అస్య చ వక్ష్యమాణవాక్య ద్వయే క్రమాదన్వయః;

3. త్వష్ట్రేతి. త్వష్టృశాణచక్రభ్రమిభ్రాంతమార్తండజ్యోతిః కిం? ఉజ్జ్వలః లలాటస్థనీలలోహితచక్షుషః రుద్రలలాటనేత్రస్య పుటభేదో ను ఉన్మీలనం ను? అథవా; కిన్న్వేత్యేకమేవ పదం; మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వల ఇత్యేకం పదం పుట భేదవిశేషణం; జ్యోతిరివోజ్జ్వల ఇతి తదర్థః.

---

† "విశ్వకర్మాఽభ్యనుజ్ఞాతశ్శాకద్వీపే వివస్వతా; భ్రమిమారోప్య తత్తేజశ్శా తయామాస చ క్రమా"దితి మార్కండేయః.

(౧) ఆ జాతక్షోభేః చంద్రకేతునా ప్రయుక్తమస్త్రమాగ్నేయమ్, యస్యాయమగ్నివచ్ఛరసంపాతః, తథా హి.

ప. అవదగ్ధబర్బరితకేతుచామరై-
రపయాతమేవ హి విమానమండలైః,
దహతి ధ్వజాంశుకపటావలీమిమాం
నవకింశుకద్యుతిసవిభ్రమశ్శిఖీ ౪

(౨) ఆశ్చర్యం ౨. ప్రవర్తత ఏవాయముచ్చండవజ్రఖండావస్ఫోటపటురటత్స్ఫులింగకుహరుత్తాలతుములలేలిహానో జ్వాలాసంభారభైరవో భగవానుషర్బుధః, ప్రచండశ్చాస్య సర్వతస్సంపాతః; తత్ప్రియామంశుకేనాచ్ఛాద్య సుదూరమపసరామీతి,

(తథా కరోతి.)

---

౧. జాతక్షోభేణ ప్రకృతివిపర్యాసవతా; ఆగ్నేయమగ్నిదైవత్యం; శరసంపాతః ఇషుధారా;

౪. అవేతి; అవదగ్ధాని ప్రాయేణ దగ్ధాని బర్బరితాని శ్లథితాని దాహజబర్బరధ్వనియుక్తాని వా కేతవః క్షుద్రధ్వజాః చామరాణి వాలవ్యజనాని చ యేషాం తైస్తథోక్తైః విమానమండలైః అపయాతం; భావే క్తః; నవపలాశకుసుమకాంతిసదృశః శిఖీ అగ్నిః ధ్వజా మహాకేతవః తేషామంశుకాని చీనాంశుకాని తాన్యేవ పటాః; సామాన్యవిశేషశబ్దయోః కర్మధారయః; తేషామావలిం; ధ్వజలక్షణకాంతివ్యాజపుంజానితి వార్థః; అత్ర ధ్వజాశ్చ తే అంశుకపటాశ్చేతి విగ్రహః; వ్యాజపర్యాయః కపటశబ్దః అంశవ ఏవ ధ్వజవ్యాజేన వర్తంత ఇతి లా[illegible]త్తేజిష్ఠత్వం ధ్వజానాం లభ్యతే; కిం చాయమాగ్నేయాగ్నిరగ్నిమపి దహతీత్యసంబంధే సంబంధాతిశయోక్తిరిత్యపహ్నవేన సహ సంకరః; ఉపమా; గోబలీవర్దన్యాయో బోధ్యః.

౨. వజ్రఖండస్య అశనిశకలస్య అవస్ఫోటః స్ఫుటనం తద్వత్ పటు తీక్ష్ణం యథా తథా రటత్ స్ఫులింగకుహరః కణబహులః; ఉత్తాలతుములం యథా తథా అతిశయితసంకులం యథా తథా లేలిహానః భృశం కబళ[illegible]; లిహధాతోర్యఙ్లుకి శానచ్; జ్వాలాసంభారేణ జ్వాలాతిశయేన భైరవో భయంకరః ఉషర్బుధః అగ్నిః; అస్యాగ్నేః సంపాతస్సమ్యక్పతనం ప్రచండః అతితీక్ష్ణః;

విద్యాధరీ—(౧) [1]దిట్ఠిఆ ఏదేణ విమలమోత్తాసేలసీఅళసిణిద్ధమసిణంసు
సళేణ ణాహదేహప్పంసేణ ఆణందసందళిదవిఅణో అద్ధోఇదో
ఎవ్వ అందరిదో మే సందావో.

విద్యాధర—అయి కిమత్ర మయా కృతం? అథవా.

ప. న కించిదపి కుర్వాణస్సౌఖ్యైర్దుఃఖాన్యపోహతి.
తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యో హి యస్య ప్రియో జనః. ౫

విద్యాధరీ—(౨) [2]కహం అవిరళవిలోలఘుమ్మంతవిజ్జులదావిలాస మంస
లేహిం మత్తమోరకంఠసామలేహిం ఒత్థరీయది ణహంకణం జల
హరేహిం.

విద్యాధరః—(౩) కుమారలవప్రయుక్తవారుణాస్త్రప్రభావః ఖల్వేషః;
కథమవిరళప్రముక్తవారిధారాసంపాతైః ప్రశాంతమేవ పావ
కాస్త్రమ్.

ఛా. 1దిష్ట్యా ఏతేన విమలముక్తాశైలశీతలస్నిగ్ధమసృణమాంసలేన నాథదేహ
స్పర్శేన ఆనందసందళితవేదనః అర్ధోదిత ఏవాంతరితో మే సంతాపః.

ఛా. కథమవిరళవిలోలఘూర్ణమానవిద్యుల్లతావిలాసమాంసలైః మత్తమ
యూరకంఠశ్యామలైరవస్తీర్యతే నభోంకణం జలధరైః?

---

౧. విమలముక్తాశైలవత్ నిర్దోషమౌక్తికపర్వతవత్ శీతలేన స్నిగ్ధేన స్నేహ
యుక్తేన మసృణేన చాకచక్యవతా మాంసలేన స్ఫీతేన; సర్వత్ర విశేషణసమాసః.
ఆనందేన సందళితా నివర్తితా వేదనా యస్మిన్ సః తథోక్తః; అంతరిత స్తిరోహితః;
అద్ధోదిదో ఇత్యత్ర ధోర్ధధేత్యాదినా సరేఫధకారస్య ధః; మయా కిమత్ర కృతం?
న కిమపీత్యర్థః;

౫. న కించిదపీత్యాది; పూర్వం వ్యాఖ్యాతమ్.

౨. విలోలా చపలమానాః ఘూర్ణమానా వేష్టమానాః; అవస్తీర్యతే ఆచ్ఛా
ద్యతే; అవతీర్యత ఇతి చ పాఠః; ఆగ్నేయాస్త్రప్రతిద్వంద్విత్వాద్వారుణాస్త్రం ప్ర
యుక్తం; మోరేత్యత్ర తు మయూరేత్యాదినా పరేణ సాజ్ఝలా సహోదేరచ ఓత్వమ్;

౩. ధారాసంపాతైర్ధారాణాం సమ్యక్పతనైః ప్రశాంతం నిర్వాణం ప్రమాణాతి
క్రాంతం దోషాయ; కల్పత ఇతి శేషః; ప్రళయవాతేన కల్పాంతమారుతేన ఉత్క్షోభా
అతిశయితక్షోభయుక్తా గంభీరా అనల్పా గుళగుళాయమానాః గుళగుళ ఇత్యనుకరణక
వర్షధ్వనియుక్తా యే మేఘాస్తైః మేదురితేన సాంద్రితేన అంధకారేణ నీరంధ్రం అవి

విద్యాధరీ—[1] పిఅం మే ౨.

విద్యాధరః—హంత భోః సర్వమతిమాత్రం దోషాయ, యత్ప్రలయవాతోత్తాలభుగుభుగాయమానమేఘమేదురితాంధకారనీరంధ్రసద్ధమివ ఏకవారవిశ్వగ్రసనవికచవికరాళకాలవక్త్రకందరవివర్తమానమివ యుగాంతయోగనిద్రానిరుద్ధసర్వద్వారనారాయణోదరనివిష్టమివ భూతజాతం విపద్యతే, సాధు చంద్రకేతో సాధు, స్థానే వాయవ్యమస్త్రమీరితం, యతః.

ప. విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసామపి,
బ్రహ్మణీవ వివర్తానాం క్వాపి విప్రలయః కృతః. ౨౬

పా. [1] ప్రియం మే ౨.

రళం సద్ధమివ; ఏకేన వారేణ విశ్వస్య గ్రసనే కబళనే; ఏకవార ఇత్యావృత్తిః; వికచం వికసితం వికరాళం విశేషేణ భీషణం యత్కాలవక్త్రం మృత్యుముఖం తస్మిన్ వివర్తమానమివ విఘూర్ణమానమివ; యుగాంతే కల్పాంతే యోగనిద్రయా ధ్యానాత్మకస్వప్నేన నిరుద్ధాని సర్వాణి ద్వారాణి యస్య తత్తథోక్తం యన్నారాయణోదరం సమస్తవస్త్వాధారభూతలక్ష్మీనాయకోదరం తస్మిన్ నివిష్టమివ స్థితమివ భూతజాతం ప్రాణిసంఘః విపద్యతే విపత్తిం ప్రాప్నోతి; వాయవ్యం వాయుర్దైవత్యం; 'వాయ్వృత్వి'తి యత్ప్రత్యయః; ఈరితం ప్రేరితమితి యత్ తత్ స్థానే యుక్తం; యతః యస్మాత్.

౨౬. విద్యేతి. విద్యాకల్పేన తత్త్వమస్యాదివాక్యజనితతత్త్వజ్ఞానసదృశేన మరుతా వాయునా కర్త్రా. భూయసాం బహుతరాణాం మేఘానాం క్వాపి క్వచిదపి బ్రహ్మణి నిర్విశేషే సన్మాత్రే కూటస్థచైతన్యే వివర్తానామివ అధిష్ఠానవిషమసత్తాకవ్యావహారిక ఘటపటాదివికల్పానామివ విప్రలయః నివృత్తిః కృతః; ఇదం చాద్వైతమతప్రక్రియయా వ్యాఖ్యాతం; పరమార్థస్తు విద్యాకల్పేన దర్శనసమానాకారావిచ్ఛిన్నస్మృతి సంతానాత్మకసద్విద్యాదిసదృశేన మరుతా బ్రహ్మణి నిఖిలచేతనాచేతనశరీరకే సమస్త కల్యాణగుణాకరే శ్రీమతి నారాయణే వివర్తానామివ విశేషణీభూతచిదచిద్ద్వారక విలక్షణ వికారభూతదేహేంద్రియాదీనామివ విప్రలయః కృతః జగదుపాదానస్య బ్రహ్మణః కార్యత్వనియతనామరూపప్రహాణలక్షణాత్యంతికలయ ఏవ తదపృథక్సిద్ధవిశేషణీభూత జీవస్య మోక్షః; 'స చ తమేవం విదిత్వాతిమృత్యుమేతీ'త్యాది శ్రుతిభిర్భక్తిసాధ్య ఇత్యేవముక్తిః; 'బ్రహ్మైవ సన్ బ్రహ్మాప్యేతీ'త్యుక్తేః.

విద్యాధరీ—(౧)[1] ణాహ కో దాణిం ఏసో ససంభముక్ఖిత్తకరబ్భమిదుత్తరిజ్జంచలో దూరదో ఏవ్వ మహురసిణిద్ధవఅణపడిసిద్ధజుజ్ఝవ్వావారో ఏదాణం కుమారాణం అంతరే విమాణం ఓదారావేది.

విద్యాధరః—ఏష శంబూకవధాత్ప్రభృతి నివృత్తో వసుమతీపతిః.

౨. శాంతం మహాపురుషసంగదితం నిశమ్య
తద్గౌరవాత్సముపసంహృతసంప్రహారః,
శాంతో లవః ప్రణత ఏవ చ చంద్రకేతుః
కల్యాణమస్తు సుతసంగమనేన రాజ్ఞః౹౹ ౭
తదితస్తావద్దేహీతి (నిష్క్రాంతౌ.)

(౩) మిశ్రవిష్కంభః

(తతః ప్రవిశతి రామో లవః ప్రణతశ్చంద్రకేతుశ్చ.)

రామః—పుష్పకాదవతరన్.

ఛా. 1 నాథ క ఇదానీమేష ససంభ్రమోత్క్షిప్తకరభ్రమితోత్తరీయాంచలో దూరత ఏవ మధురస్నిగ్ధవచనప్రతిషిద్ధయుద్ధవ్యాపార ఏతయోః కుమారయోరంతరే విమానమవతారయతి ?

---

౧. ప్రతిషిద్ధః నివర్తితః యుద్ధవ్యాపారో రణవ్యాపారో యేన స తథోక్తః. అంతరే మధ్యే ప్రతిషేధవాక్యేన తయోర్యుద్ధాదవిరతయోస్తయోః మధ్యే రథస్థాపనేన తన్నివర్తయతీతి భావః; ఓదారావేదిఇత్యత్ర 'ణిజ దేదావావే' ఇత్యనేన ణిచ ఆవే ఇత్యాదేశః; అవేత్యస్య 'తోదవాపోతా' ఇతి ఓ ఇత్యాదేశశ్చ;

౨. శాంతమితి. శాంతం కార్కశ్యరహితం మహాపురుషస్య రామస్య సంగదితం వచనం నిశమ్య తద్గౌరవాత్ రామవిషయకగౌరవాత్ స్వబుద్ధ్యా సముపసంహృతః నివర్తితః సంప్రహారో యుద్ధం యేన స తథోక్తః లవః శాంతః నివృత్తవ్యాపారోఽభూత్; చంద్రకేతుశ్చ ప్రణత ఏవ; యత ఏవం తతః సుతాభ్యాం లవచంద్రకేతుభ్యాం సంగమనేన సమాగమేన రాజ్ఞో రామస్య కల్యాణమస్తు; విద్యాధరేణ జ్ఞాతత్వాత్సుతేత్యుక్తమ్.

౩. మిశ్రవిష్కంభః—లక్షణం తూక్తం ప్రాక్.

శ్లో. దినకరకులచంద్ర చంద్రకేతో
సరభసమేహి దృఢం పరిష్వజస్వ,
తుహినశకలశీతలై స్తవాంగై
శ్శమముపయాతు మమాపి చిత్తదాహః. ౮

(ఉత్థాప్య సస్నేహాస్రం పరిష్వజ్య) (౧) అప్యనామయం దివ్యాస్త్రాయోధనస్య?

చంద్రకేతుః— (౨) కుశలమత్యద్భుతప్రియవయస్యలాభాభ్యుదయేన, తద్విజ్ఞాపయామి మామివ పితృమేణ వా పశ్యతు స్నిగ్ధేన చక్షుషాఽముం ప్రవీరమనరాళసాహసం తాతః.

రామః—(లవం నిర్వర్ణ్య) (౩) దిష్ట్యాతిగంభీరకల్యాణాకృతిరయం వయస్యో వత్సస్య. అయం హి.

శ్లో. త్రాతుం లోకానివ పరిణతః కాయవానస్త్రవేదః
క్షాత్రో ధర్మశ్శ్రిత ఇవ తనుం బ్రహ్మకోశస్య గుప్త్యై,

---

౮. దినకరేతి. దినకరకులచంద్ర సూర్యేణ సహ తదీయస్యాస్మద్వంశస్య ఆహ్లాదక; ప్రసిద్ధచంద్రస్య సూర్యం ప్రతి చంద్రత్వాభావేనాస్య తం ప్రత్యపి చంద్రత్వమాధిక్యే పర్యవస్యతి; అతఏవ మమాపి చిత్తదాహ ఇత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే; మమాపి ఏవ మత్యంతతప్తస్యాపి; అనేన పుత్రస్య ప్రస్రవానుతాపాపేక్షయాపి స్వతాపస్య భూయస్త్వం గమ్యతే; శమం నిర్వాణం ఉపయాతు ప్రాప్నోతు.

౧ దివ్యాస్త్రాయోధనస్య అమానుషాస్త్రకరణకయుద్ధస్య; దివ్యాస్త్రైరాయోధనం యస్యేతి బహువ్రీహిః; తవేతి శేషః; అనామయమారోగ్యం;

౨. అత్యద్భుతస్య ఆశ్చర్యకరస్య ప్రియవయస్యస్య లాభ ఏవాభ్యుదయస్తేన; స్నిగ్ధేన స్నేహవతా; అనరాళసాహసం అకుటిలయుద్ధాదివ్యాపారం అముం లవం;

౩ అతిగంభీరా అక్షోభ్యా కల్యాణా మంగళావహా ఆకృతిరాకారో యస్య స తథోక్తః; దిష్ట్యేత్యానందే;

౯. త్రాతుమిత్యాది. లోకాన్ చతుర్దశభువనాని త్రాతుం రక్షితుం కాయవాన్ మూర్తిమాన్ పరిణతః యః అస్త్రవేదః అస్త్రమంత్రభాగః తద్వత్ స్థితః; బ్రహ్మకోశస్య బ్రహ్మాండస్య గుప్త్యై రక్షణాయ తనుం మూర్తిం శ్రితః ప్రాప్తః క్షాత్రో ధర్మ ఇవ స్థితః శౌర్యవీర్యాది రూపక్షత్రియస్వభావ ఇవ స్థితః; సామర్థ్యేనామారబ్ధ

సామర్థ్యానామివ సముదయస్సంచయో వా గుణానా
మావిర్భూయ స్థిత ఇవ జగత్పుణ్యనిర్మాణరాశిః. ౯

లవః—(స్వగతం)(౧)అహో పుణ్యానుభావదర్శనోఽయం మహాపురుషః.

ప. ఆశ్వాస ఇవ భక్తీనామేకమాయతనం మహత్,
ప్రకృష్టస్యేవ ధర్మస్య ప్రసాదో మూర్తిసుందరః. ౧౦

ఆశ్చర్యం ౹.

ప. విరోధో విశ్రాంతః ప్రసరతి రసో నిర్వృతిఘనస్తదౌ
ద్ధత్యం క్వాపి వ్రజతి వినయః ప్రహ్వయతి మామ్,

కార్యనిర్వహణశక్తీనాం సముదయ ఇవ సమూహ ఇవ స్థితః గుణానాం ధైర్యాదీనాం సంచయో వా సమూహ ఇవ స్థితః; 'వా స్యాద్వికల్పోపమయోరి' తి కోశః; ఆవిర్భూయ ప్రత్యక్షీభూయ స్థితః జగత్పుణ్యనిర్మాణానాం జగత్పుణ్యానుష్ఠానానాం రాశిరివ స్థితోఽయం వత్సస్య వయస్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః; అభూతోపమోపక్రమోత్ప్రేక్షా.

౧. పుణ్యే అనుభావదర్శనే యస్య స తథోక్తః; అనుభావః ప్రభావః; దర్శనం సాక్షాత్కారః.

౧౦. ఆశ్వాసఇవేతి. భక్తీనాం. స్నేహపూర్వకానుధ్యానానాం ఆశ్వాస ఇవ దుఃఖవిస్మరణపూర్వకాహ్లాద ఇవ స్థితః; భక్తయోఽన్యత్ర హి క్రియమాణాభిః విషయదోషేణ దుఃఖయంతి; తాభిః రామే క్రియమాణాభిః విషయసౌష్ఠవేన ఆహ్లాదో జాయతే; తద్ధేతౌ తత్త్వారోపః; ఏకమద్వితీయం మహద్విపులం భక్తీనామాయతనం స్థానం; ఆశ్వాసస్నేహభక్తీనామేకమాయతనం మహదితి పాఠాంతరం; అశ్వాసో ద్వేషాభావః; స్నేహః ప్రణయః, భక్తిస్స ఏవ భావనాప్రకర్షేణ ప్రత్యక్షసమానాకారతామాపన్నః, ఏతాసాం ముఖ్యవిషయభూత ఇత్యర్థః; ప్రకృష్టస్య లోకోత్తరస్య ధర్మస్య సుకృతస్య మూర్తిసుందరః ప్రసాద ఇవ స్థితః మహాపురుష ఇతి పూర్వేణాన్వయః; ఉక్తం చ 'రామో విగ్రహవాన్ ధర్మ' ఇతి; ప్రసాద ఇహ ఫలప్రదానోన్ముఖతా.

౧౧. విరోధఇత్యాది. విరోధః వైరం విశ్రాంతః విరతః; నిర్వృతిఘనః ఆనందసాంద్రః రస్యతే చర్వ్యత ఇతి రసః అపరోక్షావభాసరూపః ప్రసరతి వ్యాప్నోతి; తద్విపులం ఔద్ధత్యం దర్పహేతుకాత్మసంభావనారూపం క్వాపి వ్రజతి; వినయః మహాజనసన్నిధౌ స్వోత్కర్షాననుసంధానరూపః మాం ప్రహ్వయతి నమయతి; అస్మిన్ మహాపురుషే దృష్టే సతి సాక్షాత్కృతే సతి కిమితి పరవానస్మి కస్మాద్ధేతోః

ఝడితి త్వయ్యస్మిన్ దృష్టే కిమితి పరవానస్మి యది వా
మహార్ఘస్తీర్థానామివ హి మహతాం కోఽప్యతిశయః. ౧౧

రామః—(స్వగతం) (౧) తత్కిమప్యయమేకపద ఏవ దుఃఖవిశ్రామం దదాత్యుపస్నేహయతి చ కుతోఽపి నిమిత్తాదంతరాత్మానం. ఆశ్చర్యం ౨. అథవా స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమేతత్.

ప. వ్యతిషజతి పదార్థానాంతరః కోఽపి హేతు
ర్న ఖలు బహిరుపాధీన్ ప్రీతయస్సంశ్రయంతే,
వికసతి హి పతంగస్యోదయే పుండరీకం
ద్రవతి చ హిమరశ్మావుద్గతే చంద్రకాంతః. ౧౨

లవః—చంద్రకేతో! క ఏతే?

చంద్రకేతుః—ప్రియవయస్య! నను తాతపాదాః.

లవః—(౨) మమాపి ధర్మతస్తథైవ యతః ప్రియవయస్యేతి భవతోక్తం.

పరతంత్రోఽస్మి! యది వా అథవా తీర్థానామివ గంగాదిపావనసలిలానామివ మహతాం మహాపురుషాణాం మహార్ఘః అమూల్యః శ్లాఘ్య ఇతి యావత్. అతిశయ ఉత్కర్షః కోఽపి అన్యాదృశ ఇత్యర్థః; ఇమం శ్లోకం బహవో బహుమన్యంతే.

౧. ఏకపద ఏవ ఏకక్షణ ఏవ దుఃఖవిశ్రామం దుఃఖనివృత్తిం దదాతి! కుతోఽపి నిమిత్తాత్ అనిర్ధారితాద్ధేతోః అంతరాత్మానం ఉపస్నేహయతి స్నేహయుక్తం కరోతి చ; అథవా పూర్వోక్తపక్షాభావే నిమిత్తసవ్యపేక్షః హేతుసాపేక్షః స్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి యత్ ఏతత్ స్నేహత్వనిమిత్తసవ్యపేక్షత్వరూపం విప్రతిషిద్ధం వ్యాహతమ్.

౧౨. వ్యతిషజతీత్యాది. కోఽపి హేతుః భవితవ్యతారూపః; తస్యాంతరత్వమలౌకికత్వం; పదార్థాన్ అంతఃకరణప్రభృతి వస్తుజాతం వ్యతిషజతి అన్యోన్యలగ్నాన్ కరోతి; అంతర్భావితణ్యర్థోఽయం ధాతుః (కర్మవ్యతిహారాభావాన్నాత్మనేపదం); ప్రీతయః అత్యంతానుకూలత్వజ్ఞానరూపస్నేహాః బహిరుపాధీన్ బాహ్యహేతూన్ న సంశ్రయంతే ఖలు; స్వోత్పాదకత్వేన నాపేక్షంత ఇతి ప్రసిద్ధం; దృష్టాంతమాహ వికసతీత్యాది, పతంగస్య సూర్యస్య; చంద్రకాంతశ్శిలావిశేషః.

౨. ధర్మతః పుణ్యాత్ మిత్రస్య పితా స్వస్యాపి పితేతి శాస్త్రస్యాయమర్థః; స్వపితృవిషయే యాదృశమనువర్తనం తాదృశం మిత్రపితృవిషయకమనువర్తనమహ

చత్వారః ఖలు భవత ఏవం వ్యపదేశభాగిన స్తత్రభవంతో రామాయణకథాపురుషాః తద్విశేషం బ్రూహి.

చంద్రకేతుః—జ్యేష్ఠతాత ఇత్యవేహి.

లవః—(సోల్లాసం) (౧) కథం దేవో రఘునందనస్సఏవ, దిష్ట్యా సుప్రభాత మద్య యదయం దేవో దృష్టః (సవినయకౌతుకం నిర్వర్ణ్య) తాత! ప్రాచేతసాంతేవాసీ లవోఽభివాదయతే.

రామః— ఆయుష్మన్ స్నేహ్యేహీతి (సస్నేహమాలింగ్య) అయి వత్స కృతమత్యంతవినయేన. అంగేన మామపరిశ్లథం పరిరభస్వ.

ప. పరిణతకఠోరపుష్కరగర్భచ్ఛదపీనమసృణసుకుమారః,
నందయతి చంద్రచందననిష్యందజడస్తవ స్పర్శః. ౧౩

లవః—(స్వగతం) (౨) ఈదృశో మాం ప్రత్యమీషామకారణస్నేహః, మయా పునరేభ్య ఏవాభిద్రోగ్ధుమజ్ఞేన వృథా సంబంధపరిగ్రహః

తే శ్రేయసే కల్పత ఇతి; ఏవం చ మద్దర్శనహేతుకపితృత్వవానిత్యర్థః; ఏవం వ్యపదేశస్య తాతపాదశబ్దస్య భాగినః స్వామినః; భాగో హి స్వం భాగీ స్వామీ; తాతపాదశబ్దస్య వాచ్యతయా స్వామినః; అర్థప్రత్యాయనార్థత్వాచ్ఛబ్దస్య వాచ్యశేషత్వం వాచకస్య; తత్రభవంతః పూజనీయాః; రామాయణకథాపురుషాః రామాయణనామకకావ్యప్రబంధప్రధాననాయకాః; తద్విశేషం తాతపాదత్వవ్యాప్య రామత్వాద్యన్యతమత్వధర్మవిశిష్టం బ్రూహి బోధయ.

౧. ప్రాచేతసాంతేవాసీ వాల్మీకిశిష్యః.

౧౩. పరిణతేత్యాది. పరిణతస్య వికసితస్య కఠోరస్య సమగ్రస్య పుష్కరస్య పద్మస్య గర్భచ్ఛదవత్ ఆతపాద్యనభిహతాంతరపత్రవత్ పీనః మాంసలః మసృణః దంతురతారహితః సుకుమారః మృదులః, చందననిష్యందవత్ చందనద్రవవజ్జడః శీతలః అత్ర ఏకమాత్రకష్టమగణస్థానే ప్రయుక్త ఇత్యయమార్యాభేదః.

౨. అమీషాం రామస్యేత్యర్థః; ఈదృశః ఏతత్కాలికస్స్నేహః; అకారణకః ప్రతిబంధకాభావరూపకారణేనాపి శూన్య ఇతి భావః; † ఏభ్య ఏవ ద్రోగ్ధుం

---

† చింత్యమిదం - ప్రతిబంధకాభావరూపకారణశూన్యత్వే సప్రతిబంధకత్వ ప్రతీత్యా ప్రకృతాఽననుగుణత్వాత్; కింతు; అకారణః లౌకికభ్రాతృత్వపుత్రత్వాది కారణరహితః ఇతి వక్తుం యుక్తం.

కృతః. (ప్రకాశం) మృష్యంతామిదానీం లవస్య బాలిశతాం తాతపాదాః.

రామః—(౧) కిమపరాద్ధం వత్సేన?

చంద్రకేతుః—(౨) అశ్వానుయాత్రికేభ్యస్తాతప్రతాపావిష్కరణము పశ్రుత్య వీరాయితమనేన.

రామః—(3) నన్వయమలంకారః క్షత్రస్య.

ష. న తేజస్తేజస్వీ ప్రసృతమపరేషాం విషహతే
స తస్య స్వో భావః ప్రకృతినియతత్వాదకృతకః,
మయూఖైరశ్రాంతం తపతి యది దేవో దినకరః
కిమాగ్నేయో గ్రావా నికృత ఇవ తేజాంసి వమతి? ౧౪

చంద్రకేతుః—(౪) అమర్షోఽప్యస్యైవ శోభతే మహావీరస్య, పశ్యంతు తాతపాదాః, ప్రియవయస్యేనానియుక్తేన జృంభకాస్త్రేణ విక్రమ్య సంస్తంభితాని సర్వసైన్యాని.

ఏతద్విషయ ఏవాపకర్తుం, క్రుధద్రుహేతి చతుర్థీ; బాలిశతాం మూఢతాం; మృష్యంతాం సహంతామ్.

౧. కిమపరాద్ధం కోఽనిష్టాచారః.

౨. అశ్వస్య మేధ్యాశ్వస్య అనుయాత్రికాః అనుయాత్రాయాం నియుక్తాస్తేభ్య ఇతి పంచమీ, ఆవిష్కరణం ప్రకాశనం ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య వీరాయితం వీరవదాచరితమ్.

3. అయం వీరాయితం; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్త్వం అలంకారః శోభాకరః.

౧౪. నేత్యాది. ప్రసృతం అపరేషాం తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం న విషహతే న సహత ఇతి యత్ సః ప్రకృతినియతత్వాత్ ఉపాదానకారణవ్యాప్తత్వాత్ అకృతకః అనాగంతుకః స్వోభావః ధర్మః; సత్కార్యవాదే కారణగుణాః కార్యే ఉపలభ్యంతే; మయూఖైః కిరణైః అశ్రాంతమవిరతం; ఆగ్నేయో గ్రావా అగ్నిశ్త్వాదక సూర్యకాంతశిలా నికృత ఇవ పరిభూత ఇవ తేజాంసి కిం కస్మాత్ వమతి ఉద్గిరతి; దృష్టాంతాలంకారః.

౪. అమర్షోఽపి; న కేవలం తేజః కింతు మన్యురపి; శోభతే హృద్యో భవతి; స్తంభితాని నిర్వ్యాపారాణి కృతాని.

రామః—(౧) వత్స లవ! సంహ్రియతామస్త్రం, త్వమపి చంద్రకేతో నిర్వ్యాపారవిలక్షాణి సాంత్వయ బలాని.

లవః—(౨) (ప్రణిధానం నాటయతి)

చంద్రకేతుః—యదాదిష్టమితి (నిష్క్రాంతః)

లవః—తాత! ప్రశాంతమస్త్రం.

రామః—(౩) వత్స జృంభకాస్త్రాణి సరహస్యప్రయోగసంహారాణి సంపద్యంతే.

ప. బ్రహ్మాదయో బ్రహ్మహితాయ తప్త్వా
పరస్సహస్రం శరద స్తపాంసి,
ఏతాన్యదర్శన్ గురవః పురాణాః
స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమయాని, ౧౫

(౪) తేభ్యః కృశాశ్వస్యాగతాని అథైతామస్త్రమంత్రపారాయణోపనిషదం భగవాన్ కృశాశ్వః పరస్సహస్రపరివత్సరాంతేవాసినే కౌశికాయ ప్రోవాచ, స చ భగవాన్మహ్యమిత్యేవైష పూర్వానుక్రమః, కుమారస్య కుతస్సంప్రదాయః? ఇతి పృచ్ఛామి.

లవః—(౫) స్వతః ప్రకాశాన్యావయోరస్త్రాణి.

---

౧. సంహ్రియతాం ఆకృష్యతాం; జృంభకాస్త్రప్రయుక్తపీడాయా అననుభూతత్వాన్నిర్వ్యాపారతయా విలక్షాణి విస్మయాన్వితాని బలాని; సాంత్వయ మధురోక్తిభిర్మోదయ.

౨. ప్రణిధానం ధ్యానం.

౩. ప్రయోగో నియోజనం; సంహార ఆకర్షణం; సరహస్యా అంగన్యాసాద్యనుష్ఠానసహితా ప్రయోగసంహారా యేషాం తథోక్తాని సంపద్యంతే స్ఫీతాని భవంతి.

౧౫. బ్రహ్మాదయ ఇతి; వ్యాఖ్యాతం.

౪. అస్త్రపారాయణోపనిషదం అస్త్రమంత్రమయీముపనిషదం సహస్రాధికసంవత్సరపరిచర్యానిరతాయ కౌశికాయ విశ్వామిత్రాయ; స చ భగవాన్ విశ్వామిత్రః; పూర్వేషాం గురూణాం అనుక్రమః పరంపరా; సంప్రదాయః గురుముఖోపదేశః; కుతః కస్మాత్.

౫. స్వతః ప్రకాశాని గురూపదేశేన వినా జ్ఞాతాని.

రామః—(విచిన్త్య) (౧) కిం న సంభావ్యతే, ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
కోఽప్యేష మహిమా స్యాత్, ద్వివచనం తు కథమ్?

లవః—భ్రాతరావావాం యమౌ.

రామః—తర్హి ద్వితీయః క్వ? (నేపథ్యే) భో దాణ్డాయన ౨.

ప. ఆయుష్మతః కిల లవస్య నరేన్ద్రసైన్యై
రాయోధనం నను కిమాత్థ సఖే కిమాత్థ?
అద్యాస్తమేతు భువనేష్వధిరాజశబ్దః
క్షత్రస్య శస్త్రశిఖినశ్శమమద్య యాన్తు. ౧౬

రామః—ప. అథ కోఽయమిన్ద్రమణిమేచకచ్ఛవి
ర్ధ్వనినైవ బద్ధపులకం కరోతి మాం,
నవనీలనీరధరగర్జితక్షణ
ప్రతిబద్ధకుట్మలకదంబడంబరం. ౧౭

లవః—(౨) అయమసౌ జ్యాయానార్యః కుశో నామ భరతాశ్రమాత్ప్రతినివృత్తః.

రామః—(౩) (సకౌతుకం) తర్హి వత్స ఇత ఏవాహ్వయైతమాయుష్మన్తం.

లవః—ఏవమితి (పరిక్రామతి) (తతః ప్రవిశతి కుశః ౨.)

(౪) (సక్రోధం కృతధైర్యం చ ధనురాస్ఫాల్య)

---

౧. కిం న సంభావ్యతే సర్వం సంభావితమేవేతి భావః; ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః అతిశయితసుకృతకారణకః; ద్వివచనం తు ఆవయోరితి షష్ఠీద్వివచనం తు.

౧౬. ఆయుష్మత ఇత్యాది. ఆయుష్మతః, అనుజతయా తథోక్తిః; నరేన్ద్రసైన్యైః రాజసైనికైః ఆయోధనం నను యుద్ధం కిం; భువనేషు అధిరాజశబ్దః అస్తం నాశం ఏతు ప్రాప్నోతు; క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేః శస్త్రాణ్యేవ శిఖినో వహ్నయః శమం నిర్వాణం యాన్తు ప్రాప్నువన్తు.

౧౭. అథేతి. ఇన్ద్రమణిమేచకచ్ఛవిః ఇన్ద్రనీలనీలచ్ఛవిః.

౨. జ్యాయాన్ అగ్రజః.

౩. ఇత ఏవ అత్రైవ; ఏతం కుశం.

౪. సక్రోధం కృతధైర్యం చ యథాతథా.

ప. దత్తేంద్రాభయదక్షిణైర్భగవతో వైవస్వతాదా మనో
ర్దృప్తానాం దమనాయ దీపితనిజక్షత్రప్రతాపాగ్నిభిః.
ఆదిత్యైర్యది విగ్రహో నృపతిభిర్ధన్యం మమైతత్తతో
దీప్తాస్త్రస్ఫురదుగ్రదీధితిశిఖానీరాజితజ్యం ధనుః. ౧౪

(౧) (వికటం పరిక్రామతి)

రామః—అహో ను ఖలు భోః కోఽప్యస్మిన్ క్షత్రియపోతే పౌరుషాతిరేకః.

ప. దృష్టిస్తృణీకృతజగత్త్రయసత్త్వసారా
ధీరోద్ధతా నమయతీవ గతిర్ధరిత్రీమ్,

---

౧౪. దత్తేత్యాది. అభయమేవ దక్షిణా అభయదక్షిణా ఇంద్రస్యాభయ దక్షిణా దత్తా యైరితి బహువ్రీహిః; భగవతః షాడ్గుణ్యవతః వైవస్వతాత్ వివస్వత్పుత్రాత్ ఆమనోః మనుమారభ్య దృప్తానాం దమనాయ శిక్షణాయ దీపితః జ్వలితః నిజః అసాధారణః క్షత్రప్రతాప ఏవాగ్నిర్యైస్తథోక్తైః; దహనాయేత్యపిపాఠః. ఆదిత్యైస్సూర్యవంశ్యైః; దిత్యాదిత్యేతిణ్యః; నృపతిభిర్విగ్రహో యది విరోధశ్చేత్ తతస్తదా దీప్తానామస్త్రాణాం స్ఫురంత్యః తరలా ఉగ్రాస్తీక్ష్ణా యా దీధితయః తాసాం శిఖయా కోట్యా నీరాజితా సారార్తికీకృతా మౌర్వీ యస్య తత్తథోక్తం; మమ ఏతద్ధనుః ధన్యం ప్రశస్తం; దీప్తేత్యత్ర సమికంపితేత్యాదిపాఠః.

౧. వికటం విషమం.

౧౫. దృష్టిరితి. తృణీకృతః నిరాకృతః అనాదృతః జగత్త్రయసత్త్వసారః లోకత్రయబలోత్కర్షో యయా సా; ధీరోద్ధతా, ధీరాచ సా ఉద్ధతా చేతి విగ్రహః; కౌమారకేఽపి బాల్యేఽపి గిరివత్పర్వతఇవ, గిరిర్హి ఉత్పత్తిప్రభృతి గురుత్వవాన్ వృక్షాదయస్తు నైవం కింతు పరిణామ విశేషేణ గురుత్వవంతో భవంతి; * కిం వీరో రసఇతి; శత్రుకృతాపరాధాదినా మనః ప్రజ్వలనరూపక్రోధస్థాయికః † స్వసంవేద్య ప్రకాశవిశేషః కిమేతి; రసాలంబనే రసత్వారోపాత్. హేత్వలంకారః; దర్పః యుద్ధకండూలతా.

---

* అత్ర కేచిత్. "అత్ర వీరో రసఇతి శత్రుకృతాపరాధాదినా ప్రజ్వలనరూప క్రోధస్థాయిక స్వసంవేద్య ప్రకాశ విశేషః" ఇతి కేచిదలంకార శాస్త్రసరణావపూర్వం పాటవ ముద్గిరంతి; సర్వైరప్యాలంకారికైరేకకణ్ఠ్యేనోత్సాహస్యైవ వీర రసస్థాయిభావత్వేంగీకారాత్తదత్యంతముపేక్షణీయ"మితి స్వాశయముద్ఘాటయన్తి.

† చింత్యమిదం - వీరరసం ప్రత్యుత్సాహస్యైవ స్థాయిత్వేన రసశాస్త్ర ప్రసిద్ధేః, క్రోధస్తు రౌద్రరసం ప్రతి స్థాయీ.

కౌమారకేఽపి గిరివద్గురుతాం దధానో
వీరో రసః కిమయమేత్యుత దర్ప ఏవ. ౧౯

లవః—(ఉపసృత్య), జయత్వార్యః.

కుశః—(౧) ఆయుష్మన్ కిమియం వార్తా యుద్ధం యుద్ధమితి?

లవః—(౨) యత్కించిదేతత్. ఆర్యస్తు దృప్తం భావముత్సృజ్య వినయేన వర్తతామ్.

కుశః—కిమర్థం ?

లవః—(౩) యదత్ర దేవో రఘునందనః స రామాయణకథానాయకో బ్రహ్మకోశస్య గోపాయితా.

కుశః—(౪) ఆశంసనీయపుణ్యదర్శనస్స మహాత్మా, కింతు స కథమస్మాభిరుపగంతవ్యః? ఇతి సంప్రధారయామి.

లవః—(౫) యథైవ గురుస్తథైవోపసదనేన.

---

౧. ఆయుష్మన్ ఇతి లవం ప్రతి సంబోధనం; యుద్ధం యుద్ధమితి వార్తా ప్రవృత్తిః యుద్ధమాసీదితి జనవాదశ్శ్రూయతే; స కిం సత్య ఇత్యర్థః.

౨. ఏతత్ యుద్ధం యత్కించిత్ అల్పకం న ప్రశ్నార్హమిత్యర్థః; ఆర్యస్తు. జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వప్రయుక్తపూజ్యతాద్యోతనాయ యుష్మచ్ఛబ్దాప్రయోగః; దృప్తం భావం దర్పాత్మకస్వభావం ఉత్సృజ్య త్యక్త్వా; దృప్తమిత్యత్ర భావే క్తః; వినయేన నికర్షప్రతిసంధానేన; ఉపలక్షణే తృతీయా.

౩. యత్ యస్మాత్ దేవః పూజ్యః రఘునందనః రామః అత్ర ప్రీతః తస్మాత్ వినయేన వర్తతామితి పూర్వేణాన్వయః. బ్రహ్మకోశస్య బ్రహ్మాండస్య; గోపాయితా రక్షకః.

౪. మహాత్మా అనన్యసామాన్యస్వభావః సః రామః ఆశంసనీయం అభిలషణీయం పుణ్యం సుకృతమూలం దర్శనం సాక్షాత్కారో యస్య స తథోక్తః భవతీతి శేషః; 'అస్తిర్భవంతీపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి మహాభాష్యోక్తేః అప్రాప్తస్య ప్రయోజనస్య ప్రాప్తుమిచ్ఛా ఆశంసా; కింతు ఏవం సత్యపి అస్మాభిరయం కథముపగంతవ్య ఇతి సంప్రధారయామి కేన ప్రకారేణోపస్థాతవ్య ఇతి మీమాంసే.

౫. యథైవేతి. యథా గురుః పితా ఉపసదనేన సమీపానుభజనేన. ఉపగంతవ్య ఇతి. పూరణీయమ్, తథైవ ఉపసదనేన, అత్రాప్యుపగంతవ్య ఇత్యస్య సంబంధః ఏతత్ గురువదుపసదనీయత్వం.

కుశః—(౧) కథం నామైతత్ ?

లవః—(౨) అత్యుదాత్తస్సుజనశ్చంద్రకేతురౌర్మిలేయః ప్రియవయస్యేతి సఖ్యేన మాముపతిష్ఠతే తేన సంబంధేన ధర్మతస్తాత ఏవాయం రాజర్షిః.

కుశః—(౩) సంప్రత్యవచనీయో హి రాజన్యేఽపి ప్రశ్రయః.

(ఉభౌ పరిక్రామతః)

లవః—(౪) పశ్య త్వేనమార్య మహాపురుషమాకారానుభావగాంభీర్యసంభావ్యమానవివిధలోకోత్తరసుచరితాతిశయమ్.

కుశః—(నిర్వర్ణ్య)

ప. అహో ప్రాసాదికం రూపమనుభావశ్చ పావనః,
స్థానే రామాయణకవిర్దేవీం వాచమవీవృధత్. ౨౦

---

౧. కథం కస్మాద్ధేతోః.

౨. అత్యుదాత్తః అత్యుచ్చస్వభావః సుజనః సమీచీనజనః సౌజన్యవానితి యావత్; ఔర్మిలేయః ఊర్మిలాపుత్రః; స్త్రీభ్యో ఢక్; సఖ్యేన సఖిత్వేన మాముపతిష్ఠతే సంశ్లిష్యతి; ఉపాద్దేవేత్యాదినాతఙ్; తేన సంబంధేన చంద్రకేత్వభ్యుపగతమైత్రీరూప సంబంధేన.

౩. సంప్రతి ధర్మతస్తాతత్వే రాజన్యే రామేఽపి ప్రశ్రయో వినయః అవచనీయో నిర్దుష్టః.

౪. ఆకారః మహాపురుషలక్షణయుక్తవిగ్రహసన్నివేశః; అనుభావః ప్రభావః; గాంభీర్యమక్షోభ్యత్వం; ఏతైస్సంభావ్యమానోఽనుమీయమానః వివిధో నానాప్రకారః లోకోత్తరోవిశ్వాతిశయీ సుచరితానాం సుకర్మణాం అతిశయ ఉత్కర్షో యస్య స తథోక్తస్తమ్.

౨౦. అహో ఇతి. ప్రసాదః పారుష్యరాహిత్యం తస్మిన్ భవం ప్రాసాదికం ప్రసాదగుణఏవాస్య రూపస్య ఉపాదానకారణమితి భావః; రూపం విగ్రహః; పావనః స్వసంబంధాదన్యేషామపి శుద్ధిహేతుః అనుభావః వ్యవసాయవిశేషశ్చ; అహో విస్మయనీయావిత్యర్థః; రామాయణకవిః రామాయణప్రణేతా వాల్మీకిలక్షణకవిః దేవీం వాచం వాగ్దేవీం అవీవృధత్ అవర్ధయదితి స్థానే యుక్తం; 'వృధు వృద్ధావి'తి ధాతోర్ణిచి లుఙి చఙి చ ద్విత్వం; 'అపప్రథది'తిపాఠే 'ప్రథప్రఖ్యానే' ఇతి ధాతుః శేషం పూర్వవత్.

తాతప్రాచేతసాంతేవాసీకుశోఽభివాదయతే.

రామః—ఏహ్యాయుష్మన్.

ప. అమృతాధ్మాతజీమూత స్నిగ్ధసంహననస్య తే,
పరిష్వంగాయ వాత్సల్యాదయముత్కంఠతే జనః. ౨౧

(పరిష్వజ్య) (౧) తత్కిమయం చ దారకః ?

ప. అంగాదంగాత్ప్రసృత ఇవ నిజస్స్నేహజో దేహసారః
ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ బహిశ్చేతనాధాతురేకః,
సాంద్రానందక్షుభితహృదయప్రస్రవేణాభిషిక్తో
గాఢాశ్లేషస్య హి మమ హిమశ్చ్యోతమాశంసతీవ. ౨౨

---

౨౧. అమృతేతి. అమృతాధ్మాతజీమూత ఇవ సుధాపూరితకాళమేఘవత్ స్నిగ్ధం సంహననం గాత్రం యస్య తథోక్తస్య తే పరిష్వంగాయ త్వామాలింగితుం; ఉత్కంఠతే; సర్వేంద్రియసుఖాస్వాదో యత్రాస్తీత్యభిమన్యతే; తత్ప్రాప్తీచ్ఛాం స సంకల్పాముత్కంఠాం కవయో విదురిత్యుక్తాభిలాషవా౯ భవతీతి; అయం జన ఇత్యుక్తేః దయనీయత్వ రూపవస్తుధ్వనిః.

౧. కిమిత్యయం చ దారకః.

౨౨. అంగాదంగాదిత్యాది. అత్ర వ్యస్థాయంపదస్య పద్యస్థసకలైనైవ సంబంధాద్దారకవిశేషణత్వం; ఏవం చ సోఽయం సమస్తవిలక్షణో బుద్ధిసత్త్వ దారకః బాలకః అంగాదంగాత్ సర్వేభ్యోఽంగేభ్యః! ప్రసృతః క్షరితః స్నేహః మైత్ర్యేవ స్నేహః ద్రవద్రవ్యం తస్మి౯ జాతః; అన్యేభ్యోఽపీతి డప్రత్యయః; నిజః నైసర్గికః దేహే రూపలావణ్యసౌందర్యసముదాయాత్మకశరీరే యస్సార ఉత్కృష్టః రూపలావణ్యసౌందర్యసముదాయః స ఇవ స్థితః; స్వరసగ్రాహిణో హి జలాదిద్రవద్రవ్యం సంయోజ్యైవ స్వరసం గృహ్ణంతి తద్వత్ ప్రకృతేఽపి స్నేహలక్షణద్రవద్రవ్యసంబంధేన గాఢాశ్లేషరూపసంఘట్టనవశాత్ బహిస్సృతః స్వదేహసార ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, స్నేహజ ఇత్యత్ర, శ్లిష్టరూపకానుప్రాణితా చ; అత్ర అంగాదంగాదితి మంత్రార్థః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; ఏకః చేతనాధాతుః చైతన్యైకరసే ఆత్మవస్తుని ఏకోఽంశః బహిః ప్రాదుర్భూయ స్థిత ఇవ సాక్షాత్కారార్హస్స౯ స్థిత ఇవ; సాంద్రానందక్షుభితస్య ఘనతరానందేన క్షోభం ప్రాప్తస్య హృదయస్య ప్రస్నవేన ప్రకృష్టసేకేన అభిషిక్తః ఆర్ద్రీకృతః గాఢః దృఢః ఆశ్లేషః యస్య స తథోక్తః; సోఽయం దారకః గాఢాశ్లేషస్య హిమశ్చ్యోతం హిమవర్షం ఆశంసతీవ సూచయతీవ; కిమితి విస్మయే.

లవః—(౧) లలాటంతపస్తపతి ఘర్మాంశుస్తదత్ర సాలవచ్ఛాయే ఆసనపరిగ్రహం కరోతు తాతః.

రామః—యదభిరుచితం వత్సాయ.

(సర్వే పరిక్రమ్య యథోచితముపవిశంతి)

రామః—(స్వగతం)

ప. అహో ప్రశ్రయయోగేఽపి గతిస్థిత్యాసనాదయః,
సామ్రాజ్యశంసినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ. ౨౩
వపురవియుతసిద్ధావేవ లక్ష్మీవిలాసాః
ప్రతికలకమనీయాం కాంతిముద్భేదయంతి,
అమలినమివ చంద్రం రశ్మయస్స్వే యథా వా
వికసితమరవిందం బిందవో మాకరందాః. ౨౪

(౨) భూయి(ష్ఠం చ రఘుకుల కౌమార) ష్ఠాం చ రఘుకులకుమారచ్ఛాయామనయోః పశ్యామి.

---

౧. లలాటంతపః లలాటం తపతీతి విగ్రహః; 'అసూర్య లలాటయో'రితి ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః; మధ్యాహ్నసూర్య ఇతి భావః; తదా హి సర్వాసుదిక్షు లలాటతాపసంయోగోఽపరిహార్యః; అన్యదా తు న తథా; యథోచితం పితృత్వపుత్రత్వానుగుణం.

౨౩. అహో ఇతి. ప్రశ్రయయోగేఽపి వినయసంబంధేఽపి సామ్రాజ్యశంసినః సార్వభౌమత్వసూచకాః గతిస్థిత్యాసనాదయః; ఆదిశబ్దేన ఉక్తివీక్షణాది పరిగ్రహః; భావాః క్రియాః సంతి; అహో విస్మయనీయమ్.

౨౪. వపురితి. అవియుతసిద్ధాః అపృథక్సిద్ధాః లక్ష్మీవిలాసాః లావణ్యాతిశయాః ప్రతికలకమనీయామనుక్షణరమణీయాం కాంతిం చారుతాం వపుః శరీరం ఉద్భేదయంతి ప్రాపయంతీత్యర్థః; ద్వికర్మకం; స్వే స్వీయా మయూఖాః అమలినం నిష్కళంకం చంద్రమివ మాకరందాః మకరందసంబంధినః బిందవః కణాః వికసితం వ్యక్తముకుళీభావమరవిందమివ చ వపుః కాంతిముద్భేదయంతీతి యోజనా.

౨. అనయోః కుశలవయోః భూయిష్ఠం అతిశయేన బహు రఘుకుల కౌమారం రఘువంశసంబంధి బాలత్వం.

ప. కఠోరపారావతకంఠమేచకం
వపుర్వృషస్కంధసుబంధురాంసమ్,
ప్రసన్నసింహస్తిమితం చ వీక్షితం
ధ్వనిశ్చ మాంగల్యమృదంగమాంసలః. ౨౫
(౧) (నిపుణం నిరూపయన్) అయే న కేవలమస్మద్వంశసంవాదిన్యాకృతిః.

ప. అపి జనకసుతాయాస్తచ్చ తచ్చానురూపం
స్ఫుటమివ శిశుయుగ్మే నైపుణోన్నేయమస్తి,
నను పునరివ తన్మే గోచరీభూతమక్ష్ణో
రభినవశతపత్రశ్రీమదాస్యం ప్రియాయాః. ౨౬

---

౨౫. కఠోరేతి. వపుః కఠోరపారావతకంఠవత్ ప్రౌఢపారావతకపోతగళవత్ మేచకం నీలం; వృషస్కంధవత్ వృషభకకుదవత్ సుబంధురౌ సుందరౌ అంసౌ భుజశిఖరౌ యస్య తత్తథోక్తమ్; వీక్షితం ప్రసన్నసింహవత్కార్కశ్యరహితసింహవీక్షితవత్ స్తిమితం అతరళం; ధ్వనిః మాంగళ్యమృదంగవత్ మంగళార్థమృదంగధ్వనివత్ మాంసలః స్ఫీతః; హితార్థకారిషు యత్ప్రిత్యయే ప్రజ్ఞాద్యణి చాదివృద్ధౌ మాంగళ్యశబ్దస్సిద్ధః.

౧. నిపుణం నిరూపయన్ సమ్యగ్విలోకయన్; ఆకృతిరస్మద్వంశ సంవాదినీ కేవలం న భవతి; అస్మద్వంశసంవాదః అస్మత్కులసాదృశ్యం సోఽస్యా అస్తీతి విగ్రహః.

౨౬. అపీతి. తచ్చ తచ్చ అవయవాదికంగుణజాతం చ; ఏవం చ జనకసుతాయాః సీతాయాః అనురూపం సదృశం తచ్చ అవయవాదికం ఇహ శిశుయుగ్మే కుశలవయోః స్ఫుటం వ్యక్తం; తచ్చ గుణజాతం చ నైపుణేన అవహితతయా ఉన్నేయం నిశ్చయార్హం అస్తి విద్యతే; క్రియాద్వయాన్వయేనానైకశేషః; అభినవశతపత్రస్య నూతనకమలస్య శ్రీరివ శ్రీరస్యాస్తీతి తథోక్తం; ప్రియాయాస్తదాస్యం మే అక్ష్ణోః పునర్గోచరీభూతమివ నను భూయోఽపి చక్షుర్విషయీభూతమివ సంభావ్యతే ద్వాదశసంవత్సరేషు చక్షురగోచరం అద్య గోచరతాం గతమితి చ్విప్రత్యయేన లభ్యతే.

ప. శుక్లాచ్ఛదంతచ్ఛవిసుందరేయం సైవోష్ఠముద్రా స చ కర్ణపాశః,
నేత్రే పునర్యద్యపి రక్తనీలే తథాపి సౌభాగ్యగుణస్స ఏవ. ౨౭

(విచింత్య) (౧) తదేతత్ప్రాచేతసాధ్యుషితమరణ్యం; యత్ర కిల దేవీ పరిత్యక్తా; ఇయం చాకృతిరనయోర్వయోఽనుభావశ్చ; యదపి స్వతః ప్రకాశాన్యస్త్రాణీతి తత్రాపి విమృశామి; అపి ఖలు చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం ప్రబుద్ధం స్యాత్? నహ్యసాంప్రదాయికాన్యస్త్రాణి పూర్వేషామపీతి శుశ్రుమ (యదయం విస్మయపరిప్లవమానస్సుఖదుఃఖాతిశయో హృదయస్య విప్రలంభః, యమావితి చ భూయిష్ఠమాత్మసంవాదః, జీవద్వ్యాపత్యచిహ్నోఽపి దేవ్యాగర్భిణీభావ ఆసీత్,

౨౭. శుక్లేతి. శుక్లాచ్ఛదంతచ్ఛవిసుందరా ఇయం ఓష్ఠముద్రా అధరోత్తరోష్ఠసన్నివేశః సైవ సీతాయా ఏవ; కర్ణపాశః పాశాయుధసదృశకర్ణసన్నివేశశ్చ† స ఏవ సీతాసంబంధ్యేవ; నేత్రే పునః అనయోస్సీతాయాశ్చ దృశౌ తు రక్తనీలే యద్యపి అనయోరక్తే; సీతాయా నీలే ఏవ తథాపి సౌభాగ్యగుణః స ఏవ ఏకరూప ఏవ.

౧, ప్రాచేతసాధ్యుషితం వాల్మీకికర్తృకవాసాధికరణం; యత్ర అరణ్యే ఆకృతిరవయవసంస్థానవిశేషః ఇయం ఈదృశీ; వయః ఇదం ద్వాదశవత్సరపరిమితమిత్యర్థః; అనుభావశ్చ ప్రభావశ్చ అయం ఈదృశ ఇత్యర్థః; అస్త్రాణి జృంభకాణి స్వతః ప్రకాశాని గురూపదేశేన వినా జ్ఞాతానీతి యత్ తత్రాపి చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం ప్రసక్తానుప్రసక్తం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం సర్వథా త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యంతీత్యత్ర కృతం ప్రబుద్ధం స్యాత్ ప్రకటం భవేదితి విమృశామీత్యన్వయః; హి యస్మాదసాంప్రదాయికాని గురూపదేశక్రమరహితాని అస్త్రాణి పూర్వేషామపి మనుప్రభృతీనామపి నేతి శుశ్రుమ; తస్మాత్ప్రబుద్ధం స్యాదితి తత్రాపి విమృశామీతి పూర్వేణ సంబంధః; విస్మయే ప్లవమానః అమజ్జన్ సుఖదుఃఖాతిశయః హృదయస్య విప్రలంభః విప్రయోగ

† చింత్యమిదమ్; కింతు, పాశస్తు మృగపక్ష్యాదిబంధనే; కర్ణాంతే శోభనార్థస్స్యాత్కచాంతే నికరార్థకః; ఇత్యాదికోశవశాత్ ప్రశస్తః కర్ణ ఇత్యర్థవివరణం యుక్తమ్.

మూలే ఖండలిఖితగ్రంథస్థానే ప్రాచీనపాఠ ఏవం దృశ్యతే-''అయం చ సంప్లవమానమాత్రానం సుఖాతిశయో హృదయస్య విస్రంభయతే; భూయిష్ఠం చ మయా

సాస్రమ్— పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధిగతే
రహో విస్రబ్ధాయా అపి సహజలజ్జాజడదృశః,
మయైవాదౌ జ్ఞాతః కరతలపరామర్శకలయా
ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను దివసైః కైరపి తయా. ౩౪
(రుదిత్వా) (౧) తత్కిమేతౌ పృచ్ఛామి కేనచిదుపాయేన?

లవః— కిమేతత్?

బాష్పవర్షేణ నీతం వో జగన్మంగలమాననమ్,
అవశ్యాయావసిక్తస్య పుండరీకస్య చారుతామ్. ౩౫

శృంగారః; ప్రాయేణ హి స్వరూపసంతానేవ స్త్రీయౌవనసంయోగవిప్రయోగౌ సుఖదుఃఖహేతూ భవతః; విస్మయే ప్లవమాన ఇత్యనేన విస్మయస్య ప్రవాహాత్మకత్వం ధ్వన్యతే; అజలే ప్లవనాసంభవాత్; యమావితి ద్వావితి అత్ర సంవాదః ప్రకృతానుభూయమానః యమత్వానుమాపస్వపూర్వానుభవః భూయిష్ఠం బహుతరమిత్యర్థః; సామాన్యే క్లీబత్వం; జీవద్వత్సాం యావదపత్యం తస్య చిహ్నం సూచకం యస్మిన్ స తథోక్తః.

౩౪. పరామితి. స్నేహే పరిచయస్య సంతతసాక్షాత్కారస్య వికాసాదతిశయాత్పరాం కోటిం అపకర్షాసమానాధికరణోత్కర్షం అధిగతే ప్రాప్తే సతి రహో విస్రబ్ధాయా అపి లజ్జావిరోధిస్వైరస్థిత్యుపాదకదశావిశేషాపన్నాయా అపి (అర్ధోక్తిః) సహజలజ్జాజడదృశః అపరిహరణీయలజ్జాగుణాక్రాన్తలోచనాయాః; ఆదౌ ప్రథమం; కరతలపరామర్శకలయా పాణ్యుదరపరిమార్జనవిద్యయా; కలాశబ్దేన సూక్ష్మదర్శనం ధ్వన్యతే; గ్రంథిః భస్త్రికా; ద్విధా అపత్యద్వయరూపప్రకారద్వయయుక్త ఇత్యర్థః; జ్ఞాతః నిశ్చితః తదను మజ్జ్ఞానానంతరం కైరపి దినైః కతిపయదివసైః తయా జ్ఞాతః సీతయా స్వయమవగతః.

౧. కేనచిదుపాయేన అనిర్ధారణీయేన వ్యాజేన.

౩౫. బాష్పేతి. జగదభ్యుదయహేతుభూతం వః ఆననం అవశ్యాయేన హిమేన అవసిక్తస్య పుండరీకస్య సితాంభోజస్య; వికసితపాండిమ్నా పుండరీకతోక్తిః; చారుతాం శోభాం నీతం ప్రాపితం; నిదర్శనాలంకారః.

ద్విధా ప్రతిపన్నో దేవ్యా గర్భభార ఆసీత్'' ఇతి, అయమేవ పాఠస్సరసతయాన్వేతి.

కుశః—వ. వినా సీతాదేవ్యా కిమివ న చ దుఃఖం రఘుపతేః
ప్రియానాశే కృత్స్నం కిల జగదరణ్యం హి భవతి,
స చ స్నేహస్తావానయమపి వియోగో నిరవధిః
కిమేవం త్వం పృచ్ఛస్యనధిగతరామాయణ ఇవ. 30

రామః—(స్వగతం) (౧) అయే తటస్థ అయే తటస్థ ఆలాపః కృశం ప్రశ్నేన, ముగ్ధహృదయ! కుతోఽయమాకస్మికస్తే సంప్లవాధికారః? ఏవం వినిర్భిన్నహృదయోద్వేగశ్శిశుజనేనాప్యనుకంపితోఽస్మి. భవతు తావదంతరయామి (ప్రకాశం) వత్సౌ। రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే వాల్మీకేస్సరస్వతీనిష్యందః ప్రశస్తిరాదిత్యవంశస్య తత్ర కౌతూహలేన యత్కించిచ్ఛ్రోతుమిచ్ఛామి,

కుశః—(౨) కృత్స్న ఏవ సందర్భోఽస్మాభిరావృత్తః, స్మృతిం ప్రత్యుపస్థితౌ తావదిమౌ బాలచరితస్యాంతే ద్వౌ శ్లోకౌ.

---

30. వినేతి. సీతాదేవ్యా వినా సీతావియోగే రఘుపతేః కిం వా దుఃఖం నహి సర్వం దుఃఖాత్మకం; కృత్స్నం జగత్ ప్రియానాశే ప్రియాయా అదర్శనే అరణ్యంభవతి హి; స చ స్నేహస్సీతావిషయకః ప్రణయః తావాన్ అపరిమితః; నిరవధిరవసానశూన్యః; అనధిగతరామాయణ ఇవ అనధీతరామాయణ ఇవ.

౧. తటస్థ అపరిజ్ఞాతసీతాపుత్రత్వాస్పర్శనేన ఉక్త ఇత్యర్థః; ఆకస్మికః నిష్కారణకః సంప్లవాధికారః ప్లుతగమనాన్వయః; దుర్లభవిషయమనోరథాయాసః కిమర్థ ఇతి యావత్; అంతరయామి ఛాదయామి; సరస్వత్యా వాణ్యా నిష్యందః ద్రవః; ఆదిత్యవంశస్య ప్రశస్తిః ప్రఖ్యాతిహేతుః రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే; శ్రవణబహుత్వాభిప్రాయకం ద్విరుక్తం; తత్ర యత్కించిత్ శ్రోతుమిచ్ఛామి కౌతూహలం హర్షః;

౨. కృత్స్న ఏవ సకల ఏవ సందర్భః గ్రంథః ఆవృత్తః ఉపాధ్యాయాసహకారేణ ఉచ్చారణానుకూల్యావృత్తివిషయః కృతః స్మృతిం ప్రత్యుపస్థితౌ అభ్యస్మృతివిషయీభూతౌ బాలచరితస్య బాలకాండస్య అంతే అంత్యసర్గాంతే ద్వౌ శ్లోకౌ ద్వే పద్యే;

రామః—(౧) ఉదీరయేతం వత్సౌ.

కుశలవౌ. ప. "ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి,
గుణై రూపగుణైశ్చాపి ప్రీతిర్భూయో౽భ్యవర్ధత.
తథైవ రామస్సీతాయాః ప్రాణేభ్యో౽పి ప్రియో౽భవత్,
హృదయం చైవ జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పరం" † ఇతి. *

రామః—(స్వగతం) (౨) కష్టాతిదారుణో హృదయమర్మోద్ఘాతః. హా
దేవి! ఏవం కిలైతదాసీత్; అహో నిరన్వయవిపర్యాసవిప్రలంభ
స్మృతిపర్యవసాయినస్తావత్సంసారవృత్తాంతాః.

---

౧. వత్సావితి సంబోధనద్వివచనం; ఉదీరయేతం వదేతం; లిఙ్ మధ్యమ ద్వివచనం;

* ప్రియేతి. సీతా పితృకృతా దారా ఇతి రామస్య ప్రియా; గుణైశ్శీలాదిభిః రూపగుణై అభూషితేవ్యాప్యంగేష్వితి లక్షణలక్షితరూపప్రభృతిగుణైః ప్రీతిర్భూయోప్యభ్యవర్ధత. తథైవేతి; తథైవ యథా రామస్య సీతా ప్రియా తథా రామస్సీతాయాః ప్రియో౽భవత్; హృదయం చైవ ఏతకారేణ సీతారామయోరపి స్వప్రీతిజ్ఞానవ్యావృత్తిః; ప్రీతియోగం ప్రీతేరుత్తరోత్తరవృద్ధిసన్నాహం; యోగస్సన్నహనేత్యాద్యుక్తేః;

౨ హృదయమేవ మర్మ తస్యోద్ఘాతః ప్రహారః దారుణః దుస్సహః. హా దేవీత్యాది. ఏతత్ వక్ష్యమాణం ఏవమాసీత్, వక్ష్యమాణప్రకారేణాసీత్; యద్వా ఏతత్; ప్రియాత్విత్యాదిశ్లోకద్వయోక్తమ్ ఏవమాసీత్ యథోక్తమభూత్; హా దుఃఖ్యతే. అహో ఇత్యాది. నిరన్వయవిపర్యాసే నిరన్వయవినాశే "అయం తు ప్రవిలయ" ఇత్యుక్తేః విశ్లేషస్య నిరన్వయవినాశత్వోక్తిః; దీపస్య నిర్వాణజన్యో ధ్వంసః నిరన్వయవినాశః తస్యైవోత్తరోత్తరదశాసంక్రమణలింగాయమేయో ధ్వంసో౽న్యః

---

† ఇమా శ్లోకా ఉపలభ్యమానేషు ముద్రితరామాయణపుస్తకేషు కుత్రాపి బాలకాండాంతే న దృశ్యతే.

"కలికాతాపురముద్రితపుస్తకస్థః పాఠస్తు "ప్రకృత్యైవ ప్రియా సీతా రామస్యాసీన్మహాత్మనః, ప్రియభావస్స తు తయా స్వగుణైరేవ వర్ధితః" ఇతి; శ్రీమతి రామాయణే తు, నైతద్ద్వయమస్తి అపి తు. "తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే, అంతర్జాతమభివ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయం హృదా" ఇత్యేవాస్తి. ఇత్యుక్త్వా యథార్థపాఠం కవిరేవ జానీయాది"తి కేచిద్వ్యాచక్షుః.

క్వ తావానానందో నిరతిశయవిస్రంభబహులః
క్వ చాన్యోన్యప్రేమా క్వ ను గహనాః కౌతుకరసాః
సుఖే వా దుఃఖే వా క్వ ను ఖలు తదైక్యం హృదయయోః
తథాప్యేష ప్రాణస్స్ఫురతి న తు పాపో విరమతి. 3౧

కష్టం భోః కష్టం.

సీతాయాః మరణరూపేఽస్మిన్ నిరన్వయవినాశే విప్రలంభస్మృతిపర్యవసాయినః విప్రలంభశ్చ స్మృతిశ్చ విప్రలంభస్మృతీ; విప్రలంభో వంచనం తచ్చ పరేచ్ఛాధీన భ్రమః; స్మృతిరనుభూతపూర్వవిషయకం జ్ఞానం; తత్పర్యవసాయినః తద్విషయతామాత్రవంతః దైవవంచనాస్మరణమాత్రవిషయాః. సంసారవృత్తాంతాః ప్రణయభోగాదయః; న తు వస్తుసత్తావంత ఇతి భావః; యద్వా నిరన్వయవిపర్యాసాత్మకో యో విప్రలంభః అన్యతరనాశాత్మకవిరహహేతుకవిప్రలంభశృంగారః తస్మిన్ స్మృతిపర్యవసాయినః స్మృతివిషయతామాత్రవంతో భవంతీత్యర్థః; అభిలాషేర్ష్యాప్రవాసవిరహశాపహేతుకత్వేన విప్రలంభశృంగారస్య పంచవిధత్వాత్; "సంభోగో విప్రలంభశ్చ శృంగారో ద్వివిధో మతః; సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః" ఇత్యాదికమిహానుసంధేయమ్; యుక్తశ్చాయమేవార్థః నాటకస్థవిప్రలంభపదస్య విప్రలంభశృంగారపరత్వస్వారస్యాత్; కేచిత్తు అన్వయశ్చ విపర్యాసశ్చ అన్వయవిపర్యాసౌ అన్వయవ్యతిరేకావిత్యర్థః; తౌ న విద్యేతే యేషాం తే నిరన్వయవిపర్యాసాః; అన్వయవ్యతిరేకశూన్యా ఇత్యర్థః: విప్రలభంతే భ్రమంత్యేభిరితి విప్రలంభాః; కరణే ఘఞ్ ప్రత్యయః; అన్వయవ్యతిరేకశూన్యత్వేన సదసద్విలక్షణతయా తుచ్ఛత్వేన విషయాసంబంధేన భ్రమమాత్రహేతవః స్మృతిపర్యవసాయినః స్మృతిమాత్రవిషయాః అతీతఘటాదివదర్థక్రియాకారిత్వవిధురా ఇతి యావత్. ఇతి వ్యాచక్షతే.

3౧. క్వేతి. నిరతిశయేన అనపకృష్టేన విస్రంభేణ భోగదశాయాం స్వైరస్థిత్యుపపాదకలజ్జావిరోధిజ్ఞానవిశేషేణ బహులః స్ఫారః తావాన్ అపరిమేయః ఆనందః క్వ? గత ఇతి శేషః; అన్యోన్యస్య ప్రేమ పరస్పరవిషయకం పరస్పరాధికరణకం చ ప్రేమ ప్రణయః క్వ? గహనా అగాధాః కౌతుకరసాః భోగాభిలాషాః క్వ? హృదయయోః మమ తస్యాశ్చ మనసోః సుఖే వా దుఃఖే వా సుఖదుఃఖానుభవకాలే తత్ తాదృశం ఐక్యం అభిన్నత్వం క్వ? విచ్ఛేదేన హృదయైక్యస్య దౌర్లభ్యం ద్యోత్యతే; తథాపి ఏతేషు సర్వేషు గతేష్వపి పాపః మరణప్రతిబంధకపాపవాన్; పాపగుణసాధకత్వాత్ పాపత్వవ్యపదేశః ఏషః ప్రాణః ఆత్మా స్ఫురతి న తు విరమతి న నశ్యతి.

ప్రియాగుణసహస్రాణాం క్రమోన్మీలనతత్పరః,
య ఏవ దుస్సహః కాల స్తమేవ స్మారితా వయం. ౩౨

ప. యదా కించిత్కించిత్కృతపదమహోభిః కతిపయై
స్తదీషద్విస్తారి స్తనముకుళమాసీన్మృగదృశః,
వయస్స్నేహాకూతవ్యతికరఘనో యత్ర మదనః
ప్రగల్భవ్యాపారస్స్ఫురతి హృది ముగ్ధశ్చ వపుషి. ౩౩

లవః—(౧) అయం తు చిత్రకూటవర్త్మని మందాకినీవనవిహారే సీతాదేవీముద్దిశ్య రఘుపతేః శ్లోకః.

---

౩౨. ప్రియేతి. ప్రియాగుణసహస్రాణాం సౌందర్యసౌజన్యాద్యనంతగుణానాం; సంఖ్యాయాం స్వబహుత్వేన ఇత్యుక్తేర్బహువచనం; క్రమేణ ప్రకాశనాసక్తః యః కాలో దుస్సహః తమేవ స్మారితాః అద్యైవ [illegible] స్మరణవంతః కృతాః.

౩౩. యదేతి. కృతపదం సూచిరేఖాకారసన్నివేశం తత్ మృగదృశః స్తనముకుళం కర్తృ; కతిపయైరహోభిరీషద్విస్తారి యదా యస్మిన్ కాలే అభవత్ (యాతస్నేహేతి పాఠే స్నేహాకూతయోరనురాగాభిప్రాయయోర్వ్యతికరస్య సంపర్కస్య ఘనః మేదురతా యతః శృంగారకాలహేతుక ఇత్యర్థః); వయస్స్నేహాకూతేతి పాఠే తు యత్ర కాలే వయసః తారుణ్యస్య స్నేహస్య అనురాగస్య ఆకూతస్య అభిప్రాయస్య చ వ్యతికరేణ ఘనః సాంద్రః; ధర్మపరో ధర్మిపరశ్చాయం శబ్దః, ఇదం చ మదనవిశేషణం; మదనః మన్మథః కర్తా; హృది ప్రగల్భవ్యాపారస్సన్ మనస్యతిశయిత శరపాతనాదిచేష్టాయుక్తస్సన్ వపుషి ముగ్ధశ్చ సన్ అప్రకటస్సన్ స్ఫురతి వర్తతే † తమేవ కాలం స్మారితా వయమిత్యన్వయః; అనేన శ్లోకేన ముగ్ధాలక్షణం స్ఫోరితం; పాదత్రయేణ ఉదయద్యౌవనేతి దళముక్తం; తురీయపాదేన చ లజ్జావిజితమన్మథేతి దళముక్తం.

౧. చిత్రకూటవర్త్మని చిత్రకూటపర్వతమార్గే మందాకినీవనవిహారే గంగాతీరనీరక్రీడాయాం; సీతాముద్దిశ్య సీతాబోధేచ్ఛయా.

---

† అత్ర, మదనః హృది ప్రగల్భవ్యాపారః ఉత్కటరిరంసాజనకః వపుషి ముగ్ధః నవోఢాత్వప్రయుక్తలజ్జావశాదాలింగనసంభాషణాది బాహ్యవ్యాపారవికలశ్చేత్యర్థవర్ణనం సరసతయా ప్రతిభాతి.

"త్వదర్థమివ విన్యస్తశ్శిలాపట్టోఽయమగ్రతః,
యస్యాయమభితః పుష్పైః ప్రవృష్ట ఇవ కేసరః" ఇతి.

రామః—(౧) (సలజ్జాస్మితస్నేహకరుణం) అతిహి నామ ముగ్ధశ్శిశుజనః, విశేషతస్త్వరణ్యచరః, హా దేవి స్మరసి వా తస్య తత్సమయవిస్రంభాతిప్రసంగస్య, భోః కష్టం.

వ. శ్రమాంబుశిశిరీభవత్ప్రసృతమందమందాకినీ
మరుత్తరలితాలకాకులలలాటచంద్రద్యుతి,
అకుంకుమకలంకితోజ్జ్వలకపోలముత్ప్రేక్ష్యతే
నిరాభరణసుందరశ్రవణపాశముగ్ధం ముఖమ్. ౩౪

త్వదర్థమితి. అయం కేసరః వకుళవృక్షః యస్యాభితః యదీయచతుఃపార్శ్వేషు ప్రవృష్ట ఇవ పుష్పకరణకప్రవర్షణకర్తేవేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే. సోఽయమాయతశిలాపట్టః త్వదర్థం విన్యస్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షాద్వయం; (యద్వా అయమభితః కేసరః పరితో వర్తమానః కేసరవృక్షః యస్య ప్రవృష్ట ఇవ భవిష్యత్త్వదుపవేశమూలకశ్లాఘామూలకయదధికరణకపుష్పవృష్టికర్తేవేత్యుత్ప్రేక్ష్యతే); అయం త్వదర్థం విన్యస్త ఇవ.

౧. లజ్జా రహస్యప్రకాశనాత్ హృదయసంకోచః; స్మితం విస్మయాత్; శిశుజనః అతిముగ్ధో హి నామేతి యోజ్యః; అరణ్యచరస్తు విశేషతో ముగ్ధః; తస్య పూర్వానుభూతస్య తస్మిన్ సమయే త్వదర్థమిత్యాదిశ్లోకోక్తిసమయే యో విస్రంభః లజ్జాప్రతిఘాతేన స్వైరస్థిత్యాపాదకజ్ఞానవిశేషః తేన యః అతిప్రసంగః భోగాతిమాత్రతా తస్య; తమిత్యర్థః; 'అధీగర్థదయేశామి'తి కర్మణి షష్ఠీ.

౩౪. శ్రమాంబ్వితి. శ్రమాంబుశిశిరీభవదితి భిన్నం పదం ముఖవిశేషణం; సురతకాలజస్వేదసలిలేన శీతలీభవత్; అలకాకులా చూర్ణకుంతలైర్వ్యాప్తా చంద్రసదృశీ లలాటద్యుతిర్యస్య తత్తథోక్తం; సంజాతః కలంకోఽస్య కలంకితః కుంకుమేన కలంకితో న భవతీత్యకుంకుమకలంకితః అతఏవోజ్జ్వలః లావణ్యాతిరోధానేన ప్రకాశమానః కపోలో యస్య తత్తథోక్తం; కుంకుమస్య కలంకతో వ్యాప్తి

అత్ర "భితః" ఇత్యస్య "ఉభయతః" ఇతి కైశ్చిద్వ్యాఖ్యాతం. తద్భిజంతు "పర్యభిభ్యాం చే"తి సూత్రశేషతయా ప్రవృత్తేన "సర్వోభయార్థాభ్యామేవే"తి వార్తికేన విరోధోద్భావనమేవేతి జ్ఞేయమ్.

స్తంభితఇవ స్థిత్వా (సకరుణం) అహో ను ఖలు భోః,

ప. చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా నిహిత ఇవ నిర్మాయ పురతః
ప్రవాసే చాశ్వాసం న ఖలు న కరోతి ప్రియజనః,
జగజ్జీర్ణారణ్యం భవతి చ కళత్రవ్యుపరమే
కుకూలానాం రాశౌ తదను హృదయం పచ్యత ఇవ. ౩౫

(నేపథ్యే) ప. వసిష్ఠో వాల్మీకిర్దశరథమహిష్యోఽథ జనక
స్సహైవారుంధత్యా శిశుకలహమాకర్ణ్య చకితాః,
జరాగ్రస్తైర్గాత్రైరథ ఖలు సుకుమారాశ్రమతయా
చిరేణాగచ్ఛంతి * త్వరితమనసో విశ్లథజటాః. † ౩౬

న కేవలమాభరణస్యాభరణం కింతు ఆదర్శనాశసహమితి చ వ్యజ్యతే; నిరాభరణః తాటంకమౌక్తికగుచ్ఛాదిభూషణరహితోఽపి సుందరో యశ్శ్రవణపాశః కర్ణసన్నివేశః తేన ముగ్ధం సుందరం; ఉత్ప్రేక్ష్యతే సంభావ్యతే.

౩౫. చిరం ధ్యాత్వేత్యాది. అత్ర శ్లోకే స్థితస్య జనస్యేత్యధ్యాహార్యం; ప్రియజనః కర్తా; ప్రవాసే దేశాంతరగమనే చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా స్థితస్య జనస్య పురతో నిర్మాయ నిహిత ఇవ అనవరతభావనాప్రకర్షయుక్తస్య జనస్య పురస్తాత్ తేన భావనాప్రకర్షేణ సృష్ట్వా స్థాపిత ఇవ ఆశ్వాసం న కరోతీతి న స్వస్య పునరాగమనేన సంతోషం కరోత్యేవ; ప్రియజనే ప్రోషితేఽపి ధ్యాయతి సతి తదానీమాగతః ప్రోషితః తేన ధ్యాయతేన సృష్ట ఇవేత్యుత్ప్రేక్షార్థ ఇతి భావః; కళత్రవ్యుపరమే చ కళత్రనాశే తు జగత్ కర్తృ; జీర్ణారణ్యం భవతి; తత్కల్పం భవతి తద్వద్భోగ్యం భవతీత్యర్థః; ప్రవాసవత్పునరాగమనప్రత్యాశాఽభావేన భావనాప్రకర్షస్యాళీకత్వాన్నాశ్వాసహేతుత్వమితి భావః; తదను జగతో జీర్ణారణ్యత్వానంతరం హృదయం కర్తృ; కుకూలానాం రాశౌ తుషాగ్నీనాం సముదాయే పచ్యతే పక్వం భవతి; కర్మకర్తరి లకారోఽయం; అతిదేశికా యగాదయః.

౩౬. వసిష్ఠ ఇతి. దశరథమహిష్యః కౌసల్యాప్రభృతయః; శిశ్వోః లవచంద్రకేత్వోః కలహం యుద్ధం; జరయా వార్ధకప్రయుక్తశైథిల్యేన గ్రస్తైః వ్యాప్తైః

---

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్పూర్వం 'శుక్లాచ్ఛదంతచ్ఛవి' ఇతి శ్లోకవ్యాఖ్యాన టిప్పణ్యాముక్తమ్.

* త్వరితమనసోపి క్రమజడా ఇతి సాంప్రదాయికః పాఠః.

రామః—(౧) కథం భగవత్యరుంధతీ వసిష్ఠోఽంబాస్తాతజనకశ్చాత్రైవ,
కథం ను ఖలు ద్రష్టవ్యాః? (సకరుణం విలోక్య) అహహ తాత జనకోఽప్యత్రైవాగత ఇతి వజ్రేణేవ తాడితోఽస్మి మందభాగ్యః

ప. సంబంధస్పృహణీయతాప్రముదితైర్జుష్టే వసిష్ఠాదిభి
ర్దృష్ట్వాపత్యవివాహమంగళవిధౌ తత్తాతయోస్సంగతం,
పశ్యన్నీదృశమీదృశః పితృసఖః వృత్తే మహావైశసే
దీర్యే కిం న సహస్రధాహమథవా రామేణ కిం దుష్కరం? 32

(నేపథ్యే) కష్టం భోః కష్టం.

ప. అనుభావమాత్రసమవస్థితశ్రియం
సహసైవ వీక్ష్య రఘునాథమీదృశం,

గాత్రైరుపలక్షితాః; సుదూర ఆశ్రమో యస్మాదరణ్యాత్ తత్తథోక్తం తస్య భావః సుదూరాశ్రమతా తయా; చిరేణ బహునా కాలేన.

౧. కథం ద్రష్టవ్యాః కేన ప్రకారేణ ద్రష్టవ్యాః; తాతజనకోఽపీతి; భార్యాపితృత్వాత్ స్వపితృత్వోపచారః; వజ్రేణేవ అశనినిర్ఘాతేనేవ; తాడితోఽస్మి విద్ధోఽస్మి.

32. సంబంధేతి. సంబంధస్య అపత్యసంబంధస్య స్పృహణీయతయా శ్లాఘ్యతయా ప్రముదితైః ప్రకృష్టమోదయుక్తైః వసిష్ఠాదిభిః ఆదినా గౌతమకౌశికాది పరిగ్రహః; జుష్టే ప్రీతివిషయీకృతే అపత్యవివాహమంగళవిధౌ మమ తస్యాశ్చ పాణిగ్రహణకర్మణి తాతయోః జనకదశరథయోః తత్ తథావిధం సంగమం దృష్ట్వా మహావైశసే వృత్తే సీతాత్యాగరూపమహాహింసాయాం జాతాయాం ఈదృశం అత్యంతదుఃఖితం పితృసఖం జనకం ఈదృశః వైశసనిమిత్తభూతః పశ్యన్ అహం కిం మతః సహస్రధా అనంతభాగతయా న దీర్యే? విదీర్ణో న భవామి; అథవా రామేణ దుష్కరం కిం? న కిమపి రామేణ దుష్కరం; దరణాభావో వా ఇతోఽప్యన్యద్వా సర్వం సుకర మితి భావః.

33. అనుభావేతి. అనుభావమాత్రేణ అనితరసాధారణమహాపురుషత్వేన సమవస్థితా నిశ్చయార్హా శ్రీరైశ్వర్యం యస్య తం తథోక్తం (అశోక్తః) ప్రథమప్రబుద్ధేన కౌసల్యాద్యపేక్షయా పూర్వోత్పన్నప్రత్యభిజ్ఞానేన జనకేన ప్రబోధితాః ప్రత్యభిజ్ఞాపితాః మాతరః అనుభావమాత్రసమవస్థితశ్రియం ఈదృశం రఘునాథ

ప్రథమప్రబుద్ధజనకప్రబోధితా
విధురాః ప్రమోహముపయాంతి మాతరః. ౩౮

రామః—(ఆకర్ణ్య)

స. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం,
తత్రాప్యకరుణే పాపే వృథా వః కరుణా మయి. ౩౯
(యావత్సంభావయామీత్యుత్తిష్ఠతి)

కుశలవౌ—ఇత ఇతస్తాతః (ఇతి సకరుణాకూతం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

ఇతి షష్ఠోఽఙ్కః.

వీక్ష్య సహసా విధురాస్సత్యః శూన్యకరణాస్సత్యః ప్రమోహం ప్రకృష్టాం మూర్ఛాం ఉపయాంతి ప్రాప్నువంతీత్యన్వయః.

౩౯. జనకానామితి. యత్ సీతారూపం వస్తు జనకానాం రఘూణాం చ కృత్స్నం గోత్రమంగళం అఖండం కులశ్రేయః తత్రాపి తథావిధసీతాయామపి అకరుణే తద్దుఃఖాధీనదుఃఖవత్త్వరూపకరుణారహితే మయి వః యుష్మాకం కరుణా మద్దుఃఖాధీనదుఃఖవత్తా వృథా దయయా సర్వభూతేష్విత్యుక్తాదృష్టవిశేషరూపప్రయోజనేనాపి శూన్యేత్యర్థః. యావత్సంభావయామి; అభ్యుత్థానాభివాదనాదిభిః పురస్కరిష్యామి; "యావత్పురే"తి భవిష్యదర్థే లట్; ఇత్యుత్తిష్ఠతీత్యుత్థానమభినయతి.

ఇత ఇతస్తాత ఇతి. ఆగచ్ఛేతి శేషః; మార్గదర్శనపరమిదం వాక్యం; నిష్క్రాంతాః; రంగస్థానాదితి శేషః; సర్వే వసిష్ఠాద్యేతదంకాభినయభూమికాధారిణ ఇత్యర్థః. (దాశరథి) వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవాచార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయామవసితోఽంకష్షష్ఠః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం

షష్ఠోఽఙ్కః.

శ్రీః

శ్రీభవభూతివిరచితం

శ్రీమదుత్తరరామచరితనాటకమ్.

సప్తమోఽఙ్కః.

తత్రాదౌ లక్ష్మణః ప్రవిశతి — భోః కింను ఖలు భగవతా వాల్మీకినా సబ్రహ్మక్షత్రపౌరజానపదాః ప్రజాస్సహాస్మాభిరాహూయ కృత్స్న ఏవ సదేవాసురతిర్యగురగనాయకనికాయస్సచరాచరో భూతగ్రామః స్వప్రభావేన సన్నిధాపితః, ఆదిష్టశ్చాహమార్యేణ,

---

అథ సమగ్రప్రయోజనక్రోడీకారరూపనిర్వహణసంధిం సప్తమేన వక్ష్యన్ చమత్కృతివిశేషలాభాయ పరిత్యాగానంతరభావినీం సీతాయాః దశామంతర్నాటకేన † వివక్షుః తదుపక్షేపికాం లక్ష్మణప్రవేశవతీం రచనామాహ—తతః ప్రవిశతి లక్ష్మణ ఇతి; తతః షష్ఠాంకప్రయోగానంతరం; భోః కిం ను ఖల్విత్యాది. భో ఇతి హృదయం ప్రతి సంబోధనం; కిన్ను సన్నిధాపిత ఇతి యోజనా; భగవతా షాడ్గుణ్యవతా; బ్రహ్మ బ్రాహ్మణాః క్షత్త్రం క్షత్త్రియాః పౌరాః అవశిష్టాః పురవాసిజనాః; జానపదాః దేశవాసిజనాః ఏతైస్సహితాః ప్రజా అస్మాభిస్సహాహూయ కృత్స్న

---

† అంతర్నాటకమితి లౌకికం నామ లక్షణశాస్త్రే తు గర్భాంక ఇతి వ్యవహారః—గర్భాంకలక్షణం తు సాహిత్యదర్పణే "అంకోదరప్రవిష్టో యః రంగద్వారాముఖాదిమాన్, అంకోఽపరస్స గర్భాంకస్సబీజః ఫలవానపి" ఇతి. రసార్ణవసుధాకరే చ. "అంకప్రసంగాద్గర్భాంకలక్షణం వక్ష్యతే మయా, రసనాయకవస్తూనాం మహోత్కర్షాయ కోవిదైః, అంకమధ్యే తు యోఽంకస్స్యాదయం గర్భాంక ఈరితః వస్తుసూచకనాందీకో బీజాత్తముఖసంగతః, ఆరోపక్షేపకైర్హీనశ్చూలికాపరివర్జితః. అనేకవ్యస్తువిషయః పాత్రైస్త్రిచతురైర్వృతః; నాతిప్రపంచేతివృత్తస్స్వాధారాంకాంగశోభితః, ప్రస్తుతార్థానుబంధీ చ పాత్రనిష్క్రమణావధిః; ప్రథమాంకే న కర్తవ్యస్సోఽయం కావ్యవిశారదైః; సోఽయముత్తరరామే తు రసోత్కర్షాయ లక్ష్యతామ్, నేతురుత్కర్షకో జ్ఞేయో బాలరామాయణే త్వయమ్; అమోఘరాఘవే సోఽయం వస్తూత్కర్షైకకారణమ్" ఇతి.

వత్స లక్ష్మణ! భగవతా వాల్మీకినా స్వకృతిమప్సరోభిః ప్రయుజ్యమానాం ద్రష్టుముపనిమన్త్రితాస్స్మః, గఙ్గాతీరమాతోద్యస్థానముపగమ్య క్రియతాం సమాజసన్నివేశ ఇతి, కృతశ్చ మర్త్యామర్త్యస్య భూతగ్రామస్య సముచితస్థానసన్నివేశో మయా
అయం చ.

ప. రాజ్యాశ్రమనివాసేఽపి ప్రాప్తకష్టమునివ్రతః,
వాల్మీకిగౌరవాదార్య ఇతఏవాభివర్తతే. ౧

ఏవ ...ఖండ ఏవ; దేవా ఇన్ద్రాదయః; అసురాః నిర్‌ృతిప్రభృతయః తిర్యఞ్చః పశ్వాదయః; ఏతేషాం నికాయః వర్గః తేన సహితః సచరాచరః సస్థావరజఙ్గమః భూతానాం ప్రాణినాం గ్రామః సమూహః స్వప్రభావేన స్వతపశ్శక్త్యతిశయేన కిం ను సన్నిధాపితః; కిన్న్వితి విస్మయే; ఆర్యేణ రామేణ; ఆదిష్టః ఆజ్ఞప్తః; స్వకృతిం స్వగ్రన్థం; అప్సరోభిః ఊర్వశీప్రభృతిభిః ప్రయుజ్యమానాం అభినీయమానాం ద్రష్టుముపనిమన్త్రితాస్స్మః ఆవశ్యకత్వేనాహూతా భవామః; గఙ్గాతీరం గఙ్గాకూలం; ఆతోద్యస్య నృత్తగీతవాద్యసముదాయస్య స్థానం ప్రవర్తనాధికరణం ఉపగమ్య ప్రాప్య సమాజస్య సదసః సన్నివేశః యథోచితస్థానవిభాగః క్రియతామిత్యాదిష్టశ్చాహమితి పూర్వేణాన్వయః; సీతాయాః గఙ్గాజలాదుద్గమనసౌకర్యాయ గఙ్గాతీరస్య రఙ్గత్వకల్పనం; "సలిలాదుత్థితే"తి హి వక్ష్యతే; మర్త్యో మరణార్హః అమర్త్యస్తదనర్హః (మర్త్యశ్చాసావమర్త్యశ్చేతి విశేషణసమాసః; నిత్యానిత్యాత్మకస్యేత్యర్థః; భూతగ్రామస్య పృథివ్యాదిభూతసముదాయస్య సముచితస్థానస్య అధికారానురూపస్థానస్య సన్నివేశః ప్రతిష్ఠాపనం) † పూర్వమాజ్ఞాపనప్రకారకథనం అద్యత్వానుష్ఠానకథనమితి న పునరుక్తిః.

౧. రాజ్యేతి. రాజ్యం భూమిపరిపాలనరూపం రాజకర్మ తదేవ ఆశ్రమః స్వైరాచారప్రతిబన్ధకనియమాచరణస్థానవిశేషః; సుఖాల్పత్వదుఃఖభూయస్త్వాభ్యామాశ్రమత్వరూపణం; ప్రాప్తం కష్టం దుఃఖరూపం మునివ్రతం యేన తథోక్తః; వాల్మీకావాల్మీకేర్వా గౌరవాత్ గురుత్వప్రతిపత్త్యా పూజనీయత్వానుసన్ధానేన.

---

† మండలితో వ్యాఖ్యానగ్రన్థః ప్రామాదిక ఇతి ప్రతిభాతి కిన్తు మర్త్యశ్చామర్త్యశ్చానయోస్సమాహారః, తద్రూపస్య భూతగ్రామస్య ప్రాణిజాతస్య సముచితః తత్తదనుగుణః స్థానసన్నివేశః స్థానవిభాగః కృతః ఇతి వ్యాఖ్యేయం స్యాత్.

విజయతామార్యః (తతః ప్రవిశతి రామః)

రామః—(౧) వత్స లక్ష్మణ ఉపస్థితా రంగ (ప్రేక్షకాః,) ప్రాశ్నికాః?

లక్ష్మణః—(౨) అథ కిం.

రామః—(౩) ఇమౌ పునర్వత్సౌ కుమారచంద్రకేతుసమాం ప్రతిపత్తిం లంభయితవ్యౌ.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య! ప్రభుస్నేహప్రత్యయాత్తథైవ కృతం, ఇదం చాస్తీర్ణం రాజాసనం ఉపవిశత్వార్యః, (సర్వే యథోచితముపవిశంతి)

లక్ష్మణః—(౫) ప్రస్తూయతాం భోః.

ప్రవిశ్య సూత్రధారః—(౬) భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః స్థావరజంగమం జగదాజ్ఞాపయతి, యదిదమస్మాభిరార్షేణ చక్షుషా

---

౧. రంగస్య నాట్యస్థానస్య ప్రాశ్నికాః సామాజికాః రంగస్థలే రాజ్ఞా సహ ద్రష్టార ఇత్యర్థః; ప్రశ్నం జ్ఞాతవ్యార్థజిజ్ఞాసాం అర్హంతీతి ప్రాశ్నికాః; తదర్హతీతి ఠక్; సముత్తరశాస్త్రనిష్ణాతహృదయా ఇతి భావః

౨. అథ కిమిత్యంగీకారే;

౩. ఇమౌ వత్సౌ కుశలవావిత్యర్థః; కుమారశ్చాసౌ చంద్రకేతుశ్చ తేన సమాం ప్రతిపత్తిం లాలనయత్నాదిధియం లంభయితవ్యౌ ప్రాపయితవ్యౌ;

౪. ప్రభోః రాజ్ఞః తవ స్నేహేన కుశలవవిషయకప్రీత్యా యః ప్రత్యయః తథైవ కార్యమితి వ్యవసాయః తస్మాత్తథైవ కృతమిత్యన్వయః; ఇదం చాస్తీర్ణం రాజాసనం; సింహాసనస్యాస్తరణాసంభవేఽపి అన్యత్తదయోగ్యమాసనమాస్తీర్ణమితి మంతవ్యం; కృత్స్న ఏవ సదేవాసురేత్యనేన బ్రహ్మేంద్రాదీనామపి తత్ర సన్నిధాపితత్వోక్త్యా, తదైకరూప్యాయ సింహాసనాతిరేకేణాస్తరణార్హాసనస్యైవ యుక్తత్వాత్; ఏతేనాత్ర కవేః ప్రమాద ఇతి వచనం ప్రత్యుక్తం; అతఏవ; "సచాపి రామః పరిషద్గతశ్శనైర్బుభూషయాసక్తమనా బభూవ హ" ఇతి బాలకాండశ్లోకే శనైః పరిషద్గత ఇతి సింహాసనాదవరుహ్య పరిషది జనానాముత్థానాశంకయా శనైః స్థిత ఇతి వ్యాఖ్యాతమస్మదాచార్యైః; సర్వే రామాదయ ఇత్యర్థః;

౫. ప్రస్తూయతాం; అభినయ ఆరభ్యతామిత్యర్థః;

౬. ప్రవిశ్య సూత్రధార ఇతి. అంతర్నాటకీయసూత్రధారః ప్రవిశ్యాహేత్యర్థః; భగవాన్ జ్ఞానాదిషాడ్గుణ్యసంపూర్ణః భూతార్థం సత్యమభిధేయం వదతీతి భూతార్థవాదీ; సుప్యజాతావితి ణినిః; 'భూతం క్ష్మాదావృతే' ఇతి కోశః; ప్రచేతసో

సముద్వీక్ష్య పావనం వచనామృతం కరుణాద్భుతరసం చ కించిదుపనిబద్ధం తత్ర కావ్యగౌరవాదవధాతవ్యమితి.

రామః—(౧) ఏతదుక్తం భవతి, సాక్షాత్కృతధర్మాణో మహర్షయః తేషామమృతంభరాణి భగవతాం పరో రజాంసి ప్రజ్ఞానాని క్వచిదపి న వ్యాహన్యంత ఇత్యనభిశంకనీయానీతి

వరుణస్యాపత్యం ప్రాచేతసః స్థావరం చ జంగమం చానయోస్సమాహారః; తద్రూపం; ఆజ్ఞాపయతి; అకరణే దండప్రయోజకవిధిరాజ్ఞా; తాం కరోతీత్యర్థః; ఆర్షేణ అలౌకికేనేవ చక్షుషా దృష్ట్వా యోగజప్రత్యాసత్తిసనాథీకృతపరిశుద్ధాంతఃకరణేన సముద్వీక్ష్య సమ్యగతిశయేన సాక్షాత్కృత్య; అత్ర "రహస్యం చ ప్రకాశం చ యథావత్సంప్రపశ్యసి" ఇత్యాదికం ద్రష్టవ్యం; పావనం స్వదర్శనాదన్యేషాం శుద్ధిజనకం; అనేన కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధోఽన్యపర ఇతి సూచితమ్; వచనాత్మకమమృతం సుధా యస్మిన్ తత్తథోక్తం; భోగ్యత్వేన సాదృశ్యాద్రూపణం; కరుణశ్చ అద్భుతశ్చ కరుణాద్భుతౌ రసౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం; ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిభూమిరూపశ్శోకః సహకారిభూతైః శిష్టదేశకాలకావ్యనిపుణనటచేష్టాదివశాత్ సామాజికైర్భావ్యమానో నిరతిశయస్వప్రకాశానందమయరసతాం ప్రతిపద్యత ఇతి రసవిదాం సంప్రదాయః; అద్భుతశ్చ తథావిధో విస్మయః; గంగాప్రవాహపతనతత్రత్యప్రసవవర్ణనాదినాఽద్భుతరసయుక్తత్వం; కించిత్ రూపకమిత్యర్థః; ఉపనిబద్ధం గ్రథితం; తత రూపకే కావ్యగౌరవాత్ కావ్యస్య రూపకరూపస్య గౌరవాత్ మహనీయత్వాత్ అవధాతవ్యం మనసో విషయాంతరాసంచారరూపమవధానం కర్తవ్యమిత్యాజ్ఞాపయతీతి సంబంధః;

౧. సాక్షాత్కృతో ధర్మోఽలౌకికశ్శ్రేయస్సాధనరూపో యైస్తథోక్తాః; మహాంతశ్చ తే ఋషయశ్చ మహర్షయః; ఋషయస్సత్యవచసః అమృతం భరాణీతి; ఇదం చ పదద్వయం, బిభర్తీతి భరః పచాద్యచ్ త్రిలింగత్వాత్ నపుంసకబహువచనాంతత్వాత్ భరాణీతి భవతి; అమృతమితి కర్మణి ద్వితీయా; అమృతకర్మకభరణకర్తౄణీత్యర్థః; "కర్తృకర్మణోః కృతి" ఇత్యస్యానిత్యత్వాన్న షష్ఠీ; జ్ఞాపకం తు 'తదగ్రాం' 'అంతర్ధా యేనాదర్శనమిచ్ఛతి' ఇతి నిర్దేశద్వయమితి స్పష్టం వ్యాకరణపరిశీలనశాలినాం; 'ధాయైరామోదముత్తమమి'తి శిష్టప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వశంకా; ఏతేనామృతం భరాణీతి కవేః ప్రమాద ఇతి వదన్ వ్యాఖ్యాతా నిరస్తః;

(నేపథ్యే) (౧)[1] హా అయ్యఉత్తకుమార లక్ఖణ ఏఆఇణిం అసరణాం
ఆసణ్ణప్పసవవేఅణిం హదాసం సావదా అహిలసంతి, హా దాణిం మం
దభాఇణీ భాఈరహీఏ అత్తాణం ణిక్ఖివామి.

లక్ష్మణః—(స్వగతం) కష్టం బత్తాన్యదేవ కిమపి

సూతః—స్వ. విశ్వంభరాత్మజా దేవీ రాజ్ఞా త్యక్తా మహావనే,
ప్రాప్తప్రసవమాత్మానం గంగాదేవ్యాం విముంచతి. ౨
(ఇతి నిష్క్రాన్తః) (౨) ప్రస్తావనా.

రామః—(3) సావేగం) దేవి లక్ష్మణమవేక్షస్వ ౨.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య నాటకమిదం.

ఛా. [1]హా ఆర్యపుత్ర కుమార లక్ష్మణ ఏకాకినీమశరణామాసన్నప్రసవవేదనాం హతాశాం శ్వాపదా అభిలషంతి, హా ఇదానీం మందభాగినీ భాగీరథ్యామాత్మానం నిక్షిపామి.

అమృతత్వకరణకర్తృత్వం చేమా మోక్షసాధనత్వరూపం; రజసః పరాణి పరోరజాంసి పరిశుద్ధానీత్యర్థః; శుద్ధమరజస్కం 'పరోరజ' ఇతి కోశః; తాదృశాని తేషాం భగవతాం ప్రజ్ఞానాని ప్రమాదరహితాని జ్ఞానాని న వ్యాహన్యంతే అయథార్థాని న భవంతీత్యేతదుక్తం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః; న హి శంకనీయాని అప్రామాణ్యశంకానర్హాణీత్యర్థః.

౧. నేపథ్యఇతి. ఇదం చ అంకాభినేయసీతాప్రవేశాద్యుపక్షేపకం; ఏకాకినీం ఏకికాం; ఆసన్నప్రసవవేదనాం; సమీపాగతప్రసూతివ్యథాం; హతాశాం వ్యర్థమనోరథాం; శ్వాపదాః దుష్టమృగాః అభిలషంతి భక్షితుమిచ్ఛంతి; భాగీరథ్యాం గంగాయాం నిక్షిపామి పాతయామి.

౨. విశ్వంభరేతి. విశ్వంభరాత్మజా భూమేస్సుతా దేవీ కృతాభిషేకా; రాజ్ఞా లక్ష్మణేన; ప్రాప్తః ప్రసవోయం సః ప్రాప్తప్రసవః తం గంగా చ సా దేవీ చ తస్యాం.

౨. ప్రస్తావనేతి. అంతర్నాటకీయప్రస్తావనా వృత్తేత్యర్థః;

3. సావేగం సభయం లక్ష్మణమవేక్షస్వ ౨ మయి సాపరాధేఽపి త్వత్పుత్రం లక్ష్మణం దృష్ట్వా గంగాయాం న పతితవ్యమిత్యర్థః;

౪. నాటకమిదమ్; ఇదం ఉచ్యమానం గంగాపతనం నాటకం నాటకప్రయోగాభినయాత్మకం న వాస్తవమిత్యర్థః;

రామః—(౧) హా దేవి దండకారణ్యవాస ప్రియసఖి ఏష తే రామో ద్విపాకః।

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య ఆశ్వాస్య దృశ్యేనాం ప్రబం (ధస్యార్థః) (ఛార్థః)

రామః—(౩) ఏష సజ్జోఽస్మి వజ్రమయః।

(౪) (తతః ప్రవిశత్యుత్సంగితైకైకదారకాభ్యాం గంగాపృథివీభ్యామవలంబితా ప్రముగ్ధా సీతా।)

రామః—(౫) వత్స అసంవిజ్ఞాతపదనిబంధనే తమసి వా హా... ంధ్యం ప్రవిశామి ధారయ మాం.

దేవ్యౌ—౬. సమాశ్వసిహి కల్యాణి దిష్ట్యా వైదేహి వర్ధసే, అంతర్జలే ప్రసూతాసి రఘువంశధరౌ సుతౌ 3

సీతా—(౬) (ఆశ్వస్య) [1] దిట్టిదారఏపసూదమ్హి, హా అయ్యఉత్త, (ఇతి మూర్ఛతి)।

ఛా. [1] దిష్ట్యా దారకౌ ప్రసూతాస్మి; హా ఆర్యపుత్ర.

---

౧. రామోద్విపాకః రామహేతుకో దుఃఖానుభవ ఇత్యర్థః; దండకేతి విశేషణం తు సాభిప్రాయం-మత్సుఖం త్వదధీనం త్వద్దుఃఖం మదధీనమితి.

౨. ఆశ్వస్య దుఃఖం లఘూకృత్య; ఆర్షః ఋషిప్రణీతః; దర్శనాభావే మునిః కుప్యేదితి హృదయం;

౩. వజ్రమయః అత్యంతకఠినః; సజ్జోస్మి సీతావిపత్తినాటకం ద్రష్టుం బద్ధపరికరోఽస్మీత్యర్థః.

౪. ఉత్సంగిత ఉత్సంగేన గృహీత ఏకైకో దారకో యాభ్యాం తథోక్తాభ్యాం; అవలంబితా ధారితా; ప్రముగ్ధా ప్రకృష్టమూర్ఛావతీ;

౫. అసంవిజ్ఞాతం అవిదితం పదనిబంధనం స్థానసంబంధో పాదన్యాసో వా యస్మిన్ తథోక్తే; ధారయ పతనప్రతిఘాతం కురు.

౬. సమాశ్వసిహీతి. కల్యాణి మంగళవతి; సంబుద్ధిరియం; వర్ధసే శ్రేయస్వినీ భవసి; దిష్ట్యా; ఆనందేఽయం శబ్దః, అంతర్జలే జలే అంతః ప్రసూతాసి ఉత్పాదితవత్యసి; రఘువంశధరౌ రఘు (సంతానైకదేశౌ) వంశప్రతిష్ఠాపకౌ.

౬. దిష్ట్యే దైవేన దృష్టసాధనసంపత్త్యభావేన ప్రసూతిప్రతిబంధకసద్భావాత్ దైవమేవాత్ర కారణమితి భావః; సుందరకాండస్థదిష్ట్యేతి పదస్య దైవేనేత్యుదాహినార్థోవర్ణితః;

లక్ష్మణః—(1) పాదయోర్నిపత్య ఆర్యాస్య దిష్ట్యా వర్ధామహే, కల్యాణప్రరోహో రఘువంశః, (విలోక్య) హా కథం క్షుభితబాష్పోత్పీడనిర్భరః ప్రముగ్ధ ఏవార్యః, వీజయతి.

దేవ్యౌ—వత్సే సమాశ్వసిహి.

సీతా—(సమాశ్వస్య) [1]భఅవదీఓ కా తుమ్హే.

పృథివీ—(2) ఇయం తే శ్వశురకులదేవతా భాగీరథీ.

సీతా—[2]భఅవది ణమో దే.

గంగా—(3) చారిత్రోచితాం కల్యాణసంపదమధిగచ్ఛ.

లక్ష్మణః—(4) అనుగృహీతాః స్మః.

గంగా—(5) ఇయం తే జననీ విశ్వంభరా.

సీతా—(6) [3]హా అంబ ఈదిసీ అహం తుఏ దిట్ఠా.

పృథివీ—(7) ఏహి పుత్రి ఏహి వత్సే. (ఉభే ఆలింగ్య మూర్ఛతః)

లక్ష్మణః—(8) సహర్షం, దిష్ట్యా గంగాపృథివీభ్యామభ్యుపపన్నా ఆర్యా.

ఛా. [1]భగవత్యౌ కే యువాం?

ఛా. [2]భగవతి నమస్తే.

ఛా. [3]అంబ ఈదృశ్యహం త్వయా దృష్టా.

---

1. కల్యాణః శుభః ప్రరోహః సంతతిః యస్య సతథోక్తః;

2. శ్వశురకులస్య పతిపితృవంశస్య దేవతా యోగక్షేమనిర్వాహికా; భాగీరథీతి సాభిప్రాయం నామేదం నిర్దిష్టం;

3. చారిత్రస్య పాతివ్రత్యరూపసచ్చరితస్య ఉచితామనురూపాం కల్యాణసంపదం శ్రేయస్సంపత్తిం;

4. అనుగృహీతాః స్మః; సీతా రామోఽహం చ క్షేమోపధాయకాశీర్వచనా కృతా ఇత్యర్థః; సీతాక్షేమే సర్వక్షేమ ఇతి హృదయం;

5. జననీ మాతా విశ్వంభరేతి సాభిప్రాయం; పుత్ర్యాం, త్వయి ఏవమలీకవాదినోఽపి జనాన్ బిభర్తీతి క్షమాతిశయవ్యంజనాత్;

6. ఈదృశీ ఏవంవిధా పౌరజనైః త్యక్తా విపద్యమానా చ సతీ దృష్టా.

7. ఉభే సీతాపృథివ్యౌ;

8. అభ్యుపపన్నా అనుగృహీతా;

రామః—(దృష్ట్వా), (౧) కరుణాంతరం ఖల్వేతద్వర్తతే.

గంగా—(౨) తత్రభవతీ విశ్వంభరాపి వ్యథత ఇతి జితమపత్యస్నేహేన యద్వా, సర్వసాధారణో హ్యేష మోహగ్రంథిరాంతరశ్చేతనావతాముపప్లవస్సంసారతంతుః, సఖి భూతధాత్రి వత్సే వైదేహి సమాశ్వసితమ్.

పృథివీ—(ఆశ్వస్య) దేవి సీతాం ప్రసూయ కథమాశ్వసిమి?

ఏ. సోఢశ్చిరం రాక్షసమధ్యవాస

స్త్యాగో ద్వితీయస్తు సుదుస్సహోఽస్యాః,

గంగా—కో నామ పాకాభిముఖస్య జంతు

ర్ద్వారాణి దైవస్య పిధాతుమీష్టే? ౪

---

౧. ఏతత్ మాతాపుత్ర్యోరాలింగ్య మూర్ఛారూపం వస్తు కరుణాంతరం మద్దుఃఖాతిరిక్తం దుఃఖమ్;

౨. తత్రభవతీ పూజ్యా; విశ్వంభరా క్షమా ప్రధానా భూమిర్వ్యథతే దుఃఖ్యతీతి హేతోరపత్యస్నేహేన జితం అభిభవః కృతః; అపత్యస్నేహో బలవాన్ ధీరానప్యభిభవతీత్యర్థః. యద్వేతి పూర్వకల్పాతిరిక్తకల్పాన్తరద్యోతకమిదం; మనసో హృదయస్య మోహగ్రంథిర్మోహాత్మకో విభాగాభావప్రయోజకసంపర్కజనకః చేతనావతాం ప్రాణినాం ఆంతరః ఉపప్లవః అభ్యంతర ఉపద్రవః సంసారతంతుః సంసారసంధాయకః ఏషః అపత్యస్నేహః సర్వసాధారణః న కేవలం విశ్వంభరాయాః కింతు సర్వేషాం సమానః; భూతధాత్రీతి ధాత్రీ పోషయిత్రీత్యర్థః. భూతానాం ప్రాణినాం ధాత్రీ, ఇదం చ సంబోధనం పృథివీం ప్రత్యభిప్రాయగర్భం; సీతాం ప్రసూయ కథమాశ్వసిమి? కథం కేన ప్రకారేణ ఆశ్వసిమి క్షీణదుఃఖా భవామి; మత్సుతా సంపన్నప్రజేతి వా స్వాధీనపతికేతి వా కేన హేతునా క్షీణదుఃఖా భవామీత్యర్థః.

౪. సోఢ ఇతి. రాక్షసమధ్యవాసః చిరం సోఢః భూయాంసం కాలమనుభూత ఇత్యర్థః; సుదుస్సహ ఇతి; అస్యాః ద్వితీయః త్యాగస్తు అలీకజనవాదప్రయుక్తత్యాగస్తు సుదుస్సహః పూర్వవత్సహనానర్హ ఇత్యర్థః; ఇదమంతం పృథివీవాక్యం అనంతరం గంగావాక్యమ్;

గంగేతి; ఆహేతి శేషః; పాకాభిముఖస్య ఫలోపధానప్రవృత్తస్య దైవస్య సుకృతదుష్కృతాత్మకభాగ్యస్య ద్వారాణి అశుభమార్గాన్ పిధాతుం రోద్ధుం కో నామ కో వా జంతుః ప్రాణీ ఈష్టే సమర్థో భవతి? న కోఽపీత్యర్థః.

పృథివీ—(౧)భగవతి భాగీరథి! యుక్తమేవైతత్సర్వం వో రామభద్రస్య

ప. న ప్రమాణీకృతః పాణిర్బాల్యే బాలేన పీడితః
నాహం న జనకో నాగ్నిర్నానువృత్తిర్న సంతతిః ౫

సీతా—(౨) [1]హా అయ్యఉత్తసుమరేసి ?

పృథివీ—ఆః కస్తవాఽఽర్యపుత్రః ?

సీతా—(సలజ్జాస్రం) [2]జహ అంబా భణాది.

రామః—అంబ పృథివి! ఈదృశోఽస్మి.

గంగా—(3) ప్రసీద భగవతి వసుంధరే శరీరమసి సంసారస్య, తత్కిమ
జామాత్రే కుప్యసి ?

ప. ఘోరం లోకే వితతమయశో యా చ వహ్నౌ విశుద్ధి
ర్లంకాద్వీపే కథమివ జనస్తామిహ శ్రద్దధాతు ?

ఛా. [1]హా ఆర్యపుత్ర స్మరసి ?

ఛా. [2]యథాంబా భణతి.

---

౧. వో రామభద్రస్య యుష్మత్సంబంధినో రామభద్రస్య; అనేక స్వసం
బంధః పరిత్యక్త ఇతి ధ్వనితం; ఏతత్ వక్ష్యమాణం యుక్తం సంగతమ్.

౫. నేతి: బాల్యే సీతాసంబంధిని బాలేన స్వేనేతి శేషః; పీడితః ఉద్వాహ
కర్మణి గృహీతః పాణిః న ప్రమాణీకృతః యుక్తాయుక్తవిచారే నిర్ణయహేతుర్న
కృతః; గృహీత ఇత్యనుక్త్వా పీడిత ఇత్యుక్తేరయం భావః, సాముద్రికతంత్రవేత్తా
స్వయం రామో మత్సుతాపాణిస్థం సాధ్వీత్వనిశ్చాయకం రేఖావిశేషం దృష్ట్వా నిర్దో
షేయం చిరానుభవార్హేతి సూచనాయ దృఢం పాణిం గృహ్ణన్నద్య తద్విసస్మారేతి;
అన్యథా పాణిగ్రహణస్య దోషవత్త్యాగాప్రతిబంధకత్వాదితి మంతవ్యం;
ప్రమాణీకృతః ఇత్యేతదుత్తరత్ర యథాలింగం విపరిణమయితవ్యం; వృత్తిశ్శీలం;
సంతతిర్వంశః.

౨. యథాంబా భణతీతి; తథైవేతి శేషః; ఈదృశోఽస్మి; అనార్యపుత్రోఽస్మి;

3. సంసారస్య దంపతిమాతృపుత్రస్వసృదుహిత్రాదికుటుంబసంబంధస్య శరీర
మసి శరీరవత్ప్రవృత్తినివృత్తినిబంధనభూతాసి; కిం జామాత్రే కుప్యసి జామాతృవిష
యక ప్రతికూల ప్రతిసంధానరూపమనః ప్రజ్వలనవతీ భవసి; 'క్రుధద్రుహే'తిచతుర్థీ.

౪. ఘోరమితి, అయశః దోషవత్తా ప్రథా; లంకా చాసౌ ద్వీపశ్చ లంకా

ఇక్ష్వాకూణాం కులధనమిదం యత్సమారాధనీయః
కృత్స్నో లోకస్తదిహ విషమే కిం స వత్సః కరోతు? ౬

లక్ష్మణః—(౧) అవ్యాహతాన్తఃప్రకాశా హి దేవతా స్సత్త్వేషు.

గఙ్గా—(౨) తథాప్యేష తేఽఞ్జలిః.

రామః—(౩) అమ్బ భాగీరథి! అనువృత్తస్త్వయా భగీరథకులప్రసాదః.

పృథివీ—(౪) దేవి నిత్యం ప్రసన్నాస్మి తవ, కింత్వసావాపాతదుస్సహస్స్నేహసంవేగః, న పునరహం జానామి సీతాస్నేహం రామభద్రస్య.

౫. దహ్యమానేన మనసా దైవాద్వత్సాం విహాయ సః,
లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ప్రజాపుణ్యైశ్చ జీవతి. ౭

ద్వీపస్య సన్నికర్షే, ద్విర్గతా ఆపో యస్మిన్ స ద్వీపః; 'ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్య' ఇత్యకారస్య ఈకారః; లఙ్కాద్వీపే యా తపస్యా విశుద్ధిస్తామిహ జనః కథమివ శ్రద్దధాతు ప్రత్యేతు? కృత్స్నో లోకః సమారాధనీయ ఇతి యత్ ఇదం ఇక్ష్వాకూణాం కులధనం కులక్రమాగతం ధనం; తత్ తస్మాత్ ఇహ విషమే అస్మిన్ ధర్మసంకటే స వత్సో రామః కిం కరోతు.

౧. అవ్యాహతః అకుణ్ఠితః అన్తఃప్రకాశః అపరోక్షజ్ఞానరూపః యాసాం తాస్తథోక్తాః తత్త్వేషు పదార్థేషు; పృథివ్యపి జానాత్యేవేతి భావః.

౨. తథాపి ఏవం సత్యపి ఏషోఽఞ్జలిస్తే "అఞ్జలిః పరమా ముద్రా క్షిప్రం దేవప్రసాదినీ" ఇతి న్యాయేన ప్రసాదన ఇత్యర్థః;

౩. అమ్బ భాగీరథీతి సంబుద్ధిః; అనువృత్తః భగీరథప్రభృతిమత్పర్యన్తం సంబన్ధిత ఇత్యర్థః.

౪. తవ నిత్యం ప్రసన్నాస్మి; నిత్యం త్వదీయవిషయకమనఃకాలుష్యరహితాస్మి; కిమర్థోఽఞ్జలిరిత్యర్థః; కింతు ఏవం ప్రసన్నత్వేఽపి స్నేహస్య సంవేగస్త్వరా ఆపాతే శ్రవణోత్తరక్షణే దుస్సహః సోఢుమశక్యః; 'దర్శనక్షణ ఆపాతస్తత్త్వాకర్ణనక్షణ' ఇతి కోశః; స్నేహేన పుత్రీవిషయకప్రేమ్ణా సంవేగస్త్వరితత్వం వా; 'ఓవిజీ భయచలనయో' రిత్యస్మాద్భావే ఘఞ్ ప్రత్యయః; చజోరితి కుత్వం చ. రామభద్రస్య సీతావిషయకం స్నేహం పునః ప్రేమ తు న జానామీతి న అపి తు జానామ్యేవ.

౫. దహ్యమానేనేతి. దహ్యమానేన భస్మీక్రియమాణేన మనసా కరణేన దైవాద్దేతోః వత్సాం సీతాం విహాయ త్యక్త్వా లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ధైర్యేణ ప్రజానాం పుణ్యైః సుకృతైశ్చ జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి.

రామః—(౧) సకరుణా హి గురవో గర్భరూపేషు.

సీతా. (రుదతీ కృతాంజలిః) (౨) [1]ణేదు మం అత్తణో అంగేసు విలఅం అంబా.

గంగా—(౩) కిం బ్రవీషి? శాంతం పాపం, అవిలీనా వత్సరసహస్రాణి భూయాః.

పృథివీ—(౪) వత్సే అవేక్షణీయౌ తే పుత్రౌ

సీతా—[2]కిం ఏదేహిం అణాహేహిం ?

రామః—(౫) హృదయ! వజ్రమసి.

గంగా—కథం వత్సే సనాథాప్యనాథా ?

సీతా—(౬) [3]కహిం పుణ అహణ్ణాఏ సణాహత్తణం ?

దేవ్యౌ—(౭) జగన్మంగళమాత్మానం కథం త్వమవమన్యసే ?
ఆవయోరపి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృష్యతే. ౪

లక్ష్మణః—ఆర్య! శ్రూయతామ్.

ఛా. 1 నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా.

ఛా. 2 కిమేతాభ్యామనాథాభ్యాం ?

ఛా. 3 కుత్ర పునరధన్యాయాస్సనాథత్వం ?

౧. గర్భాణామివ రూపం యేషాం తేషు తథోక్తేషు అస్మాస్వితి శేషః; గర్భస్య యథా స్వరక్షణానర్హత్వం మాతృరక్షణీయత్వం చ తద్వద్గురూణాం వయమిత్యర్థః.

౨. విలయమదర్శనమ్.

౩. కిం బ్రవీషీతి. కిమితి క్షేపే; వత్సరసహస్రాణి; సహస్రశబ్దోఽనంతవాచీ; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా;

౪. అవేక్షణీయౌ కటాక్షణీయౌ తదర్థం స్థాతవ్యమితి భావః.

౫. వజ్రమసి తద్వదతికఠినమసి;

౬. అధన్యాయాః పుణ్యరహితాయాః సనాథత్వం నాథవత్త్వం.

౭. జగదితి. జగన్మంగళం జగతాం మంగళం యస్మాదితి బహువ్రీహిః; అవమన్యసే పరిభవసి; యస్య త్వదాత్మనః సంగాత్సంపర్కాత్ ఆవయోరపి జగత్పవిత్రత్వేన ప్రసిద్ధయోరపి పవిత్రత్వం స్వసంబంధాదన్యేషామపి దోషాపనోదకత్వం ప్రకృష్యతే. స్వయమేవ పూర్వాపేక్షయా అతిశయితం భవతి; కర్మకర్తరి లట్.

రామః—(౧) లోకశ్శృణోతు.

(౨) (నేపథ్యే కలకలః.)

రామః—అద్భుతతరం కిమపి.

సీతా—(౩) [1]కింతి ఆబద్ధకలకలం పజ్జలిదంవిఅ అంతరిక్ఖమ్

దేవ్యౌ—జ్ఞాతం ౨.

ప. కృశాశ్వః కౌశికో రామ ఇతి యేషాం గురుక్రమః,
ప్రాదుర్భవంతి తాన్యేవ శస్త్రాణి సహ జృంభకైః. ౯

(నేపథ్యే.) ప. దేవి సీతే నమస్తేఽస్తు గతిర్నః పుత్రకౌ హి తే,
ఆలేఖ్యదర్శనాదేవ యయోర్దాతా రఘూద్వహః † ౧౦

సీతా—(౪) [2]దిట్ఠిఆ అత్థదేవదాఓ ఏదాఓ, అయ్యఉత్త అజ్జవి దే పసాదా పరిప్ఫురంది,

లక్ష్మణః—(౫) ఉక్తమాసీదార్యేణ, సర్వథేదానీం త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యం [తీతి,

ఛా. [1]కిమిత్యాబద్ధకలకలం ప్రజ్వలితమివాంతరిక్షమ్.

ఛా. [2]దిష్ట్యాఽస్త్రదేవతా ఏతాః ఆర్యపుత్రాద్యాపి తే ప్రసాదాః పరిస్ఫురంతి.

౧. లోకశ్శృణోతు; మమ హి సీతాయాః శుద్ధతా వ్యక్తా కౌలీనవాదీ జన ఏవ శృణోత్విత్యర్థః.

౨. నేపథ్యే ఇతి. జృంభకాస్త్రాణాం ప్రయోగాయోగ్యత్వేన తదాగమనస్య సూచనార్థం నేపథ్య ఇత్యుక్తమ్;

౩. ప్రజ్వలితం ప్రకాశవత్.

౯. కృశాశ్వ ఇతి. గురుక్రమః ఆచార్యానుపూర్వీ; జృంభకైస్సహ శస్త్రాణి వారుణాదీని ప్రాదుర్భవంతి ప్రకటీభవంతి.

౧౦. దేవీతి. పుత్రకౌ నో గతిః అస్మాకం ప్రాప్యౌ; ఆలేఖ్యదర్శనాత్ ప్రథమాంకోక్త చిత్రదర్శనాత్ యయోః పుత్రయోః దాతా అస్త్రదాతా.

౪. దిష్ట్యేతి. ఏతా అస్త్రదేవతా ఆనందహేతవ ఇత్యర్థః; అద్యాపి ఏవం దోషవాద ప్రయుక్తపరిత్యాగకాలేఽపి తే ప్రసాదాః త్వదనుగ్రహాః పరిస్ఫురంతి ప్రకాశంతే.

౫. ఉక్తమాసీదితి; ప్రథమాంక ఇతి శేషః.

† 'ఆలేఖ్యదర్శనే దేవో యథాహ రఘునందనః' ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

దేవ్యౌ.

ప. నమో వః † పరమాస్త్రేభ్యో ధన్యాస్స్థ నః పరిగ్రహాత్,
కాలే ధ్యాతైరుపస్థేయం వత్సయోర్భద్రమస్తు వః. ౧౧

రామః — ప. క్షుభితాః కామపి దశాం కుర్వంతి మమ సంప్రతి,
విస్మయానందసందర్భజర్ఝరాః కరుణోర్మయః. ౧౨

దేవ్యౌ (౧) మోదస్వ వత్స! రామభద్ర తుల్యౌపుత్రావిదానీం సంవృత్తౌ.

సీతా—(౨) [1]దేవీఓ కో ఏదాణం ఖత్తిఓచిదం విహిం కరిస్సది?

ఛా. [1]దేవ్యౌ క ఏతయోః క్షత్రియోచితం విధిం కరిష్యతి?

---

౧౧. నమఇతి. వః పరిగ్రహాత్ యుష్మత్కర్తృకస్వీకారాత్ ధన్యాః స్థః క్షేమలాభయుక్తా భవామః; కాలే యుద్ధాదిసమయే ధ్యాతైః ఆగంతవ్యమితి చింతితైః వత్సయోరుపస్థేయం సన్నిధాతవ్యం; యుష్మాభిరితి శేషః.

౧౨. క్షుభితాఇతి. క్షుభితాః క్షోభం ప్రాప్తాః; విస్మయః అపూర్వవస్తుదర్శనజన్యాంతఃకరణవికాసవిశేషః; స చాత్ర గంగాపతనతత్రత్యప్రసవజృంభకప్రాప్త్యాదిమూలకః; ఆనందః స్వసంబంధసంభావనార్హతాప్రయుక్తప్రీతివిశేషః; ఏతాభ్యాం సహ సందర్భస్సంబంధః తేన జర్ఝరాః వ్యాకులితాః కరుణస్య సీతావియోగజన్యదుఃఖాతిశయస్య ఊర్మయః తరంగాః కామపి దశాం అనిర్వాచ్యామవస్థాం కుర్వంతి ఉత్పాదయంతి; ఊర్మిపదేన కరుణస్య సముద్రత్వం వ్యజ్యతే.

౧. మోదస్వ మోదం ప్రాప్నుహి; ఇదానీం జృంభకాస్త్రలాభే; సంవృత్తౌ సంజాతౌ;

౨. క్షత్రియోచితం క్షత్రియత్వజాత్యనురూపం విధిం ఉపనయనసంస్కారాది శాస్త్రార్థం.

---

† కేచిత్పరమశబ్దస్య "పరామా ఏభ్యః ఇతి పరమాణి నిరతిశయోత్కర్షశాలీని, ఇతి వ్యాఖ్యాయ పరోత్కృష్టార్థే విప్రతిపద్యంతే యథా—

"అమరసుధాదిప్రామాణ్యేన కేచిత్పరమశబ్దస్య పరం మాతీతి వ్యుత్పత్తిమాచక్షతే. తర్హి ఉత్కృష్టవస్తుపరిచ్ఛేదకతాలక్షణస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్య ప్రకృతేఽనుపపద్యమానతయా లక్షణయోత్కర్షాశ్రయత్వం వాచ్యమితి క్లేశః. పూర్వప్రతిపాదితవ్యుత్పత్తిప్రకారస్తు శ్రీపరాశరభట్టార్యైః. భగవద్గుణదర్పణే. "పరర్ధిః పరమః" ఇత్యత్ర విభాషితః ఇత్యలం" మితి.

రామః—ప. ఏషా వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం వంశవర్ధినీ,
కష్టం సీతాపి సుతయోస్సంస్కర్తారం న విందతి, ౧౩

గంగా—(౧) భద్రే కిం తవానయా చింతయా? ఏతౌ హి వత్సౌ స్తన్యత్యాగాత్పరేణ భగవతే వాల్మీకయేఽర్పయిష్యామి.

ప. వసిష్ఠ ఏవ హ్యాచార్యో రఘువంశస్య సంప్రతి,
స ఏవ హ్యనయోర్బ్రహ్మక్షత్రకృత్యం కరిష్యతి † ౧౪

ప. యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషీ ప్రాచేతసస్తథా,
జనకానాం రఘూణాం చ వంశయోరుభయోర్గురుః. ౧౫

రామః—సువిచింతితం భగవత్యా.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య సత్యం విజ్ఞాపయామి, తైస్తైరుపాయైర్వత్సౌ కుశలవావుత్ప్రేక్షే.

---

౧౩. ఏషేతి. వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం వంశస్య సంతతేర్వర్ధినీ అవిచ్ఛేదహేతుః ఏషా సీతాపి సుతయోః సంస్కర్తారం ఉపనయనాదిసంస్కారకాచార్యం న విందతి న లభతే; కష్టం దుఃఖ్యత ఇత్యర్థః;

౧. భద్రే మంగళవతి; ఏతౌ వత్సౌ; ద్వితీయాంతం; స్తన్యత్యాగాత్పరేణ పరస్తాత్ స్తన్యత్యాగకాలానంతరకాలే అర్పయిష్యామి. విద్యావిప్రదానార్థమితి శేషః, ఏతేన ద్వితీయాంకవిష్కంభస్థం కేనాపి దేవతావిశేషేణేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతమ్.

౧౪. వసిష్ఠఏవేతి. స ఏవ వాల్మీకిరేవ; బ్రహ్మ చ క్షత్రం చ బ్రహ్మక్షత్రే తయోరుచితం కృత్యం బ్రాహ్మణత్వజాత్యనుగుణత్రయ్యధ్యాపనం క్షత్రియత్వోచితధనుర్వేదాధ్యాపనం చ.

౧౫. యథేతి. జనకానాం రఘూణాం చోభయోర్వంశయోః యథాక్రమాత్ వసిష్ఠాంగిరసౌ వసిష్ఠశతానందౌ ఋషీ గురూ తథా ప్రాచేతస ఋషిర్గురుః.

౨. తైస్తైరుపాయైర్బహుభిః; కుశలవౌ వత్సావభినేయశిశుద్వయత్వేన సంభావయామి;

---

† పుస్తకాంతరేష్వస్య పద్యస్య స్థానే "స ఏతయోః క్షత్రకృత్యం కరిష్యతి" ఇతి వాక్యమేవ దృశ్యతే, అయం వాక్యపాఠఏవ యుక్తః ప్రతిభాతి, పూర్వం సీతావాక్యే క్షత్రకృత్యస్యైవ ప్రస్తుతత్వేన తస్యైవ కథనౌచిత్యాత్, కుశలవయోర్బ్రహ్మకృత్యానర్హత్వాచ్చ ఏతేన క్వాచిత్కం పద్యపాఠమాశ్రిత్య తదనుగుణం క్లిష్టం వ్యాఖ్యానం ప్రామాదికం బోధ్యమ్.

ప. ఏతౌ హి జన్మసిద్ధాస్త్రౌ ప్రాప్తప్రాచేతసావుభౌ,
ఆర్యగతతుల్యాకృతీ వీరౌ వయసా ద్వాదశాబ్దకౌ. † ౧౬

రామః (౧) వత్స ఇత్యేవాహం పరిప్లవమానహృదయః ప్రముగ్ధోఽస్మి.

పృథివీ—(౨) ఏహి పుత్రి! పవిత్రీకురు రసాతలమ్.

రామః—(౩) హా ప్రియే లోకాంతరం గతాసి.

సీతా—(౪) [1]ణేదు మం అత్తణో అంగేసు విలఅం అంబా, ణ సహిస్సం అణుహావిదుం జీవలోఅస్స పరిహవమ్.

లక్ష్మణః—(౫) కిముత్తరం స్యాత్ ?

పృథివీ—(౬) వత్సే మన్నియోగతః స్తన్యత్యాగం యావత్పుత్రయో

ఛా. [1]నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా, న సహిష్యేఽనుభవితుం జీవలోకస్య పరిభవమ్.

౧౬. హేతూనాహ—ఏతావిత్యాదినా తంత్రేణాయం శ్లోకచతుష్టయపరః; అభినేయశిశ్వోః కుశలవయోశ్చ జన్మసిద్ధాస్త్రత్వాదికం సమానం యోజ్యం; వయసా ద్వాదశాబ్దకౌ వయసా జీవనకాలేన హేతునా ద్వాదశాబ్దకౌ ద్వాదశసంఖ్యాకసంవత్సరయుక్తౌ; అభినేయశిశ్వోరప్యభినయకాలాపేక్షయా ద్వాదశాబ్దకత్వం బోధ్యమ్.

౧. ఇత్యేవ ఇత్యుక్తిరిత్యేవ; పరిప్లవమానహృదయస్తరళహృదయః ప్రముగ్ధోఽస్మి మూఢోఽస్మి;

౨. రసాతలం అధోభువనమ్;

౩. లోకాంతరం అన్యం లోకం;

౪. విలయం తిరోహితత్వం; జీవలోకస్య పరిభవం జీవలోకకర్తృకతిరస్కారమ్;

౫. ఉత్తరం పృథివ్యాః ప్రతివచనం కిం స్యాత్ ? ఉత్తరమనంతరభావి వా;

౬. మన్నియోగతః మదాదేశేన; స్తన్యత్యాగం యావత్ స్తన్యత్యాగమభివ్యాప్య పుత్రయోరపేక్షస్వ పుత్రౌ పశ్యేత్యర్థః‡ పరేణ తు పరస్తాత్తు తే యథా రోచిష్యతే యేన ప్రకారేణ రుచిర్భవిష్యతి తథాహం కరిష్యామీత్యర్థః;

† అస్య పద్యస్య ద్వితీయతృతీయచరణౌ పుస్తకాంతరేష్వేవం దృశ్యేతే- "ఉభౌ ప్రాచేతసాన్మనేః, వీరౌ సంప్రాప్తసంస్కారౌ" ఇతి.

‡ అత్ర యోగక్షేమావిత్యధ్యాహృత్య పుత్రయోః యోగక్షేమౌ పశ్యేత్యన్వయో యుక్తః.

రవేక్షస్వ, పరేణ తు తే యథా రోచిష్యతే తథా కరిష్యామి.

గంగా—(౧) ఏవం తావత్. (నిష్క్రాంతే దేవ్యౌ సీతా చ.)

రామః—(౨) ప్రతిపన్నమేతావత్ హా చారిత్రదేవతే హా దండకారణ్యవాసప్రియసఖి లోకాంతరే పర్యవసితాసి.

(ఇతి మూర్ఛతి)

లక్ష్మణః—(౩) హా భగవన్మహానుభావ వాల్మీకే పరిత్రాయస్వ ౨ ఏష కిల తే కావ్యార్థః.

(నేపథ్యే) (౪) అపనీయతామాతోద్యం, భో భో జంగమస్థావరాః ప్రాణభృతః మర్త్యామర్త్యాః పశ్యంత్విదానీం వాల్మీకినా ప్రతిజ్ఞాతం పవిత్రమాశ్చర్యమ్.

---

౧. ఏవం తావత్ ఏవమేవ; దేవ్యౌ గంగాపృథివ్యౌ; నిష్క్రాంతే; రంగస్థానాదితి శేషః;

౨. లోకాంతరే పర్యవసితాసి; పర్యవసానం విశ్రాంతిః లోకాంతరమేవ గతాసీతి ప్రతిపన్నం నిశ్చితమ్; తస్యత్యాగాత్పరత్ర రసాతలగమనస్య పృథివ్యాఽభ్యనుజ్ఞాతత్వాత్ అద్య చ ద్వాదశానాం వత్సరాణామతీతత్వాచ్చ లోకాంతరం గతాసీత్యేతావన్నిశ్చితమితి భావః

3. ఏష తే కావ్యార్థః; పర్యాప్తం దృష్టమితి శేషః; ఇతః పరం నివర్తితవ్యమితి హృదయమ్. ‡

౪. ఆతోద్యం నృత్తగీతవాద్యసముదాయః అపనీయతాం వివర్త్యతాం; మర్త్యామర్త్యాః దేవమనుష్యాత్మకాః; జంగమస్థావరాత్మకాశ్చ ప్రాణభృతః; వృక్షాదీనామపి ప్రాణిత్వాత్ స్థావరోక్తిరవిరుద్ధా; వాల్మీకినా ప్రతిజ్ఞాతం పూర్వం కరుణాద్భుతరసమిత్యత్రాద్భుతరసపదేన ప్రకాశ్యత్వేన బోధితం పవిత్రం నిర్దోషమాశ్చర్యం పశ్యంతు.

---

‡ తే కావ్యార్థః కావ్యప్రయోజనం ఏష కిల రామస్య మూర్ఛేతి సంభావయామీత్యర్థః, ఉద్దేశ్యప్రాధాన్యవివక్షయా ఏష ఇతి పుంస్త్వమ్, త్యాగానంతరకాలిక సీతావృత్తాంతప్రదర్శనపూర్వకం తద్విరహదుఃఖస్యోద్బోధనేన రామస్యైవంవిధావస్థా సంపాదనార్థమేవ త్వయాయం దృశ్యప్రబంధః పరికల్పితః నతు తాదృశదుఃఖస్యాపనోదనార్థమిత్యహం సంభావయామీతి తాత్పర్యవర్ణనంయుక్తమ్.

లక్ష్మణః—ప. మంథాదివ క్షుభ్యతి గాంగమంభో
వ్యాప్తం చ దేవర్షిభిరంతరిక్షమ్,
ఆశ్చర్యమార్యా సహ దేవతాభ్యాం
గంగామహీభ్యాం సలిలాదుదేతి. ౧౭

(నేపథ్యే) ప. అరుంధతి జగద్వంద్యే గంగాపృథ్వ్యౌ జుషస్వ నౌ,
అర్పితేయం తవావాభ్యాం సీతా పుణ్యవ్రతా వధూః. ౧౮

లక్ష్మణః—(౧) అహో ఆశ్చర్యం ౨. ఆర్యే ౨. ఆః కష్టమద్యాపి నోచ్ఛ్వసిత్యార్యః (తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ సీతా చ.)

అరుంధతీ— ప. త్వరస్వ వత్సే వైదేహి ముంచ శాలీనశీలతాం,
ఏహి జీవయ మే వత్సం సౌమ్య స్పర్శేన పాణినా. ౧౯

సీతా—(ససంభ్రమం స్పృశంతీ) [1]సమాససిదు అయ్యవుత్తో.

రామః—(౨) (సమాశ్వస్య) సానందం భోః కిమేతత్? (దృష్ట్వా సహర్షాద్భుతం) కథం దేవీ జానకీ? (సలజ్జం) అయే కథమంబా అరుంధతీ? కథమృశ్యశృంగాదయోఽస్మద్గురవః? [సన్నా.

అరుంధతీ—(౩) వత్స ఏషా భాగీరథీ రఘుకులదేవతా దేవీ గంగా సుప్ర

ఛా. [1] సమాశ్వసిత్యార్యపుత్రః.

---

౧౭. మంథాదితి. గాంగమంభః మంథాదివ మథనాదివ క్షుభ్యతి క్షోభం ప్రాప్నోతి; అంతరిక్షం దేవైః ఋషిభిశ్చ వ్యాప్తం దర్శనకౌతుకాదితి భావః; ఆర్యా సీతాదేవతాభ్యాం గంగామహీభ్యాం సహ సలిలాదుదేతి ఉద్గచ్ఛతి.

౧౮. అరుంధతీతి. నావితి ద్వితీయాద్వివచనం; గంగాపృథ్వ్యౌ జుషస్వ జానీహి; తవ వధూః స్నుషా ఇయం సీతా ఆవాభ్యాం తవార్పితా.

౧. ఆర్యే ఇత్యరుంధతీం ప్రతి సంబోధనం; నోచ్ఛ్వసితి ఉచ్ఛ్వాసం న ప్రాప్నోతి.

౧౯. త్వరస్వేతి. శాలీనశీలతాం అధృష్టస్వభావత్వం ముంచ త్యజ; సౌమ్యస్పర్శేన చంద్రవత్ శీతలేన పాణినా మే వత్సం జీవయ సప్రాణం కురు.

౨. ఏతత్ సీతాస్పర్శరూపం; కిం కిం హేతుకం? కథం దేవీ జానకీతి; విస్మయద్యోతకః కథంశబ్దః; లజ్జా మనస్సంకోచః స చేహారుంధతీదర్శనాత్;

౩. భాగీరథీ భగీరథానీతా రఘుకులదేవతా రఘువంశయోగక్షేమనిర్వాహికా దేవీ దీప్తిశాలినీ గంగా సుప్రసన్నా అనుగ్రహం కృతవతీ;

(నేపథ్యే) (౧) జగత్పతే రామభద్ర స్మర్యతామాలేఖ్యదర్శనే మాం ప్రత్యాత్మవచనం, సా త్వమంబ స్నుషాయామరుంధతీవ సీతాయాం శివానుధ్యానా భవేతి, తదనృణాస్మి.

అరుంధతీ—ఇయం తే శ్వశ్రూర్భగవతీ వసుంధరా

(నేపథ్యే) (౨) ఉక్తం చ పూర్వమాయుష్మతా వత్సాయాః పరిత్యాగే, భగవతి వసుంధరే శ్లాఘ్యాం దుహితరమవేక్షస్వ జానకీమితి, తదధునా కృతవచనాస్మి వత్సాయాం ప్రభోర్వత్సస్య.

రామః—(౩) కృతాపరాధోఽపి భగవతి త్వయానుకంపితవ్యః (ఇతి ప్రణమతి.)

అరుంధతీ-(౪) భోభోః పౌరజానపదాః ఇయమధునా వసుంధరాజాహ్నవీభ్యామేవం ప్రశస్యమానా మయాఽరుంధత్యా చ సమర్పితా, పూర్వం భగవతా వైశ్వానరేణ నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా, సబ్రహ్మకైశ్చ దేవైస్సంస్తుతా సవితృకులవధూర్దేవయజనసంభవా జానకీ పరిగృహ్యతాం ఇహ కథం భవంతో మన్యంతే?

లక్ష్మణః—ఏవమంబయాఽరుంధత్యా నిర్భర్త్సితాః పౌరజానపదాః కృత్స్నశ్చ భూతగ్రామ ఆర్యాం నమస్కుర్వంతి, లోకపాలాస్సప్తర్షయశ్చ పుష్పవృష్టిభిరుపతిష్ఠంతే.

---

౧. ఆలేఖ్యదర్శనే చిత్రదర్శనకాలే ఆత్మవచనం; స్వవచనం; అనృణాస్మి నిర్యాతితఋణాస్మి; ఋణం హి అవశ్యం ప్రతిదేయమితి సాదృశ్యాదేవముక్తం;

౨. ఆయుష్మతా త్వయేతి శేషః; శ్లాఘ్యామవేక్షస్వ జానకీమితీదం వస్తు ఉక్తమితి పూర్వేణాన్వయః; కృతవచనాస్మీతి; ఉచ్యత ఇతి వచనః ఉక్తార్థః; కృతః అనుష్ఠితః వచనః ఉక్తార్థః యయా తథోక్తాస్మి;

౩. దయావిషయీకర్తవ్యః ఇతి ప్రణమతి ప్రకర్షేణ నమస్యతి;

౪. పౌరాః పురవాసినః; జానపదాః దేశవాసినః; ఏవం ప్రశస్యమానా "ఆవయోరపి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృష్యతే" ఇత్యభిష్టుతా; పూర్వం రావణవధానంతరకాలే వైశ్వానరేణ అగ్నినా నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా నిశ్చితపాతివ్రత్యా; పరిగృహ్యతాం రాజ్ఞీత్వేన స్వీక్రియతాం; ఇహ అస్మిన్నర్థే భవంతః కథం మన్యంతే; కిం వో మతమితి భావః; భూతగ్రామః గోబలీవర్దన్యాయేన పౌరజానపదాతిరిక్తో గ్రాహ్యః; ఆర్యాం సీతాం; లోకపాలా ఇంద్రాదయః; సప్తర్షయః అత్ర్యాదయశ్చ పుష్పవృష్టిభిః కరణైః ఉపతిష్ఠంతే పూజయంతి ఆర్యామిత్యస్యానుషంగః.

అరుంధతీ—రామభద్ర !

ప. నియోజయ యథా ధర్మం ప్రియాం తే ధర్మచారిణీం.
హిరణ్మయ్యాః ప్రతికృతేః పుణ్యాం ప్రకృతిమధ్వరే. ౨౦

సీతా—(స్వగతమ్) [1]జాణాది అయ్యవుత్తో సీదా దుఃఖం పమజ్జిదుమ్.

రామః—(౧) యథా భగవత్యాదిశతి.

లక్ష్మణః—(౨) కృతార్థోఽస్మి.

సీతా—(౩) [2]పచ్చుజ్జీవిదమ్హి.

లక్ష్మణః—ఆర్యే ! లక్ష్మణశ్శిరసా ప్రణమతి.

సీతా—(౪) [3]వచ్ఛ ఏరిసో చిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౫) భగవన్వాల్మీకే! రామభద్రస్యోపనయేదానీం సీతాగర్భసంభవౌ కుశలవౌ. (ఇతి నిష్క్రాన్తా.)

ఛా. [1]జానాత్యార్యపుత్రస్సీతాదుఃఖం ప్రమార్జితుమ్.

ఛా. [2]ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి.

ఛా. వత్స ఈదృశశ్చిరం జీవ.

---

౨౦. నియోజయేతి. తే ప్రియాం త్వద్విషయప్రీతియుక్తాం ధర్మచారిణీం ధర్మానుష్ఠానశీలాం అధ్వరే యాగే హిరణ్మయ్యాః ప్రతికృతేః ప్రతిమాయాః పుణ్యాం పావనీం ప్రకృతిం ప్రతిమేయాం సీతాం యథా ధర్మం నియోజయ అజ్ఞాపయ; పుణ్యామిత్యనేన "యస్య భార్యా విదూరస్థా పతితా వ్యాధితాపి వా; అనిచ్ఛుః ప్రతికూలా వా" † ఇత్యాదివ్యుదాసః.

౧. యథా భగవత్యాదిశతి; తథాస్త్వితి శేషః;

౨. కృతార్థోఽస్మి; సీతారామయోస్సమాగమరూపప్రయోజనసిద్ధిమానస్మి; త్యాగస్య స్వద్వారకత్వాదేవముక్తం;

౩. ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి; 'యస్త్వయా సహ స స్వర్గ' ఇత్యుక్తరామసమాగమాత్రకపునరుజ్జీవనవతీ కృతాస్మి;

౪. ఈదృశస్సన్ చిరం జీవ మమ పత్యుశ్చ సమాగమం పరమశ్రేయో మన్వానస్సన్ చిరంజీవ;

౫. రామభద్రస్యోపనయ రామభద్రస్య సమీపం ప్రాపయ;

---

† ఏతచ్ఛేషస్తు 'తస్యాః ప్రతినిధా క్రియా' ఇతి.

రామలక్ష్మణౌ—(౧) దిష్ట్యా తథైవైతత్.
సీతా—(౨) [1]కహిం మే పుత్తఆ.
(తతః ప్రవిశతి వాల్మీకిః కుశలవౌ చ.)
వాల్మీకిః—(౩) వత్సౌ ఏష వాం రఘుపతిః పితా, ఏష లక్ష్మణః కనిష్ఠపితా, ఏషా సీతా జననీ, ఏష రాజర్షిర్జనకో మాతామహః.
సీతా—(సహర్షకరుణాద్భుతం విలోక్య) (౪) [2]కహం జాదా కుసలవా?
కుశలవౌ—(౫) హా తాత! హా అంబ! హా మాతామహ!
రామః—(౬) సహర్షమాలింగ్య) నను వత్సౌ యువాం ప్రాప్తౌ స్థః.
సీతా—(౭) [3]ఏహి జాదకుస ఏహి జాదలవ చిరస్స పరిస్సజేహ లోఅంతరాదో ఆఅదం జణణిం.
కుశలవౌ—(౮) తథా కృత్వా, ధన్యౌ స్వః.
సీతా—[4]భఅవం పణమామి.

ఛా. [1]క్వ మే పుత్రకౌ.
ఛా. [2]కథం జాతౌ కుశలవౌ?
ఛా. [3]ఏహి జాతకుశ ఏహి జాతలవ చిరస్య పరిష్వజేథాం లోకాంతరాదాగతాం జననీం.
ఛా. [4]భగవన్ ప్రణమామి.

---

౧. దిష్ట్యా తథైవైతత్; ఏతత్ కుశలవోత్పత్త్యాదికం తథైవ పూర్వమస్మచ్చింతితప్రకారేణైవ; ఆసీదితి శేషః;
౨. క్వ మే పుత్రకౌ? ఇదం వాల్మీకిప్రవేశసూచకం.
౩. మాతామహః మాతుః పితా;
౪. కథం జాతౌ కుశలవౌ; జాతౌ పుత్రౌ; కథమితి చిత్తవికాసే.
౫. హా తాతేత్యాది. సర్వత్ర హాశబ్దో హర్షద్యోతకః;
౬. నను వత్సౌ యువాం ప్రాప్తౌ స్థః; నను వత్సావితి సంబోధనం;
౭. చిరస్య పరిష్వజతం బహుకాలమాలింగతం; న తు యత్కించిత్కాలింగనేన తృప్తిరితి భావః; పరిష్వజతమితి లోటి మధ్యమద్వివచనం; లోకాంతరాత్ రసాతలాత్;
౮. తథా కృత్వా ఆలింగ్య; ధన్యౌ స్వః ప్రశస్తౌ భవావః.

వాసంతీ—(౧) వత్సే! ఏవమేవ చిరం భూయాస్తాం.

సీతా—[1]అమ్హహే, తాదో కులగురూ అజ్జాఓ సభత్తుఆ అజ్జా సంతా దేఈ సలక్ఖణా సుప్పసణ్ణా అజ్జఉత్తచలణా కుసలవా వి సమం దీసంది ణాణిబ్భరమ్హి ఆణందేణ.

(నేపథ్యే కలకలః) [ప్రాప్తః.

వాసంతీ—(౨) (ఉత్థాయావలోక్య చ) ఉత్ఖాతలవణో మధురేశ్వరః

లక్ష్మణః—(౩) సానుషంగాణి కల్యాణాని.

రామః—(౪) సర్వమిదమనుభవన్నపి న ప్రత్యేమి, యద్వా ప్రకృతిరియమభ్యుదయానాం.

వాసంతీ—(౫) రామభద్ర! ఉచ్యతాం కిం తే భూయః ప్రియముపహరామి?

ఛా. [1]హంత; తాతః కులగురురార్యాజనస్సభర్తృకా ఆర్యా శాంతా దేవీ సలక్ష్మణాస్సుప్రసన్నా ఆర్యపుత్రచరణాః కుశలవావపి సమం దృశ్యంతే తన్నిర్భరాస్మ్యానందేన.

---

౧. ఏవమేవ చిరం భూయాస్తాం; ఏవమేవ పత్యుపత్నీభ్యాం సంగత్యైవ చిరం బహుకాలం భూయాస్తాం;

౨. ఉత్ఖాతః ఉన్మూలితః లవణో లవణనామకాసురో యేన స తథోక్తః; మధురాయాః తన్నామకలవణనగర్యాః ఈశ్వరః స్వామీ శత్రుఘ్న ఇత్యర్థః; అస్యాపి ప్రథమాంకారబ్ధప్రయోజనత్వాన్నిర్వహణే నివేశః;

౩. కల్యాణాని కళత్రసమాగమాదిశ్రేయాంసి సానుషంగాణి; అనుషజ్యతే అను సంబధ్యతే ఇత్యనుషంగం మంగళాంతరం; కర్మణి ఘఞ్; "సంబంధమనువర్తిష్యతే" ఇత్యాచార్యభగవత్పతంజలిప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వం; 'సంపత్సంపదమనుబధ్నాతీ'తి న్యాయేన మంగళాంతరసహితానీత్యర్థః; శత్రువధతద్రాజ్యప్రాప్త్యోశ్చ శ్రేయస్త్వాత్;

౪. అనుభవన్నపి సాక్షాత్కుర్వన్నపి న ప్రత్యేమి నియతమితి న విశ్వసిమి; యద్వేతి; న మద్దోష ఇతి భావః; ఇదం నియతమిత్యప్రత్యయః; విధేయప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వం: అభ్యుదయానాం శ్రేయసాం ప్రకృతిః స్వభావః;

౫. భూయః ప్రియం పుత్రకళత్రసమర్పణాత్పరమిష్టం కిముపహరామి ఉపహారీకరోమి; ఇదమేవ సర్వథా ఋషయశ్శ్రియో విధాస్యంతీతి ప్రథమాంకే సూచితం; అతఃపరమపి ఉక్తాదన్యదపి; తథాపీదం భరతవాక్యమస్తు; ఏవం సత్యపి వక్ష్యమాణం భరతవాక్యమస్తు భవనార్హం; అర్హే లోట్; ఇయం చ ప్రశస్తిః.

రామః—కిమితః పరమపి మే ప్రియమస్తి?
తథాపీదమస్తు.

భరతవాక్యం—

ప. పాప్మభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చ శ్రేయాంసి సేయం కథా
మంగల్యా చ మనోహరా చ జగతో మాతేవ గంగేవ చ,
తామేనాం పరిభావయంత్వభినయైర్విన్యస్తరూపాం బుధా
శ్శబ్దబ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతాం ప్రాజ్ఞస్య వాణీమిమామ్. ౨౧
(నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

ఇతి సప్తమోఽఙ్కః.

శ్రీమహాకవిభవభూతివిరచితముత్తరరామచరితనాటకం
సమాప్తమ్.

---

౨౧. భరతవాక్యమాహ—పాప్మభ్య ఇతి. సా ప్రసిద్ధా ఇయం బుద్ధిస్థా కథా రామాయణాత్మకవాక్యప్రబంధః; 'కథ వాక్యప్రబంధే' ఇతి ధాతుః; పాప్మభ్యః దురితేభ్యః జగత్పునాతి విభజతి; జగత ఇతి షష్ఠ్యంతం ద్వితీయాంతతయా విపరిణమ్య యోజనీయం; పూఞ్ ధాతుర్యద్యపి దురితవిభజనాత్మకశోధననిర్హరణవాచీ; తథాపి పాప్మభ్యః పునాతీతి "సకీచకైర్మారుతపూర్ణరంధ్రైః" ఇతివద్వ్యాఖ్యేయం; జగతః శ్రేయాంసి పుత్రమిత్రాదీని వర్ధయతి మోక్షపర్యంతాన్యుత్తరోత్తరమధికాని కరోతి; అత్ర; కుటుంబవృద్ధిం భవధాన్యేత్యాది శ్లోకద్వయమనుసంధేయం. మాతేవ గంగేవ చ మంగళ్యా మనోహరా చ; మాతా హి దుఃఖవిస్మరణకారిణీ సుఖదా చ భవతి; గంగా చ పాపనాశినీ మోక్షదా చ భవతి; తద్వద్రామాయణకథాపీతి భావః; శబ్దబ్రహ్మవిదః శబ్దఏవ బ్రహ్మ; అపరిచ్ఛిన్నత్వానందహేతుత్వాభ్యాం పరబ్రహ్మసామ్యాద్రూపణం; తద్విదంతీతి శబ్దబ్రహ్మవిదః సహృదయాః; అభినయాః సాత్త్వికాంగికాహార్యవాచికభేదేన చతుర్విధాః; అభినయైరితి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా; అభినయవిశిష్టో యో విన్యాసో రచనా; వైశిష్ట్యం చ ప్రతిపాదకత్వరూపం; విన్యస్తం విన్యాసేన నిష్పన్నం; చతుర్విధాభినయప్రతిపాదకరచనానిష్పాదితం రూపం శరీరం యస్యాస్తథోక్తాం; శరీరం చేహానుపూర్వీ; ప్రాజ్ఞస్య సర్వజ్ఞశిరోమణేః కవేః భవభూతికవేః ఇమాం వాణీం పరిణతాం ఉత్తరరామచరితనాటకరూపవాగాత్మనా యః పరిణామః తద్వతీం తామేనాం శ్రీరామాయణాత్మకకథాం పరిభావయంతు పరితశ్చింతయంతు; 'భూ అవకల్కనే'

అవలోకనం చింతన మిత్యుక్తం; ఇయం కథా శ్రేయాంసి వర్ధయతి ఏనాం పరిభావయంత్విత్యన్వాదేశాదేనా దేశః; వాల్మీకివాగేవ భవభూతివాగాత్మనా పరిణతేత్యుక్త్యా ఉత్తరరామచరితస్య గాంభీర్యమాధుర్యే వ్యజ్యేతే; పరిభావయంత్విత్యనేన "బద్ధాయ దర్పణరసేన నిమర్ద పూర్వమ్" ఇతి శ్లోకార్థో ధ్వనితః; పరిపూర్వకస్య 'భూసత్తాయామితి' పఠితస్యైవావజ్ఞార్థకత్వమితి నాస్య తత్ర ప్రసక్తిః. శబ్దబ్రహ్మవిదో బుధాః అభినయైస్సహ విన్యస్తరూపాం ప్రాజ్ఞస్య కవేరిమాం వాణీం పరిణతాం తామేనాం పరిభావయంత్వితియోజనా; ఏతేన ఏనామిమామిత్యనయోర్న పౌనరుక్త్యం; అభేదసంబంధేనాన్వయ వాచకయోరివ ప్రకృతివికృతివాచకయోరపి సమానవిభక్తికత్వనియమాదుభయోర్ద్వితీయాంతత్వమ్; ఏవం సాంగం నాటకం వృత్తమ్.

ప. యదత్రోచ్ఛృంఖలం కించిత్కవినానేన బధ్యతే;
నిరంకుశతయా తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః.
కోశవ్యాకరణేనాత్ర లిఖితే గ్రంథగౌరవాత్;
భావస్య తు గభీరత్వాత్స కశ్చిత్కథితో మయా;
భవభూతేః కవీంద్రస్య క్వ గంభీరో గిరాం భరః?
క్వ మన్మతిరతిస్వల్పా సహాయోఽత్ర హయాననః;
అనవరతభావనాభిర్యోఽర్థః క్లేశాన్మయా లబ్ధః;
తస్య ప్రకాశనీయం వ్యాఖ్యా విదధాతు కౌతుకం సుధియామ్.
దాశరథి (వాధూల) వంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య;
ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయాం సప్తమోఽంకకః ప్రాయాత్

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యాయాముత్తరరామచరితవ్యాఖ్యాయాం
సప్తమోఽఙ్కః